

ISSN 2591-1201

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 1

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dilemmas

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešič (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

dr. Matic Batič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 5. 2023.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen, TransLAB

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m m a s

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Razprave

Mirjam Dujo Jurjevčič

»Brez dvoma bo civilno prebivalstvo pri tem hudičevo trpelo« (Edvard Kardelj): Italijanska ofenziva na območju Loške doline leta 1942

9

Igor Grdina

Stalinove in Kardeljeve skrbi zaradi slovenskih intelektualcev

49

Mateja Čoh Kladnik

Sodišče slovenske narodne časti v Novem mestu

79

Tamara Griesser Pečar

Preganjanje duhovščine v priključenem delu Primorske in coni B Svobodnega tržaškega ozemlja

123

Erika Jazbar

Politično delovanje Slovencev na Tržaškem, Goriškem in Videmskem po podpisu Pariške mirovne pogodbe leta 1947

165

Davor Stipić

„Jugoslavija je kuća koja se ruši“: Prikazivanje sukoba sa Informbiroom u jugoslovenskoj kinematografiji osamdesetih godina-istorijska analiza

191

Poročila s konferenc

Špela Chomicki, Petra Grabrovec
*Parlamentarizem na Slovenskem v zgodovinski
perspektivi: ob tridesetem jubileju prve konstitutivne
seje Državnega zbora in Državnega sveta
Republike Slovenije: znanstveni posvet,
Ljubljana, 28. in 29. 11. 2022*

225

Recenzije

Renato Podbersič ml.
*Zoran M. Jovanović, Nadbiskupija beogradska u misiji
spasavanja Jevreja i Jevrejki od Holokausta – Prilog za
biografiju Josipa Ujčića i kao natpastira,
Beogradska nadbiskupija, 2022*

233

Ivo Jevnikar
*Teofil Simčič, Bili so žalostni časi, a mi smo bili polni
upanja. Izbor spisov ob 25-letnici smrti,
Goriška Mohorjeva družba, 2022*

236

Petra Grabrovec
*Špela Chomicki, Atletika – kraljica športa na Ptuj:
zgodovinski razvoj med letoma 1908 in 2022,
Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2022*

241

R a z p r a v e

DOI: 10.55692/D.18564.23.1

Prejeto: 24. 2. 2023
1.01 izvorni znanstveni članek

Mirjam Dujo Jurjevčič¹

»Brez dvoma bo civilno prebivalstvo
pri tem hudičevo trpelo«

(Edvard Kardelj):

Italijanska ofenziva na območju

Loške doline leta 1942²

Izvleček

Loško dolino je aprila 1941 zasedel italijanski okupator in svojo nasilno oblast izvajal vse do kapitulacije Italije septembra 1943. Povzročil je največje število smrtnih žrtev, ko štejemo medvojne in povojne žrtve na obravnavanem območju, to je kar štirideset odstotkov vseh žrtev, med njimi so prevladovale civilne žrtve. Najhujše nasilje se je dogajalo v času italijanske ofenzive julija in

- 1 Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mirjam.jurjevcic@scnr.si.
- 2 Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

avgusta 1942, ko so množično streljali ljudi, izganjali prebivalstvo v internacijo, požigali in ropali premoženje.

KLJUČNE BESEDE: *1942, Loška dolina, italijanska okupacija, internacija, represalije*

Abstract

In April 1941, Italian forces occupied the Lož Valley (Loška dolina); their violent authority continued until the Italian capitulation in September 1943. Considering wartime and post-war fatalities in the area in question, the Italian invaders caused the highest number of deaths, namely forty percent of all fatalities, most of them civilian. The most extreme violence took place during the Italian offensive in July and August 1942, when there were mass shootings, the population was exiled to internment, and property was burned and looted.

KEYWORDS: *1942, Lož Valley, Italian occupation, internment, reprisals*

Okupatorjevo nasilje do italijanske ofenzive

Po napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavije je italijanski okupator 12. aprila 1941 vkorakal v Loško dolino³, ki je ostala v italijanskih rokah vse do kapitulacije Italije 8. septembra 1943.

Do napada Krimskega polbataljona na italijansko posadko v Ložu 19. oktobra 1941 večjih napetosti med prebivalstvom in italijansko vojsko ni bilo kljub nekaterim ukrepom italijanske oblasti, ki je omejevala življenje prebivalcev.⁴ Po napadu so Ložane aretirali in jih zaslišali, nekatere izpustili, druge pa odpeljali v ljubljanske zapore. Emilio Grazioli⁵ je naslednji dan po napadu obiskal Lož. Ob odhodu naj bi Ložanom zagrozil, da jim je tokrat prizanesel, v prihodnje pa da bo Lož ob najmanjšem prestopku ali kaznivemu dejanju uničen.⁶ Čeprav pri tem napadu prebivalstvo ni sodelovalo, je kljub temu

- 3 Loška dolina leži na južnem delu Notranjske in se je pred in med drugo svetovno vojno imenovala Občina Stari trg. Po popisu prebivalstva na dan 31. julija 1941 je občina štela 5171 prebivalcev in obsegala 26 vasi (Babna Polica, Babno Polje, Dane, Iga vas, Knežja Njiva, Kozarišče, Lož, Markovec, Nadlesk, Podcerkev, Podgora, Podlož, Spodnje Poljane, Pudob, Stari trg, Šmarata, Viševak, Vrh, Vrhnika, Zgornje Poljane ter vasi Bločice, Bloška Polica, Gornje Jezero, Laze, Lipsenj in Otok, ki danes spadajo k občini Cerknica. V nadaljevanju bomo nekdanjo Občino Stari trg navajali kot Loška dolina; gl. Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: Gradivo Komisije za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica* (Grosuplje: samozaložba, 1996), 62, 124–147.
- 4 Ibid., 23–24; Marija Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne* (Cerknica: Kulturno društvo Notranjska, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Cerknica, 2014), 55.
- 5 Emilio Grazioli je kot visoki komisar vodil civilno oblast v Ljubljanski pokrajini.
- 6 Anton Avsec, »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941 in partizanskem napadu na Lož,« v: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar in Janez Šumrada (Ljubljana: Epid-Paralele, 1977), 140.

občutilo nasilje s hišnimi preiskavami, aretacijami, zaslisanji, mučenji in zapori. Prav tako so bila nekatera naselja izpostavljena stalnemu nadzoru Italijanov.⁷

Po razbitju Krimskega bataljona na obravnavanem območju je vojaška aktivnost partizanskih enot za nekaj časa v večjem obsegu prenehala.⁸ Spomladi, ko so se formirale stalne partizanske enote na obravnavanem območju, pa so partizanske akcije proti italijanski vojski, od marca do italijanske ofenzive, postajale vse pogostejše. Kot navaja zgodovinar Jože Možina: »Živčno ravnanje Italijanov se je kazalo v čedalje pogostejših vojaških nastopih proti civilnemu prebivalstvu, pri čemer so padle prve žrtve. Italijanski vojaki so izvajali čiščenje terena od partizanskih zaupnikov.«⁹

Večje nasilje italijanske vojske se je zgodilo maja 1942. Ko se je italijanska posadka umaknila 11. maja iz Starega trga v Cerknico, je 3. bataljon Miloša Zidanška vkorakal v Stari trg. Osvobojeno ozemlje je bilo razglašeno kot Loška republika. Italijani so se ponovno vrnil 16. maja. Partizani so se pred tem umaknili in z njimi je šlo 80 fantov in mož. Pri obrambi je padlo enajst mladih fantov, članov Narodne zaščite, pet jih je bilo mlajših od 16 let.¹⁰ Italijani so pri tem izropali dve trgovini,

7 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23–24, 49.

8 Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. 1. knjiga* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960), 271.

9 Jože Možina, *Slovenski razkol: Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina; Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba v Celovcu; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020), 371.

10 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 2. knjiga* (Ljubljana: Cankarjeva založba 1961), 8–9; Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942* (Maribor: Obzorja, 1987), 339; Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 83; Možina, *Slovenski razkol*, 378; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 135–136, 141, 143.

uničili tri gostilne, okradli občinsko blagajno, razbili občinsko opremo, razbili ali odnesli so 95 radijskih aparatov.¹¹

Italijani so ponovno prišli v večjem številu v Loško dolino 5. junija. V poročilu 3. grupe odredov Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet je navedeno, da je 5. junija v Loško dolino prišlo okoli 300 Italijanov. »Prišli so iz meje čez gozd po skrivnih stezah / ker na večjih poteh imamo zasede / že ob 10h zvečer ter so zjutraj v Starem trgu, Nadlesku, Podcerkvi in Viševku aretirali preko 100 ljudi večinoma belongardistov, ker naši spijo največ v gozdu. Ob 9h so odšli iz Starega trga. Zvedeli smo o tem šele ob 10. uri. Poslana je bila močna patrulja, toda ni jih več ujela.«¹² V Nadlesku so internirali triindvajset mož in fantov, sedem iz Dan, deset iz Podcerkve in štiri iz Viševka. Nekatere izmed njih so zaprli v vojašnico Sv. Peter na Krasu, nekatere pa potem poslali v taborišče na Ustico, otoček blizu Sicilije.¹³ Ivanka Zorko, doma iz Nadleska, se spominja tega dne:

Takrat so pa začeli Italijani hajko po Loški dolini. So se hoteli maščevati še za tisto, ko so jih (partizani, op. a.) napadli. So pobili precej ljudi, dve vasi, Nadlesk pa Šmarata, ki so najbližje gozdovom, Javornikom, proti italijanski meji, so direktno pobrali, so jih nagnali, da so tekli proti gozdu, pa so jih slikali, da so v italijanskih časopisih kazali, kako oni komuniste lovijo.

11 Možina, *Slovenski razkol*, 378–379.

12 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1487, t. e. 60, a. e. 21, Vojno poročilo štaba 3. grupe odredov Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet, 19. 6. 1942, 3.

13 Možina, *Slovenski razkol*, 382, 384–385; Tisti dan sta bila odpeljana tudi Jože Gorše in njegov brat Janez. Poslali so ju na Ustico. Nato so taboriščnike prepeljali v Padovo. Po kapitulaciji Italije, ko je prišel nemški okupator, pa sta bila poslana v taborišče Dachau. Glejte Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje J. G., Nadlesk, 10. 5. 2021.

*Nadlesk je bila ena vas, ki je bila najbolj proti, proti tej OF, proti vsem tem stvarim. In te fante so poslali na Ustico in so prišli nazaj šele po kapitulaciji Italije.*¹⁴

Poveljstvo karabinjerske skupine v Ljubljani je sprejelo stališče generala Maria Robottija, da se ukinejo manjše postojanke. V Babnem Polju je bila ukinjena v začetku marca 1942. Po odhodu karabinjerjev pa se je že začela zbirati skupina partizanov, ki so jim Babnopoljci nudili pomoč s hrano in ostalimi dobrinami.¹⁵ Po nalogu terenskega odbora Osvobodilne fronte (OF) so bili predvsem mladi Babnopoljci zadolženi za razne sabotažne akcije, ki bi ovirale premik Italijanov iz Prezida, kjer je bila karabinjerska postojanka. Nad Babnim Poljem se je v začetku julija nahajal bataljon Miloša Zidanška, ki je obstreljeval Italijane in prežal nad njimi. 2. julija so prišli karabinjerji iz Prezida in, kot kaže, jih sabotažne akcije niso zaustavile, ampak celo pognale v še hujše nasilje nad civilisti. Italijani so takrat prve domačine iz Babnega Polja zaslišali in odpeljali v zapore, njihove domove pa so požgali. Osumljeni so bili sodelovanja s partizani. Požgano je bilo sedem stanovanjskih hiš z gospodarskimi poslopji, prav tako naj bi izropali vas in odvedli še živino.¹⁶

Možina navaja, da naj bi v več primerih partizani s streljanjem na okupatorja v bližini vasi izzvali represalije¹⁷. Pri tem omenja

14 »Ivanka Kržič Zorko,« *Pričevalci*, pridobljeno 24. 2. 2023. URL: <https://www.rtvsllo.si/rtv365/arhiv/174291299?s=tv>.

15 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 70–73.

16 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_CER/0013, t. e. 1, a. e. 19, Popis okupatorjevih zločinov; Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 89, 93.

17 Izraz represalije je uporabljen, ko govorimo o streljanju talcev kot italijanskem maščevanju predvsem nad civilnim prebivalstvom; gl. Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 48, 55.

mnenje duhovnika in domačina iz Podcerkve Matija Škerbca, da je bilo nasilje italijanske vojske usmerjeno nad civilnim prebivalstvom, in to ne glede na krivdo ali opredelitev.¹⁸

Partizanske enote so pričakovale italijansko ofenzivo in se nanjo pripravile, da se zaščitijo. Edvard Kardelj je v navodilih, kako ravnati med ofenzivo, poudaril, da je najpomembnejše »varovanje partizanske žive sile«.¹⁹ Kar zadeva civilno prebivalstvo pa je navedel: »Brez dvoma bo civilno prebivalstvo pri tem hudičevo trpelo. Morate pomagati, kar se največ da. Evakuirati zlasti vse moške prebivalstvo, ščititi vasi, dokler se bo dalo, pomagati ženam in otrokom, da se poskrijejo za čas italijanskega divjanja, izpraznite ogrožene kraje živine, hrane itd.«²⁰ Žal tega partizanske enote niso izvedle, kar bomo videli v nadaljevanju. Zavarovali niso niti vaščanov Babnega Polja, ki so v tej ofenzivi tako hudo nastradali, kljub temu da so bili v največjo oporo partizanskim enotam v preskrbi s hrano in ostalim materialom. Partizanske enote so se bolj držale drugega dela, ki ga navaja Kardelj: »Varujte se pa za vsako ceno, da bi civilno prebivalstvo obležalo kot rep na partizanske oddelke, kajti če boste to dopustili, potem boste postali popolnoma nesposobni za borbo.«²¹

18 Ibid., 384.

19 Možina, *Slovenski razkol*, 384–385.

20 Ibid., 384.

21 Ibid.

Italijanska ofenziva v Loški dolini

Ofenziva je zajela Loško dolino 29. julija 1942 in je trajala do 20. avgusta 1942. Italijanska vojska je iz več smeri vdrla v Loško dolino. Z juga je prodirala 5. bojna skupina graničarjev (Kolona B) pod poveljstvom generala Umberta Fabbrija, ki je spadala v 5. armadni zbor, s severa premični 1. bataljon 22. odseka 11. skupine graničarjev (Guardia alla Frontiera – GAF) pod poveljstvom majorja Giovannija Manca, po obronkih Racne gore pa del divizije Granatieri di Sardegna. Stičišče enot je bilo pri vasi Podgora. Ker partizanov niso našle, so se znesle nad prebivalstvom.²² Naloga graničarjev je bila prečesati predel med cesto Grahovo–Gorenje Jezero–Dane–Stari trg in Grahovo–Bloška Polica–Lož–Stari trg–Babno Polje. Graničarji so ostali v Loški dolini in njihova naloga je bila, da jo natančno pregledajo. Ti so storili največja grozodejstva na tem območju.²³

Cilj ofenzive je bil ponovna zasedba t. i. osvobojenega ozemlja, ki so ga obvladovali partizani. Poleg tega so želeli obnoviti vojaške in druge postojanke. Z dnem 23. julija je bilo ukazano, da se v prvih treh fazah ofenzive obnovi osem vojaških postojank, med njimi Stari trg, in pet policijskih postojank, med njimi Babno Polje.²⁴ Italijanska ofenziva ni bila usmerjena le k uničenju partizanskega gibanja, ampak so izvajali tudi nasilna dejanja proti civilnemu prebivalstvu.²⁵ Za seboj je pustila ogromno število civilnih žrtev, ki so bili

22 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 375, 381; Tone Ferenc, »Ubija se premalo«: *Obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943: dokumenti* (Ljubljana: Inštitut novejšje zgodovine, Društvo piscev zgodovine NOB, 1999), 23–24.

23 Mikuž, *NOB v Sloveniji*, 2. knj., 101.

24 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 98.

25 *Ibid.*, 370.

streljani kot talci oziroma žrtve represalij ali pa odpeljani v koncentracijska taborišča, kjer jih je veliko umrlo.²⁶

Ukrepe proti partizanom in civilnemu prebivalstvu je določil poveljnik 2. armade general Mario Roatta v okrožnici 3C, 1. marca ter nato 7. in 19. aprila 1942. V njej je predvidel požige hiš, vasi, izgone prebivalstva, internacije, streljanje talcev in postopek z ujetimi partizani ter drugimi privrženci partizanskega gibanja.²⁷ Kot navaja Makarovičeva, pa je okrožnica 3C z njenimi dopolnitvami spodbudila »vojaška poveljstva k izvensodnemu pobijanju ne samo ujetih partizanov, temveč tudi civilnega prebivalstva, in to ne samo posameznikov, temveč tudi manjših skupin«. ²⁸ Žrtve represalij so bile v veliki večini obsojeni na smrt brez formalne obsodbe, »le v nekaterih primerih s hitro, največkrat ustno izrečeno obsodbo naglo sestavljene sodišča nižje enote (bataljona ali polka), največkrat pa je smrtno kazen izrekel poveljnik enote sam.« ²⁹ Takšen postopek se je imenoval »passare per le armi« in je vključeval tri vrste ljudi. Prvi so bili ujeti, oboroženi ali neoboroženi partizani in ilegalni aktivisti OF. Drugi so bili prebivalci krajev, osumljeni privrženci osvobodilnega gibanja in običajno prijavljeni od krajanov samih. Tretja skupina pa so bili popolnoma nedolžni, t. i. politično neangažirano prebivalstvo.³⁰ V zapisniku sestanka z dne 26. junija 1942 poveljnika 11. armadnega zbora Robottija je njegova izjava: »Konceptija naših nadrejenih: za vsako ceno je treba obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci in bi morala biti uničena vsa Slovenija.«³¹

26 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147.

27 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 371.

28 Ibid., 371.

29 Ibid., 371.

30 Ibid., 371.

31 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 389.

Babno Polje

Eden največjih pokolov v Loški dolini je bilo streljanje prebivalcev iz Babnega Polja. Ta zločin je zagrešila Kolona B pod poveljstvom podpolkovnika Adelma Pederzanija iz 5. bojne skupine graničarjev pod poveljstvom generala Fabbrija.³² O italijanskih zločinih v Babnem Polju je podrobno pisala etnologinja Makarovič v knjigi *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne*. Umorjeni Babnopoljci so bili označeni kot »ustreljeni« oziroma »passati per le armi« in so spadali v drugo skupino, ki smo jo prej navedli.³³ Začelo se je 29. julija 1942 v Jermendolu, kjer so Italijani umorili devet moških, od tega osem iz Babnega Polja in enega iz sosednjega Prezida na Hrvaškem, ki je bil hlapec pri eni od domačij iz Babnega Polja. Stari so bili od 19 do 61 let. Italijanske enote so šle čez polje Zavodi, kjer so ti moški in fantje kosili. Italijani so jih sklicali skupaj in jim ukazali, naj gredo z njimi, da jim bodo kazali pot. Umorjene so domačini našli nepokopane v Jermendolu šele čez 14 dni.³⁴ Marija Emilija Cindrič, katere oče je bil ubit med temi devetimi moškimi, se spominja:

V naši družini je bilo pet otrok. 29. julija je bil oče doma. Potem je rekel, da gre sušit seno na Zavode, blizu ceste. Koscev in tistih, ki so sušili, je bilo devet. Italijani so prišli in jih odgnali od tam, kjer so kosili in sušili, v Jermendol in tam so jih ubili. To je ime nekega dela, kjer so bili pašniki. Zraven našega očeta je bil ubit tudi naš hlapec, bil je iz Prezida, pisal se je Kovač, Majdin iz Prezida. Tam, kjer so sušili seno, je bila tudi moja sestra Francka, rojena 1931, in njen brat Franc, rojen 1934. Njo in

³² Ferenc, »Ubija se premalo,« 23–24.

³³ Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 371–372.

³⁴ Ibid., 99–100, 376–377; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 125–127.

Franceta so poslali domov. Tako sta jokala. Ustrelili so jih blizu Plosa v Jermendolu. Jaz sem šla z mamo in starim atom gledat, kje so jih ubili, pa smo videli, kako so v krogu ležali. Je minilo 14 dni, samo po oblekah smo jih poznali. Grozno je zgledalo. Še dolgo se mi je po glavi pletlo, ko sem to videla. Vsi smo jokali. Tudi drugi, ki so prišli gledat, kje so ubiti njihovi domači. Potem so moj stari oče in drugi stari možje, kolikor jih je še ostalo v vasi, iz desk naredili truge. Potem so jih naložili vanje. Pokopal jih je župnik Črnugelj. Vsa vas je prišla na pogreb, vsa vas je bila skupaj. Ko je župnik videl, da je vse jokalo, ni mogel drugega narediti, kot da jih je tolažil.³⁵

Nihče si ni mogel predstavljati, da bi lahko može pri delu doletela taka usoda, tudi oni sami ne. To je izpričala tudi hčerka ene od žrtev Jožefa Poje: »Ata in drugi so šli 29. 7. 1942 kosit. Ata so rekli: 'Mi gremo kosit, ko nas bodo videli pri delu, nam ne bodo nič naredili.' Pa so jim.«³⁶

29. julija so prišli Italijani v Babno Polje in na letake zapisali, naj ljudje ne bežijo v gozdove in naj ostanejo doma, saj se nikomur ne bo nič zgodilo. Nekateri možje so namreč hodili prenočevat v gozd, ker so se bali Italijanov. Potem so Italijani pozvali žene, naj gredo po može, kar so naredile. Skoraj vsi so se vrnili, saj so verjeli, da sem jim ne bo nič zgodilo. Italijani so jih pohvalili, ker so se vrnili, in jih pogostili s cigaretami. Zvečer so se morali možje in fantje, stari od 16. do 60. leta, zbrati pred komando in nato so jih odpeljali v šolo, ki so jo zastražili.³⁷ Naslednji dan, 30. julija, so može in fante po neprespani noči v šoli odpeljali pred Mehačev grad. Zasllišalo jih je fašistično vojaško sodišče, in sicer naj bi posameznika

35 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 379.

36 Ibid., 375.

37 Ibid., 382, 384.

vprašali po njegovih osebnih podatkih in če je partizan. V njegovi odsotnosti so izdali sodbo tudi na podlagi pripomb, ki naj bi jih dal izdajalec iz Babnega Polja, ki naj bi bil navzoč ves čas zasliševanja. Na osnovi njegovih izjav so bili zaslišani razdeljeni v dve skupini: eni za internacijo, drugi za morišče. Tiste, ki so bili določeni za usmrtitev, teh je bilo 40, od tega 38 Babnopoljcev, so navezali na dolgo vrv in jih s kamioni prepeljali do Vražjega vrtca nedaleč od vasi in jih tam s strojnicami postrelili v že vnaprej pripravljeno jamo, ki so jo, po pričevanjih, izkopalci Italijani dan pred pokolom. A ker je bila ena premajhna, so morali skopati še drugo.³⁸ Preden so jih postrelili, so jih močno pretepali.³⁹ Bil pa je primer, ki ga navaja Makarovičeva, da je oče Jože Troha, ki je bil določen za internacijo, prosil Italijane, naj ga zamenjajo s sinom, ki je bil določen za usmrtitev. Tej prošnji so ugodili, oče Jože je bil ustreljen, sin Jože pa odpeljan na Rab in preživel italijansko, nemško in rusko taborišče ter se leta 1946 vrnil domov.⁴⁰

V drugi skupini pa so bili tisti, ki so bili določeni, da se jih pošlje v italijansko taborišče Rab. Te so označili s črnimi križi, za usmrtitev pa z rdečimi križi na hrbtu. Poleg njih so bili na Rab odpeljani še nekateri prebivalci Babnega Polja, skupaj 65 oseb, od tega 43 moških in 22 žensk. Na Rabu je nato umrlo 17 moških, dve ženski in en otrok.⁴¹ V taborišče Treviso je bilo odpeljanih devet žensk in dva moška, v konfinacijo pa pet

38 Ibid., 100, 378, 386–390, 393; Ferenc, »Ubija se premalo«, 24; ARS, SI AS 1827, t. e. 899, a. e. 5, Zločinska dejanja in materialna škoda v vasi Babno Polje.

39 Ferenc, »Ubija se premalo«, 24.

40 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 390.

41 Ibid., 100, 373, 446; ZAL, SI_ZAL_CER/0013, t. e. 1. a. e. 19, Popis okupatorjevih zločinov; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 125–127.

moških in dve ženski.⁴² Nekateri naj bi odšli celo prostovoljno, ker so jih Italijani nagovarjali, da je v Italiji boljše in da naj gredo »pod zaščito.«⁴³ Dneva, ko so Italijani odgnali njenega očeta na Rab, se spominja Marija Slekovec. Januarja 1943 je oče v internaciji umrl.

Cesta je bila polna vojske in kamionov. Ob robu ceste so stali otroci in žene. /.../ Vseeno sem stekla k očetu, čeprav so me po riti s puško, nisem nič čutila. Ko sem pritekla do očeta, ki je sedel na tleh ves bleđ, sem ga objela. Usedla sem se mu na kolena in mu govorila: 'Ata, pojdi domov.' Verjetno sem v svoji otroški duši upala, tako kot sem se jaz izmuznila mami, se bo tudi on rešil. On pa mi je samo rekel: 'Pojdi, Micika, takoj nazaj k mami, da ti Italijani kaj ne naredijo, jaz pa moram ostati tukaj.' In naročil mi je še: 'Bodite pridni in ubogajte mamo, pomagajte ji pri delu, da ji boste v pomoč.' To so bile zadnje njegove besede in tudi zadnjikrat sem ga videla. Potem je bil interniran na Rab. Te besede sem si zapomnila in sem mami vedno pomagala in jo ubogala.⁴⁴

Preživeli prebivalci Babnega Polja so hudo trpeli in žalovali za svojci. Večinoma so za njimi ostale žalujoče matere ter žene in otroci. V nekaterih družinah so izgubili dva ali celo tri sinove, drugje poleg gospodarja oziroma moža in očeta tudi po enega ali dva sinova. Najmlajši med umorjenimi v Vražjem vrtcu še ni bil star 19 let, najstarejši pa je bil star 59 let.⁴⁵ Pričevanje Fanike Kranjc:

42 ZAL, SI_ZAL_CER/0013, t. e. 1. a. e. 19, Popis okupatorjevih zločinov.

43 Makarovič, *Babno polje in njegovi ljudje*, 419.

44 Ibid., 446.

45 Ibid., 400.

Prišlo je leto 1942 in na našo vas so se zgrnili črni oblaki. Dvaindvajseti in trideseti julij. V vas so prišli Italijani in jo zasedali. Začelo se je strahovito dejanje med vaščani. Poklicali so jih na sestanek v osnovno šolo. Nič slabega sluteč so se odzvali moški od 16. do 65. leta. Naslednji dan so jih s kamionom vozili v kraj nad vasjo, imenovan Vražji vrtec, in jih tam postreljali. Nekaj manj so jih odpeljali na Rab. Od tam se jih je le nekaj vrnilo, večina je ostala tam za vedno. Da je bila tragedija še večja, so naslednji dan zažgali vse njihove domačije. Tako je ostala vas Babno Polje eno veliko pogorišče in vas mladih vdov in žena. Veliko je bilo otrok brez očetov in veliko rojenih po njihovi smrti.⁴⁶

30. julija, datumi požiga se razlikujejo po nekaterih podatkih, so Italijani, kot izhaja iz pričevanj, nato izropali in požgali še hiše usmrčenih. Italijani so družinam dali eno uro, da so stvari znosili iz hiš. Po pričevanjih naj bi po ukazu Italijanov moral babnopoljski župnik Anton Črnugelj pokazati hiše tistih, ki so bili umorjeni v Jermendolu in Vražjem vrtcu. A vseh naj ne bi pokazal in sedem hiš od pobitih potem ni bilo požganih.⁴⁷ Požgali naj bi 25 hiš in 34 gospodarskih poslopij.⁴⁸ Bil je primer 13-letne deklice, ki je pokleknila pred njimi in z dvignjenimi rokami med jokom izprosila, da njihove hiše niso požgali: »*Ata ste ustrelili, sedaj boste pa še hišo zažgali.*«⁴⁹

Istega dne so Italijani poklicali na zaslišanje sedem mož, ki so jih imeli za terence, vendar so bili ti le njihovi soimenjaki, saj so bili iskani takrat že pri partizanih. Med zaslišanjem so jih karabinjerji pretepali. Jože Janež, ki so ga takrat aretirali, je povedal: »*Karabinjer me je tepel s kundakom. Grozil mi je z*

46 Ibid., 100.

47 Ibid., 405–407.

48 Ibid., 405.

49 Ibid., 406.

ognjem, držal mi je na vratu bajonet, ker je hotel iz mene izsiliti priznanje, da sem partizanski komisar.«⁵⁰

O grozi tistega dne, ko so Italijani začeli še s požiganjem hiš, se je spominjala Francka Telič, ki so ji Italijani umorili očeta na Vražjem vrtcu:

Potem so Italijani še sporočili, da bodo vsem tistim, ki so jih ubili, zažgali še hiše. Mama je bila prav takrat v sedmem mesecu nosečnosti in ne vem, kako ji je uspelo, da je vse tiste omare po stopnicah zvelkla dol. Potem smo jih otroci znesli čez cesto na vrt. Pri nas je živel stari stric, od starega očeta brat. Rekel je, da bi v eno kad nanosili otroci vodo, da bomo imeli s čim gasiti. Otroci smo po pol korca vode nosili v kad. Prišli so Italijani, prevrnili so tisto kad in zažgali hišo. Potem so odšli. Hitro smo začeli gasiti, kot smo vedeli in znali. Ko smo nekoliko pogasili, so ponovno prišli in še enkrat zažgali kar na sredi kuhinje. Na srečo so bile zgoraj deske, spodaj pa cement in ko so odšli, smo spet pogasili. K nam je prišla tudi soseda in nam pomagala gasiti. Mama se je med gašenjem od tiste vročine tako ožgala po obrazu in rokah, da se je vsa lupila.⁵¹

Ljudje so ostali brez strehe nad glavo. »Tisto noč od 30. na 31. julij sva s hčerko prenočili kar zunaj pod drevjem. Poslušali sva jok in vzdihovanje vaščanov, mukanje živine, cviljenje prašičev in pkanje tramov, ko so se podirale požgane hiše.«⁵²

Čez tri mesece, pred praznikom vseh svetih, so ženske izprosile na italijanski komandi v Prezidu, da so jim dovolili izkop umorjenih v Vražjem vrtcu in prekop na babnopoljsko pokopališče. Krste sta zbila iz desk domačina, ženske so nato

50 ARS, SI AS 1827, t. e. 899, a. e. 5, Posamezna mučenja in pretepi.

51 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 409.

52 Ibid., 406.

z vozovi in konji odšle do jam, kjer so z motikami in lopatami svoje domače izkopale. Trupla so že začela razpadati in ženske so ugotovile, da so jih pred smrtjo močno preteпали, nekateri so bili še na pol živi vrženi v jamo.⁵³ Po pričevanju so to nakazovala trupla po tem, da »so eni ležali prav, drugi pa na vse strani«⁵⁴, kar naj bi pomenilo, da so se premikali še na pol živi. Sledovi pretepanj so bili zlasti na glavah, bili so tudi sezuti, nekaterim je bila slečena obleka, pokradene so jim bile ure in denar.⁵⁵ Pričevanje Frančiške Troha o izkopu njenega očeta in brata:

Ležali so tam, povezani s štriki, in videlo se je, da so v smrtnem boju grabili drug za drugega, ker so bili drug z drugim zagrabljeni. Moj brat ni imel glave, samo pol tilnika je še ostalo. Po obrazih se jih ni dalo prepoznati. Zato je vsaka mati, sestra ali žena skušala prepoznati svojega po obleki ali po morebitnih predmetih, ki so jih imeli s seboj. Mama pa je očeta spoznala po pleši. Točno v čelo je bil ustreljen, 60 let je bil star, bil je najstarejši med ustreljenimi. Brata Stanka sva spoznali po obleki. Privzdignila sem ovratnik, da sem videla blago, ki še ni bilo strohnjeno. V žepu pa je še imel lečo od baterije, s katero si je na soncu prižigal cigarete. Potem je vsak svojega ali svoje, če sta bila dva ali trije, z golimi rokami in z motiko zavalil na rjuho in potem smo jih s tisto rjuho vred položili v leseni zaboj, kišto. Naredil jih je stari kolar Maslar iz Babnega Polja, na Zavodih. Navadne, nepooblane deske so bile. Pri nas smo imeli enega belega konja, Šek smo mu rekli. Mama in še nekateri drugi vaščani, ki so imeli konje, so jih potem zvozili na babnopoljsko pokopališče. Tam je spet vsak za svojega ali svoje

53 Ibid., 411–413.

54 Ibid., 412.

55 Ibid., 412.

*izkopal jamo in jo potem tudi zasul. Strašno je bilo. Ne smem se več spominjati.*⁵⁶

General Fabbri je v vojaškem poročilu svojemu poveljstvu 31. julija 1942 lažno navedel, da so bili pobiti partizani: »*Moje čete so včeraj v Babnem Polju (KK – NO) prijele 92 sposobnih moških. Ustreljenih štirideset, ker so priznali, da so partizani, ki so od svojih vodij dobili ukaz, da se med našimi operacijami razkropijo po gozdovih. Drugih sedem ustreljenih, ker so jih prijeli tavajoče po gozdovih.*«⁵⁷

Kot navaja Makarovičeva, naj bi po nekaterih nepreverjenih podatkih bil povod za italijansko nasilje nad Babnopoljci eden izmed partizanskih napadov na italijansko posadko v bližnjem Prezidu. Nekateri prebivalci so bili tudi člani terenskega odbora oziroma so pomagali OF in partizanom ali pa so bili člani Narodne zaščite.⁵⁸ Zagotovo je, da so Italijani vedeli, da se zadržujejo partizani v vasi ali v bližini vasi, da jim prebivalci na razne načine pomagajo ter da so tudi po navodilih OF prebivalci zasekavali ceste, da bi s tem onemogočili premike Italijanom. Nenazadnje so bili, kot smo že omenili, in ne samo enkrat, napadeni v bližini Babnega Polja.

Ostale vasi v Loški dolini

Od 29. julija vse do druge polovice avgusta 1942 so sledile italijanske represalije tudi po drugih vaseh Loške doline. Tudi ti prebivalci so doživljali podobno gorje italijanskega nasilja kot Babnopoljci. V dokumentu *Kronika Starega trga za časa*

⁵⁶ Ibid., 413.

⁵⁷ Ferenc, »*Ubija se premalo*«, 24.

⁵⁸ Ibid., 395, 401.

italijanske okupacije je navedeno, da so nasilje izvajale enote pod poveljstvom majorja Manca. Sedež komande je bil Stari trg, kamor so iz vseh vasi gnali ljudi, jih zaprli, odbirali za internacijo in usmrtitve. Pri tem naj bi jim pomagal domači izdajalec, ki je imel dostop do vseh oficirjev in komande. V tem času naj bi tudi v svoji hiši prirejal razne pojedine in bankete za oficirje in karabinjerje. »*Ta italijanska tolpa je med tem časom močno popivala in pijančevala in se obnašala napram ljudstvu zelo surovo.*«⁵⁹

29. julija so Italijani ustrelili šest vaščanov iz Podcerkve. V Peščenku pri Danah je bilo istega dne ubitih osem vaščanov iz Dan, od tega kar štiri ženske. Najmlajša je bila stara 18 let, Joana Rigler.⁶⁰ Pričevalec Ludovik Kandare se spominja tega dogodka:

Takrat, ko so Italijani prišli, ko je bil Lož napaden, so prišli sem in vse terence pobili, vseh osem. Vsak večer so se tu umikali (terenci, op. a.), tu je bila ena steza in so tu hodili. Pet jih je šlo in so tu skozi hodili v gozd pod eno našo skalo spat, bil je en tak velik previs. In so prenočevali. Vsi so pričakovali, da bo ofenziva od Italijanov, ampak tisti dan, ko je bila ofenziva, jim je pa bilo naročeno iz gozda (partizani so jim naročili, op. a.), da morajo vsi doma ostati, da ne bo nikomur nič se naredilo. Vse so pobili Italijani, tistih osem aktivistov. Sami so jih dali pobiti samo, da so naredili sovraštvo. To je bil njihov cilj. In v Danah, v naši vasi, je bilo teh žrtev čez šestdeset. Rekli so, da je naš oče jih izdal, v resnici pa ni bil nič kriv, ker smo bili na enem travniku, vsi smo bili, jaz, Albin, Peter, France, Stanko, samo Lojzeta ni bilo, in so Italijani prišli in so jih naše naložili,

59 ARS, SI AS 1711, t. e. 725, mapa I, Kronika Starega trga za časa italijanske okupacije, 7. 1. 1945, 2.

60 Ibid., 268; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 138–139.

samo trije smo ostali, najmlajši in oče. Ko smo pa prišli domov, je pa oče izvedel, da so jih pobili (vseh osem terencev, op. a.).⁶¹

Italijanski vojaki so nato 30. julija prišli na Babno Polico, dali ljudem eno uro, da se pripravijo na odhod. Vas so nato vpričo vaščanov zažgali, in šele ko je vas pogorela, so jih odgnali najprej v vas Podgora, kjer so jih zaslišali. Nato so jih odpeljali v Prezid in naprej v internacijo na otok Rab, kamor je bilo izgnanih 67 vaščanov. Tam jih je, zaradi lakote in mraza, umrlo dvanajst, Anton Troha pa je umrl doma zaradi posledic trpljenja v internaciji. Franc Mihelčič je bežal proti Loški dolini. V vasi Vrh je spet naletel na Italijane, ki so ga obkolili in ujeli, nato pa so ga z avtom odpeljali proti Babnemu Polju in ga ustrelili pod cesto v Jermendolu. Domačini so čez tri mesece našli njegovo truplo, ki je bilo nepokopano.⁶² Viktor Troha je bil tako kot ostali vaščani v Podgori zaslišan. Na vprašanje, ali ve, kje je partizansko taborišče, in da bi izsilili iz njega odgovor, so ga privezali na hruško in pretepali. Odgovora niso dobili in so ga nato ustrelili. Tudi družini Veronike Mlakar, Rihtarjevim, so Italijani požgali hišo in jih odgnali v internacijo. Oče Jože je bil že prej odpeljan v internacijo. Veroniko, staro tri leta, mamo, sestro Jožico, staro dve leti, in brata Toneta, starega šest mesecev, so prav tako internirali na Rab. Ko so jih peljali v internacijo, so se ustavili v Gerovem, kjer je neka starejša gospa stala pred hišo in mamo proseče nagovarjala, naj Jožico pusti pri njej, da bo ona skrbela zanjo, ko se vrne, pa jo dobi nazaj. Vendar mati ni želela pustiti deklice. Jožica je umrla na Rabu zaradi bolezni in izčrpanosti 29. avgusta 1942. Mati jo je skrivaj imela še tri noči pri sebi.

61 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje L. K., Dane, 19. 3. 2012.

62 ARS, SI AS 1827, t. e. 899, a. e. 5, Zločinska dejanja in materialna škoda v vasi Babna Polica.

Ko so zjutraj pobirali mrtve po šotorih, je vsakič rekla, da je Jožica nekam šla, deklica pa je mrtva ležala v beli oblekici in čakala očeta, da se bo prišel poslovit od nje, kajti bili so zaprti ločeno moški in ženske, vmes pa je bila mrežasta ograja ... Oče, ki je bil na drugi strani mreže, ni mogel do svoje družine, prav tako ne stari oče Andrej, ki je bil v čisto drugem logorju. Oče se je takrat ponoči vendarle nekako pritihotapil do svojih in se poslovil od umrle hčerke; potem so jo odpeljali.⁶³

Stari oče Andrej je prav tako umrl na Rabu ves oslabeled in sestradan 15. oktobra 1942.⁶⁴ Franc Mlakar, Mlakarjev, je bil star enajst let, ko je bil priča požiga vasi in odpeljan v internacijo skupaj z družino.

Na Rabu je bilo zelo težko, spali smo v šotorih, paketov, ki so nam jih pošiljali od doma, nismo dobivali. Tam mi je umrl oče.⁶⁵ Po štirih mesecih in pol so nas 6. decembra prepeljali v Gonars v Italijo. Dejali smo, da nam je Miklavž prinesel postelje, saj smo tu bivali v barakah, v katerih so bile postelje, in bili smo na suhem. Tu smo dobili tudi pakete, če nam jih je kdo poslal. V njih je bil predvsem prepečenec ter koruzna in ječmenova moka, iz katere smo si v menažkah med barakami na skrivaj kuhali močnik za priboljšek. Zjutraj smo dobivali pol litra črne kave, popoldan pa hlebček kruha ter košček mesa ali sira. Iz internacije domov smo se vrnili na velikonočni četrtek 22. aprila

63 »1942 Rab – Rihtarjeva Veronika s Police«, *Stare slike ali kako se svet spreminja*, pridobljeno 13. 2. 2023, URL: <https://stareslike.cerknica.org/2015/08/17/1942-rab-rihtarjeva-veronika-s-police>; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124.

64 »1942 Rab – Rihtarjeva Veronika s Police«; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124.

65 Anton Mlakar starejši je umrl 5. 11. 1942, star 56 let; gl. Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 125.

*1943. leta, enajst dni po tem, ko je na Cinkovcu v partizanih padel moj osemnajstletni brat Tone.*⁶⁶

Na Dolnjih Poljanah so požgali štiri hiše, na Rab internirali šest vaščanov in odpeljali tudi vso živino. Sedmim vaščanom se je uspelo umakniti v gozd. Ostali vaščani so se morali preseliti v dolino. To naj bi bilo maščevanje italijanske vojske, ko so prebivalci Poljan po napadu na italijansko postojanko v Ložu 19. oktobra 1941 delu borcem, ki so se umaknili v vas, vaščani nudili hrano in prenočišče. Partizanke so v eni izmed hiš šivale kape »triglavke« in sanitetni material. Vas je bila izpraznjena, ostale so štiri nepožgane hiše, kamor pa so se pozimi 1942/43 zatekali partizani, zato je okupator vas redno obstreljeval s topovi iz Starega trga. Italijani so aprila 1943 požgali preostale hiše in poslopja.⁶⁷

30. julija so Italijani prišli s seznamom k Jožetu Trudnu in njegovi materi Mariji, k posestnici Gabrijeli Štritof in k Janezu ter Francu Debevcu, vsi so bili iz Starega trga. Vse so aretirali in jih zaprli v Sokolski dom. Naslednji dan so Marijo, Jožeta in Gabrijelo odgnali pod grič Kucelj pri vasi Podgora in jih tam ustrelili. France je bil poslan v internacijo, Janeza pa so izpustili domov.⁶⁸ Istega dne so na domu v Iga vasi aretirali tudi župana Jožeta Mlakarja. Njegova žena naj bi takoj po aretaciji odšla v župnišče k župniku Francu Presetniku in ga prosila, da posreduje pri Italijanih za njegovo izpustitev. »*Ta je vzel v roke zvezek, pogledal vanj in ji odgovoril, da ne more nič*

66 Borut Kraševc, »Babna Polica – 68o let prve omembe,« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 8, št. 4 (2007): 9.

67 JS in AB, »Slovesnost na Dolenjih Poljanah,« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 13, št. 4 (2012): 30.

68 ARS, SI AS 1711, t. e. 725, mapa I, Kronika Starega trga za časa italijanske okupacije, 7. 1. 1945, 2.

*pomagati, ker je 'slabo zapisan'.*⁶⁹ Žena takrat še ni vedela, da je bil mož ubit že pred njenim prihodom k župniku. Italijani so župana pripeljali v Stari trg in ga pri vodnjaku nasproti nekdanje osnovne šole in sedanje občinske stavbe s puškinimi kopiti pobili na tla in ga nato ustrelili. Po umoru so požgali še njegovo hišo v Iga vasi.⁷⁰

Italijani niso pozabili napada na Lož, zato so se maščevali tudi nad Ložani. 30. julija so v gmajni Štajnerca pri Ložu ustrelili osem Ložanov, 1. avgusta pa so v treh skupinah odgnali na hrib Ulaka 28 oseb in jih tam ustrelili. Od tega je bilo kar 18 Ložanov, ki so jim tudi požgali domačije. Poleg njih so istega dne ustrelili enega vaščana iz Dan, Podloža, Gornjega Jezera in Lipsenja ter šest vaščanov z Vrhnike.⁷¹ Italijani so uporabljali pot do Loške doline: Grahovo–Žerovnica–Gorenje Jezero–Dane–Stari trg. Pot Grahovo–Bloška Polica–Lož pa je bila za vse prepovedana in ni imel nihče dovoljenja, da bi jo uporabljal. Nekaj sto metrov nad Ložem so partizani posekali drevje in prekopali cesto. Luknja na cesti, ki je bila minirana, naj bi povzročila streljanje talcev v Ložu.⁷² Čas italijanske ofenzive in streljanja Ložanov se spominja pričevalka Jožefa Zabukovec:

69 Starotrški župnik Presetnik in veletrgovec Karel Kovač naj bi na začetku italijanske okupacije leta 1941 nagovarjala župana Mlakarja, naj se udeleži sprejema županov Ljubljanske pokrajine pri Grazioliju v Ljubljani. Župan je odgovoril, da predstavnika okupatorjev ne misli pozdravljati, in tako se sprejema ni udeležil; gl. Emil Mlakar, »Odgovor na članek v glasilu Obrh št. 6, dec 2020: 'Obisk visokega komisarja v Ložu in Starem trgu', avtor Stane Okoliš«, *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 22, št. 1 (2021): 39.

70 Ibid.

71 ARS, SI AS 1711, t. e. 725, mapa I, Kronika Starega trga za časa italijanske okupacije, 7. 1. 1945, 2; Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del*, 475.

72 ARS, SI AS 1895, t. e. 1, a. e. F120-I, Pot po Notranjskem od 17. do 23. avgusta 1942, 2.

To je tudi obdobje najhujše morije, odvažanja v internacijo ter požigov z italijanske strani ob njihovih vdorih in ofenzivi poleti. Še sedaj vidim krvave glave loških fantov, ki so jih na vozu pripeljali z morišča na Ulaki, kjer so jih pobili Italijani za represalije 1. 8. 1942 ob ofenzivi sedemindvajset⁷³ naenkrat, poleg teh pa še osem loških talcev na gmajni Štajnerci. Da je bilo še več hudega, so ob tej priložnosti požgali tudi domove pobitih, od njih so se vnemale tudi sosednje hiše, tako da je bila prizadeta večina hiš. Naša in sosedova hiša sta ostali, ker smo imeli zraven potok Brežiček, da smo lahko gasili.⁷⁴

5. avgusta so Italijani ustrelili 13 vaščanov iz Pudoba in štiri iz Kozarišč, med katerimi sta bila dva partizana. Pripeljali so jih na Nadleški hrib in postrelili. Kot se spominja pričevalka Kržič Zorc, je bilo med njimi več simpatizerjev OF, ki so se družili z nižjim italijanskim oficirjem iz Primorske, pisal se je Kodrič, in naj bi jih izdal. »Strašno prijatelj z njimi, ampak Italijanom je dal listo.«⁷⁵

V naslednjih dneh do 20. avgusta so Italijani ustrelili še 22 oseb iz različnih vasi Loške doline. Med njimi sta bila tudi brata pričevalke M. G. Brata sta bila le nekaj tednov pri partizanih, ko sta prišla domov, da se preoblečeta in vzameta hrano, so prišli Italijani in ju odpeljali.

Leta 1942 pa so začeli pobijati (Italijani, op. a.). Ubili so brata /S./, rojen leta 1922, in /F./, rojen leta 1920. Bila sta pri partizanih, približno šest tednov. Potem sta prišla domov samo

73 1. 8. 1942 so Italijani na Ulaki ustrelili osemindvajset oseb, od tega 18 Ložanov. Glejte Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 130–136.

74 Jožefa Zabukovec, »Spomini na brata Franceta«, *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 24, št. 92 (2014): 34.

75 »Ivanka Kržič Zorko.«

za čez noč, za preobleč in za jest iskat ter da se odpočijeta. Prav takrat pa se je začela italijanska ofenziva in tako sta bila odpeljana z drugimi. Nista si mogla pomagat, ker je bilo vse obkoljeno, vsa vas. Brat /F./ mi je iz kamiona pomahal, da pridem do njega, in mi je dal britvico, da jo bom imela za spomin. Vedel je, da bo ubit. Tako so 5. avgusta 1942 Italijani pobrali vse moške iz Pudoba. Ta starejša dva so domov poslali in očeta, ta mlajša dva, /S./ in /F./, pa obdržali. Tisti dan, 5. avgusta 1941, so Italijani ubili 12⁷⁶ vaščanov pod nadleškim hribom. Dopoldne so jih vzeli, popoldne pa že postreljali. Vsi so bili zaprti v Starem trgu. /S./ se je izgovoril, da ima za Knežjo Njivo spravljeno puško, da jim jo bo dal, in so ga tja gnali. Pod križem ob stari poti so ga ustrelili. To je bilo na petek, 7. avgusta 1942. V nedeljo so šli ata k maši in iz Knežje Njive so tudi prišli k maši. Mislim, da je bil Pajničev oče, ki je pristopil k očetu in ga vprašal, zakaj ne pride po sina. Oče ga vpraša, kje je, in Pajnič mu je povedal. Nismo vedeli, da so ga ustrelili. Oče je odšel domov, zbil krsto in ga odšel iskat. To je bilo v nedeljo zjutraj. V ponedeljek pa je bil nalog, da jih bodo v internacijo odpeljali. S sestro sva ta drugemu bratu /F./ nesle za preobleč, vendar ga ni bilo med drugimi. Karabinjerja sva vprašale, kje je, je bil pa posebej zaprt v eni majhni sobici in /S. A./ sosed sta bila odbrana za ubit. Prosile sva za brata, da ga ne bi ubili, in /S. A./ sosed je klečal pred karabinjerji, da naj ga ne ubijejo, da ni nič naredil, pa so ga na avto dali in odpeljali ter ubili pri transformatorju, pri Kozariščah, tam so ubili oba, na 10. avgusta 1942.⁷⁷

76 Na seznamu žrtev druge svetovne vojne je navedenih trinajst žrtev iz Pudoba, med njimi dvanajst civilistov in en partizan. Glejte Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 141–142.

77 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje M. G., Pudob, 31. 1. 2014.

7. avgusta je prišla v Viševke italijanska vojska, enota majorja Manca. Vas so obkolili in začeli moške zganjati skupaj. Otroke in starejše moške so poslali domov, ostale, okrog 30 jih je bilo, pa so naložili na kamione in jih odpeljali v Stari trg, kjer so jih zaprli. Petnajst so jih takoj izpustili, druge so odpeljali v internacijo. Jožeta Potecina pa so 9. avgusta v bližini vasi Podgora ustrelili. 11. avgusta so Italijani ponovno prišli v vas s kamioni, jo obkolili in nikogar spustili ne v vas in ne iz vasi. Domov so nagnali ljudi tudi s polja. Iskali so sestre Frančiško in Angelo Mlakar, po domače Mlakarjeve, in ju našli na polju. Vprašali so ju, od kod sta, a ker sta vedeli, da ju Italijani zasledujejo zaradi bratov, ki so bili pri partizanih, sta odgovorili, da sta doma z Vrhnike. Ko so ju prignali do prve hiše v vasi, so povprašali gospodarja, ali ju pozna, in je rekel, da ju pozna in da sta iz Viševka. Nato so ju odpeljali do pokopališča. Tam so jima rekli, naj tečeta, in ko sta to storili, so ju z mitraljezom ustrelili. V vasi so nato zažgali hišo Lucije Levec in ji vzeli edinega prašiča, njo z dvema mladoletnima otrokoma pa odpeljali v Stari trg, od tam pa v internacijo. Okrog 23. ure so Italijani ponovno obkolili vas. Zasedovali so Janeza Mlakarja, po domače Pangreta, ki je bil pri partizanih in je občasno prihajal domov. Tisto noč je bil doma, in ko se je vračal v gozd, so ga Italijani čakali v zasedi ter ga ustrelili. Nato so prišli po njegovo sestro Marijo Mlakar in jo odgnali v Stari trg, od tam pa v internacijo v Treviso. Pred tem so zažgali Mlakarjevo hišo in gospodarsko poslopje ter ukradli dve glavi živine, enega prašiča in vse skupaj odpeljali v Stari trg. V vas so prišli ponovno 15. avgusta in zažgali hišo Franca Mlakarja, po domače Mlakar. Počakali so, da je hiša pogorela do tal, in se nato vrnili v Stari trg. Hiša je bila prazna, saj so sestre Francko in Angelo ustrelili pred nekaj dnevi, bratje so bili pri partizanih, mati pa se je skrila. 8. septembra je bila še ena žrtev v vasi, ki so jo Italijani zajeli, to je bil Franc Levec. Odgnali so

ga proti vasi Dane in ga tam na polju ustrelili. Naslednji dan so prišli k očetu ustreljenega ter mu pobrali skoraj vso živino in perutnino.⁷⁸

V spomin pričevalke F. T. se je vtisnila aretacija in usmrtitev dveh vaščanov. Andrej Strle je bil ubit 12. avgusta pod Nadleškim hribom. Bil je ena izmed 25 žrtev iz Loške doline, ubitih na tem kraju od 5. do 14. avgusta 1942. Na njegovem domu je bila partizanska javka in imel je precej raznoraznih stvari, od municije, denarja, cigaret in ur.⁷⁹ Drugi, Franc Mlakar, pa je bil ubit 20. avgusta in je bil ena izmed 31 žrtev represalij na Ulaki od 29. julija do 20. avgusta 1942.⁸⁰

Italijani so bili nevarni, ubil te je, če si bil kaj kriv ali ne. V vas so prišli, pobrali zajce, kokoši, prašiče, vse, kar je bilo. Zažgali so hiše pri Lohnetovih in Lohnečkinih. Lohnečki (Andrej Strle, op. a.) je gledal skozi okno, kdaj bodo šli Italijani iz Starega trga proti Knežji Njivi. Ko jih je zagledal, je zbežal iz hiše z dokumenti v gozd. Tam pa so bili že drugi Italijani, ga ujeli in ubili. Italijan mi je pokazal njegovo sliko in me vprašal, če ga poznam. Odgovorila sem, da ga. Vprašal me je, kdaj sem ga videla nazadnje. Rekla sem, da včeraj, ko je nesel vodo. To me je spraševal, potem ko so ga že ubili. Če bi rekla, da ga ne poznam, bi me ubil. Dondičev France (Franc Mlakar, op. a.) je rekel: 'Mene Italijani ne bodo dobili.' Rekel je, da bo hodil na smreko spat. Nič se ni ukvarjal s politiko, le njegov brat je bil pri partizanih, pa so Italijani prišli in ga odpeljali. Takrat, ko so

78 ARS, SI AS 1827, t. e. 899, a. e. 5, Opis zločinskih dejanj, kraj Viševke, 2. 9. 1944.

79 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje T. O., Stari trg pri Ložu, 9. 5. 2014; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 132.

80 Ibid., 132, 124–147.

ga peljali mimo naše hiše, sem stala pred hišo in je rekel: 'Adijo /F./, se ne bomo več videli.' Zjutraj so ga ubili.⁸¹

Po pripovedovanju T. O. so imeli gospodarji in mladi fantje zvečer 13. avgusta sestanek OF v Šmarati. Naslednji dan so prišli Italijani s spisikom vseh, ki so se podpisali za OF, in jih 14. avgusta 1942 ubili pod Nadleškim hribom. Bilo je pet mož iz Šmarate in dva iz Kozarišč. Za to, da je dal Italijanom ta spisik mož, je bil obdolžen župnik Presetnik, vendar njega ni bilo na tem sestanku. *»Pobiti so bili taki, ki niso hoteli v gozd. Izdajstvo je bilo od komunistov, rekli pa so, da je Presetnik dal spisik, on pa ni vedel za OF sestanke po vaseh. In tako so pobili Šmaračane in prav tako Pudobce avgusta 1942. Zdaj pa se govori, da so jih Italijani pobijali, v resnici pa so jih pobili partizani, oni so dali spisik od teh.«⁸²*

Internacija

Kot smo že omenili, je bilo večje število ljudi iz Loške doline poslanih tudi v internacijo, kjer so umrli zaradi nečloveških razmer, v katerih so bivali. Veliko jih je umrlo od lakote, ker jim Italijani niso izročali paketov s hrano, ki so jim jih pošiljali domači. Pričevalka M. M. pripoveduje, kako so Italijani zajeli brata Andreja in ga poslali v internacijo. *»Rečeno je bilo, naj gredo fantje k partizanom. Moj ata so bili proti. Je imel pa moj brat Andrej v vasi precej tistih letnikov, dvajsetletnikov,⁸³ in so*

81 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje F. T., Knežja Njiva, 10. 7. 2014.

82 Pričevanje T. O.; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 133–134, 144.

83 Rojenih v dvajsetih letih 20. stoletja (op. avtorice).

šli k partizanom in zato je šel tudi moj brat k partizanom.«⁸⁴ Andrej se je skupaj s sovrstniki pridružil partizanom kljub nasprotovanju očeta, naj tega ne stori. V partizanski enoti, v kateri je bil Andrej, so omogočili, da gre lahko domov, kdor ne želi več biti pri partizanih. Tako je že po nekaj dneh Andrej odšel domov. A že naslednji dan so prišli na njegov dom Italijani. Najprej so ga do golega slekli, da so preverili, ali je morda ranjenec, in ga nato odpeljali v Stari trg. Pobrli so še nekaj fantov iz vasi, med njimi devetnajstletnega Franca Avsca, ki je bil pri sveti maši v Starem trgu, in ga od tam odpeljali na Rab. Umrl je 12. aprila 1943 za posledicami internacije. Bilo pa je rečeno, da lahko ženske ali dekleta prinesejo hrano zaprtim fantom in možem v Starem trgu. A nihče od njih ni dobil, kot pripoveduje pričevalka M. M., niti žlice hrane, tako so jih Italijani stradali. Nato pa so jih odpeljali v taborišče na Rab in Andrej je umrl 9. februarja 1943, pet dni pred svojim triindvajsetim letom.⁸⁵ Po pričevanju T. O. so na Rabu že takoj ustanovili OF in njeni člani so delili hrano zapornikom. Tisti, ki so se vpisali v OF, so dobili hrano, druge pa so pustili stradati. »Niso jih Italijani mučili, ampak domačini,« pripoveduje T. O. Njen brat Alojz je bil odpeljan poleti 1942 in bil izpuščen ves sestradan za novo leto 1942/43.⁸⁶ Podobno pripoveduje tudi pričevalka M. M., da so na Rabu pri kotlih za hrano bili komunisti in naj bi dali jesti tistim, ki so bili somišljeniki komunistom, ostalim pa ne.⁸⁷

Pričevalka F. T. se spominja Italijanov kot zelo nevarnih. Njenega očeta so Italijani ujeli in ga odpeljali na Rab, kjer je 21. novembra 1942 umrl.

84 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje M. M., Pudob, 26. 3. 2014.

85 Ibid.; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 132.

86 Pričevanje T. O.

87 Pričevanje M. M.

Rekli so, da bo hajka po gozdu, da bodo partizane lovili. Letalo je lučalo listke in opozarjalo ljudi, da bo hajka in da naj ostanejo doma. Oče je bil nekaj časa doma, potem pa je šel vseeno kosit. Čisto zraven njega je mitraljez zaropotal. Videl je, da gre hajka skozi in je zbežal na Poljane, da se bo skrila. Tam je imel sorodnike. Italijani so prišli tudi na Poljane. Tam so ga zajeli in odpeljali na Rab, kjer je umrl od lakote. Star je bil 65 let.⁸⁸

Njenega očeta se spominja tudi pričevalec J. O.: »/T./ oče je vedno kričal, da ga ne bodo Italijani dobili. Pa je oče vprašal: 'Kam boš pa šel?' in je rekel: 'Pa kar naprej, pa kar naprej bom šel.' Pa je šel na Poljane in so ga tam ujeli Italijani ter odpeljali na Rab. Če bi bil doma, se mu to ne bi zgodilo, ker je bil že starejši. Bil je v prvi svetovni vojni v ujetništvu.«⁸⁹

V letu 1942 je v internaciji umrlo 48 civilistov, predvsem na Rabu in Gonarsu, kjer je bilo tudi največ pregnancev iz Loške doline. Med umrlimi so bili tudi štirje otroci, stari od šest mesecev do enega leta in pol. Največ žrtev je bilo iz vasi Babna Polica in Babno Polje, iz vsake po 11 ljudi.⁹⁰ Največje število ljudi so Italijani poslali v internacijo v času italijanske ofenzive, kamor so pošiljali cela področja oziroma naselja ter družine, kasneje pa le posameznike. Od jeseni 1942 pa do kapitulacije Italije med civilisti ni bilo večjega števila žrtev, večinoma je šlo v tem času za ljudi, ki so umrli v internaciji. Tja so pošiljali različno ideološko usmerjene ljudi, kot ugotavlja Okoliš, ni pa mogoče ugotoviti meril, po katerih naj bi Italijani določali ljudi za internacijo. Nekateri so umirali tudi na poti domov iz

88 Pričevanje F. T.

89 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, pričevanje J. O., Knežja Njiva, 10. 7. 2014.

90 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147.

taborišč v neznanih okoliščinah ali pa pozneje doma za posledicami težkih razmer v taboriščih.⁹¹

Za konec

Italijanski okupator je v Loški dolini povzročil največje število smrtnih žrtev, ko štejemo medvojne in povojne žrtve na obravnavanem območju, po ugotovitvah Okoliša je to 40 odstotkov vseh žrtev.⁹²

V prvem letu italijanske okupacije so bile štiri civilne smrtne žrtve.⁹³ V letu 1942 je bilo 243 žrtev, od tega kar 196 civilnih žrtev. Največje število smrtnih žrtev je bilo v času italijanske ofenzive, julija in avgusta 1942. Prevladovale so žrtve represalij in nato žrtve med interniranimi. Pred ofenzivo in po njej leta 1942 pa je bilo skupno 27 žrtev.⁹⁴ V internacijo naj bi bilo odpeljanih 371 ljudi in požganih 288 domačij.⁹⁵ Na Vrhniki je pogorelo 22 hiš z vsemi gospodarskimi poslopji, živino so vzeli Italijani, na Babni Polici je pogorelo vse razen cerkve in majhne kapelice, prav tako je vse pogorelo na Gornjih in Dolnjih Poljanah, v Babnem Polju pa so od 111 hišnih številčk zgorele kar 103 hiše. V Ložu je ostalo le 16 hiš, v Kozariščah je pogorelo osem hiš, v Šmarati ena, v Nadlesku dve, v Iga vasi šest, v Markovcu osem.⁹⁶ Občinska statistika je do 17. avgusta naštel 150 žrtev italijanskega nasilja, to je samo tistih, ki so bili pokopani na

91 Ibid., 51.

92 Ibid., 71.

93 Več o italijanski okupaciji v letu 1941 glejte Mirjam Dujo Jurjevčič, »Italijanski okupator v Loški dolini leta 1941,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 1 (2022): 9–41.

94 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147.

95 Možina, *Slovenski razkol*, 387.

96 ARS, SI AS 1895, t. e. 1, a. e. F120-I, Pot po Notranjskem od 17. do 23.

pokopališču. Italijani naj bi številnim pobitim vzeli ves denar, vlekli so jim čevlje z nog, kajti mnogi so v upanju na internacijo s seboj vzeli veliko denarja in boljšo obleko.⁹⁷

represalije – civilisti	represalije – partizani	internacija	likvidacija – civilisti	likvidacija – partizani	v boju – partizani
137	15	49 ⁹⁸	4	5	6

Tabela 1: Število smrtnih žrtev v Loški dolini, ki jih je povzročil italijanski okupator v italijanski ofenzivi od 29. julija do 20. avgusta 1942.⁹⁹

V letu 1943 je bilo 50 smrtnih žrtev, od tega je v internaciji umrlo 36 civilistov, ni pa bilo več smrtnih žrtev med civilisti zaradi represalij ali likvidacij, ki bi jih povzročila italijanska vojska.

Najhujše nasilje v času italijanske ofenzive je doživela vas Babno Polje. Vaščani so bili v veliki večini podporniki parti-

avgusta 1942, 2; Možina, *Slovenski razkol*, 388; Matija Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi* (Cleveland: Ameriška domovina, 1950), 28.

97 ARS, SI AS 1895, t. e. 1, a. e. F120-I, Pot po Notranjskem od 17. do 23. avgusta 1942, 2.

98 Od tega je bilo 48 civilistov in en partizan. Gre za žrtve, ki so posledica italijanske ofenzive in so umrle od julija do decembra 1942. Glejte Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147; »Smrtne žrtve.«

99 Med žrtve italijanske ofenzive prištevamo tudi žrtve internacije, ki so posledica italijanske ofenzive in so umrle od julija do decembra 1942. Glejte Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147; ARS, SI AS 1827, t. e. 920, a. e. 2, Talci; *Zgodovina Slovenije – Sistory*, »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej,« pridobljeno 16. 2. 2023, URL: <http://www.sistory.si/zrtve>.

zanskega gibanja. Odročnost vasi v zavetju gozdov je ponujala varnost partizanskim enotam, ki so se večkrat ustavile v vasi oziroma se gibale v njeni okolici ter izvedle nekaj napadov na italijansko vojsko, ki je imela stalno postojanko v bližnjem Prezidu na Hrvaškem. Vzroke za veliko število smrtnih žrtev v Babnem Polju lahko iščemo v sodelovanju vaščanov s partizanskim gibanjem, partizanskih akcijah v okolici ter izdajstvu.¹⁰⁰ Vaščani pa so ostali prepuščeni sami sebi, brez kakršnekoli zaščite. »Zavladala je sama žalost in velik strah. Ko si šel spat, nisi vedel, ali boš naslednji dan še ostal živ ali ne.«¹⁰¹ Nekateri Babnopoljci so pričakovali, da jim bodo partizani priskočili na pomoč in da bodo Italijane, kljub njihovi premoči, napadli, vendar se ni zgodilo, zato so bili nekateri vaščani razočarani nad partizani. Sovraštvo do partizanov se je pojavilo posebej med materami in ženami, vendar jih je župnik Črnugelj pomiril. Vzrok za sovraštvo do partizanov, ki ga navaja Makarovičeva, je bil v prepričanju vaščanov, da so zaradi partizanov ali tistih, ki so nagovarjali vaščane za sodelovanje v partizanskem gibanju, morali prestati tragiko represalij in internacij.¹⁰² O tem govorita pričevanji: »Mama mi je povedala, da je potem, ko so jih pobili, prišla k njej ena žena od ubitega, pokleknila je pred mamo in rekla, da je bil njen mož ustreljen na Vražjem vrtcu zato, ker ga je moj oče Jože Mlakar organiziral za sodelovanje v osvobodilni fronti. In je potem z dvignjenimi rokami govorila: 'Zemlja, vrzi ga ven!'« in še: »Takrat je vsak po svoje koga krivil, Kunštla¹⁰³ pa so obsodili za vse.«¹⁰⁴ Kritiko na račun neodziva partizanske vojske v primeru Babno Polje naj bi izrekel tudi sekretar Okrožnega odbora OF Kočevje Alojz Zalar, medtem ko se je

100 Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, 386, 388

101 Ibid., 504.

102 Ibid., 504–505.

103 »Izdajalca« (op. avtorice).

104 Ibid., 505.

mudil v Babnem Polju, da organizira miting leta 1943. Trdil naj bi, da so partizani krivi za pokol in da bi morali napasti Italijane in jih odvrniti od vasi.¹⁰⁵ Po mnenju nekaterih vaščanov pa partizani, ki so bili maloštevilni in slabo oboroženi, ne bi mogli preprečiti ne streljanja ne izgonov v taborišča.¹⁰⁶

Podobno naj bi razmišljali tudi prebivalci drugih vasi v Loški dolini. Nekateri so pričakovali pomoč partizanov ter krivili parizane za vse gorje, drugi pa niso verjeli, da bi bili partizani sposobni ubraniti civilno prebivalstvo pred močno italijansko vojsko. Kot navaja Možina, so bili protipartizansko usmerjeni prebivalci in duhovščina prepričani, da je neposreden povod za italijansko nasilje krivda partizanov, ki so Italijane le izzvali in se nato umaknili.¹⁰⁷ Med žrtvami pa so bili tudi civilisti, ki so bili ovadeni italijanskim oblastem zaradi sodelovanja s partizani. Cilj ofenzive je bil vsekakor uničenje partizanskega gibanja in ponovna zasedba ozemlja, ki so ga obvladovali partizani. In če se je uspelo partizanskim enotam bolj ali manj spretno izmikati, je zato italijanski vojski v tej »očiščevalni ofenzivi stalo na poti« civilno prebivalstvo, do katerega pa so nastopali sovražno in s ciljem, da se ga podredi oziroma uniči.

105 ARS, SI AS, 1714, t. e. 714, mapa II, Okrožni odbor OF za cerkniško okrožje. Izvršnemu odboru OF slovenskega naroda, 20. 9. 1943.

106 Ibid., 506.

107 Možina, *Slovenski razkol*, 391.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije, 1941–1945.

SI AS 1711, Okrožje Notranjsko – Ribnica, 1944–1945.

SI AS 1714, Okrožje Ribnica, 1943–1944.

SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1944–1946.

SI AS 1895, Prostovoljna protikomunistična milica, 1942–1943.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

SI_ZAL_CER/0013, Krajevni ljudski odbor Babno Polje.

Spletne viri

»Ivanka Kržič Zorko.« *Pričevalci*. Pridobljeno 24. 2. 2023.
URL: <https://www.rtv slo.si/rtv365/arhiv/174291299?s=tv>.

»1942 Rab – Rihtarjeva Veronika s Police.« *Stare slike ali kako se svet spreminja*. Pridobljeno 13. 2. 2023. URL: <https://stareslike.cerknica.org/2015/08/17/1942-rab-rihtarjeva-veronika-s-police>.

»Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.« *Zgodovina Slovenije – Sistory*. Pridobljeno 16. 2. 2023. URL: <http://www.sistory.si/zrtve>.

Ustne viri

Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj¹⁰⁸

Pričevanje J. G., Nadlesk, 10. 5. 2021.

Pričevanje M. G., Pudob, 31. 1. 2014.

Pričevanje L. K., Dane, 19. 3. 2012.

Pričevanje M. M., Pudob, 26. 3. 2014.

Pričevanje J. O., Knežja Njiva, 10. 7. 2014.

Pričevanje T. O., Stari trg pri Ložu, 9. 5. 2014.

Pričevanje F. T., Knežja Njiva, 10. 7. 2014.

¹⁰⁸ Nekateri pričevalci niso želeli biti imenovani z imenom in priimkom, drugi so to dovolili. Z namenom poenotenja in zaščite zasebnosti sogovornika so vsi pričevalci navedeni le z začetnicami. Sledita še kraj in datum snemanja. Posnetke in prepise pričevanj ter obrazce s podatki pričevalcev hrani Študijski center za narodno spravo.

Literatura

Avsec, Anton. »Nekaj podatkov o NOB na Notranjskem leta 1941 in partizanskem napadu na Lož.« V: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar in Janez Šumrada, 130–145. Ljubljana: Epid-Paralele, 1977.

Dujo Jurjevčič, Mirjam. »Italijanski okupator v Loški dolini leta 1941.« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 1 (2022): 9–41.

Ferenc, Tone. *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.

Ferenc, Tone. »Ubija se premalo«: *Obsojeni na smrt-talci-ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943: Dokumenti*. Ljubljana: Inštitut novejšje zgodovine, Društvo piscev zgodovine NOB, 1999.

JS in AB, »Slovesnost na Dolenjih Poljanah.« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 13, št. 4 (2012): 30.

Kebe, Janez. *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del: Družbena in župnijska zgodovina*. Ljubljana: Družina, 2002.

Kraševac, Borut. »Babna Polica – 680 let prve omembe.« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 8, št. 4 (2007): 7–13.

Makarovič, Marija. *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne*. Cerknica: Kulturno društvo Notranjska, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Cerknica, 2014.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 1. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 2. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1961.

Mlakar, Emil. »Odgovor na članek v glasilu Obrh št. 6, dec 2020: 'Obisk visokega komisarja v Ložu in Starem trgu', avtor Stane Okoliš.« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 22, št. 1 (2021): 39.

Možina, Jože. *Slovenski razkol: Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora, 3. ponatis*. Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina; Celje: Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba v Celovcu; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.

Okoliš, Stane. *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem. Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica*. Grosuplje: samozaložba, 1996.

Okoliš, Stane. »Obisk Visokega komisarja v Ložu in Starem trgu.« *Obrh: glasilo občine Loška dolina* 21, št. 6 (2020): 46–47.

Škerbec, Matija. *Rdeča zver, pijana krvi*. Cleveland: Ameriška domovina, 1950.

Zabukovec, Jožefa. »Spomini na brata Franceta.« *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 24, št. 92 (2014): 34–37.

*“No Doubt the Civilian Population
Will Suffer Tremendously”*

(Edvard Kardelj):

*Italian Offensive in the Lož Valley
Area in 1942*

Summary

The Lož Valley (Loška dolina) lies in the south of Notranjska (Inner Carniola) and was named the Municipality of Stari Trg prior to and during the Second World War. Before the Second World War, it encompassed an area almost identical to the area of today's municipality of Loška Dolina; only a few villages in its northern part now belong to the municipality of Cerknica.

The Italian army occupied the Lož Valley on 12 April 1941. It was annexed to the Province of Ljubljana and was part of the Kingdom of Italy as of 3 May. Despite intimidating the population, the Italians did not place people in internment or shoot them in 1941. After the Partisan attack on Lož on 19 October 1941, the Italians became distrustful of the population. Fear of retaliation grew among the civilian population; even though it did not take part in the attack, it experienced violence with arrests, interrogations, torture, prison and house searches. In 1941, the occupying forces caused four civilian deaths. The spring of 1942 heralded the development of Partisan units in the Province of Ljubljana; in the Lož Valley, too, the first units appeared, initiating military action against the Italian army.

This action also triggered the revenge of the occupying forces on the civilian population, which was the most apparent during the Italian offensive in July and August 1942, when the number of deaths in the area in question rose sharply. The aim of the offensive was to stamp out the Partisan movement and re-occupy the territory controlled by the Partisans. While Partisan units were more or less adept at evading the enemy, the civilian population was in the way of the Italian army during this “cleansing offensive”; the attitude towards it was hostile and had the aim of subjugation or elimination. 189 civilians died during the offensive. There were 243 deaths in total in 1942, of which 196 were civilian. Italian violence was the most brutal in the village of Babno Polje, where the occupying forces looted homes, burned them to the ground and shot 46 villagers within two days. In 1943, there were 50 deaths in the area of the Lož Valley, of which 36 civilians died in internment or due to effects of internment, but there were no more civilian deaths due to reprisals or executions caused by the Italian army.

Considering wartime and post-war fatalities in the Lož Valley, the Italian invaders caused the highest number of deaths, namely 40 percent of all fatalities. In addition to shootings and exile to internment, the Italians employed other forms of violence, such as arson, looting, interrogation, torture and threats.

DOI: 10.55692/D.18564.23.2

Prejeto: 5. 5. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Igor Grdina¹

Stalinove in Kardeljeve skrbi zaradi slovenskih intelektualcev

Izvleček

Ob koncu druge svetovne vojne in neposredno po njej je Josif V. Stalin z Edvardom Kardeljem (1944) in Borisom Kidričem (1946) načel vprašanje slovenskih intelektualcev; videl jih je kot homogeno socialno skupino, kakršna je bila do oblikovanja sovjetskega režima inteligenca v Rusiji, in menil, da je problematična ter za komuniste koristna predvsem v času boja za patriotske cilje. Kaže, da je težavo videl predvsem zaradi razmer v Italiji, s katero se je Jugoslavija zapletla v spore pri mejnem vprašanju. Kardelj je pozneje kljub kritiki J. V. Stalina menil, da je problem, na katerega ga je opozoril sovjetski voditelj, zares obstajal.

KLJUČNE BESEDE: *Josif V. Stalin, Edvard Kardelj, slovenski intelektualci, Italija, Jugoslavija*

¹ Ddr. Igor Grdina, znanstveni svetnik, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, igor.grdina@zrc-sazu.si.

Abstract

At the end of the Second World War and in its immediate aftermath, Joseph V. Stalin discussed the issue of Slovenian intellectuals with Edvard Kardelj (1944) and Boris Kidrič (1946); he saw them as a homogeneous social group as the intelligentsia in Russia had been before the formation of the Soviet regime and believed them to be problematic as well as useful to communists, particularly while fighting for patriotic aims. It seems that he detected this as a problem mostly due to the situation in Italy, with which Yugoslavia was in dispute over a border issue. In spite of criticising J. V. Stalin, Kardelj later thought that the problem highlighted by the Soviet leader indeed existed.

KEYWORDS: *Joseph V. Stalin, Edvard Kardelj, Slovenian intellectuals, Italy, Yugoslavia*

Uvod

Edvard Kardelj, ki se v romanu Aleksandra I. Solženicina *Prvi krog* pojavlja kot »Titov pismouk«,² je v posthumno izdanih spominih nadrobno poročal o svojem prvem srečanju z Josifom V. Stalinom. Zanj je bil sestanek s prvim komunistom sveta, ki je imel vrh vsega še dolgoletno prakso na vrhu oblastne piramide, izjemno pomemben, saj se je sam šele privajal vladanju. Res je bil teoretično dobro podkovan v marksistični doktrini – navsezadnje je med novembrom 1934 in decembrom 1936 študiral na sovjetskih političnih šolah in predaval na Komunistični univerzi narodnih manjšin zahoda –, a to za vsakodnevno orientacijo na hodnikih oblasti ni bilo dovolj. Še posebej ne v času, ko je postalo jasno, da bodo morali revolucionarni marksisti v Jugoslaviji zaradi dogovora med uradnim Londonom in Moskvo o delitvi vplivnih območij³ ob sebi vsaj nekaj časa tolerirati tudi ugledne člane drugih strank, med katerimi so imeli nekateri nezanemarljive izkušnje z načelovanjem ministrstvom. Prav tako je bilo potrebno večje vodenje zunanje in ekonomske politike: vojne s Tretjim rajhom in njegovimi sateliti Jugoslavija v letih 1944–1945 ni mogla zmagovito izbojevati brez pomoči zahodnih demokracij in Sovjetske zveze, saj sama ni razpolagala z oborožitveno industrijo in za velike operacije nujno potrebno logistično mrežo.

Stalin se je vsega tega jasno zavedal. Zato se je čutil poklicanega kritizirati jugoslovansko partizansko vojsko, ki mu je v več pogledih veljala za zelo problematično. V primerjavi

- 2 Aleksander I. Solženicin, *Prvi krog. Roman. Prva knjiga* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970), 138.
- 3 Winston S. Churchill, *Drugi svetski rat. Tom VI: Trijumf i tragedija* (Beograd: Prosveta, s. a.), 206–208; Milovan Djilas, *Revolucionarni rat* (Beograd: Književne novine, 1990), 409.

z bolgarsko armado, ki je malo prej zamenjala bojujoči se tabor,⁴ se mu je celo zdela slaba.⁵ V strateškem pogledu fronta, ki so jo zasedale oborožene sile pod poveljstvom maršala Tita, res ni bila ključnega pomena za izid planetarnega spopada, vendar po drugi strani tudi ni bila brez teže.⁶ Zaradi obvladovanja severnega dela Hrvaške, večine slovenskega prostora ter Istre, Furlanije in Benečije je Hitlerjev rajh vse do srečanja ameriških in sovjetskih sil ob Labi 25. aprila 1945 Evropo sekal na več con ter ohranjal vlogo pomembnega faktorja. Vrh vsega jugoslovanske čete, ki bi s koordiniranimi potezami mogle povezovati operacije različnih zaveznikov, niso bile pod kakšnim širšim regionalnim poveljstvom, temveč so se bojevale samostojno. Z zahodnimi silami in sovjetskimi četami so se usklajevale le okoli posameznih premikov, vendar pri tem niso zmerom imele srečne roke.

- 4 Bolgarija, ki se je povezala s silami Trojnega pakta in je zato od Nemčije dobila dele Jugoslavije in Grčije, je leta 1941 napovedala vojno Veliki Britaniji in ZDA, Sovjetski zvezi pa ne. A vojska slednje je septembra 1944 vseeno vkorakala na njeno ozemlje, kar pomeni, da jo je tudi uradna Moskva v tistem trenutku imela za sovražno silo. Toda potem se je bolgarska armada povsem podredila sovjetski in operirala v skladu z ukazi maršala Tolbuhina; gl. Dmitrij Volkogonov, *Stalin. Triumph and Tragedy* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1991), 491.
- 5 Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953), 567.
- 6 Titovim četam ni uspelo odrezati nemških enot, ki so se umikale iz Grčije in Albanije. Po zasedbi Beograda so se Hitlerjeve divizije, ki so poprej zasedale južne predele Balkanskega polotoka, napotile čez Sandžak in Črno goro proti Sarajevu in Hercegovini; večinoma so se uspešno prebile čez težko prehodne predele, ki so bili ugodni za partizansko bojevanje; gl. Dedijer, *Josip Broz Tito*, 533, 534.

Edvard Kardelj v Moskvi

Šef ideolog Titovega politbiroja je prvo srečanje s Stalinom imel za zgodovinsko. Zapisal si je, kdaj je prišel k sovjetskemu voditelju – 22. novembra 1944 ob 20.00 – in kdaj se je poslovil. Pri kremeljskem gospodarju, ki ga je tedaj neizmerno občudoval, se je mudil kar tri ure in petnajst minut.⁷ Značilno si zabeležki ni delal v materinščini, temveč v enem od jezikovno dovolj samosvojih odvodov latinizirane srbščine, ki je bila značilna za slovenske politike v Beogradu.⁸

Kardelj se novembra 1944 s Stalinom, ki bi tedaj veliko raje kot njega videl maršala Tita, ni sestal sam: ob njem je bil tudi predsednik jugoslovanske kraljevske vlade Ivan Šubašić. Jugoslovanski komunistični prvak je v njem videl malone sovražnika: ni razumel, da so odgovorni politiki najprej državniki in šele nato strankarji.⁹ Kardelj, ki se je še pozneje zdel pozornejšim opazovalcem precej negotov,¹⁰ je bil

7 Edvard Kardelj, *Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944-1957* (Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Radnička štampa, 1980), slikovna priloga med stranema 32 in 33.

8 Slovenski politiki se večinoma niso dobro naučili ne srbščine ne hrvaščine; že v kraljevski Jugoslaviji so bili znani po »nekakšnem beograjskem jeziku« z močnimi interferencami materinščine. Prim. refleksijo Bogdana Radice o govoru Antona Korošca v: Bogdan Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz apokalipsu Jugoslavije. Knjiga druga* (München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1983), 30, 31.

9 Kardelj je kot fanatični strankar značilno sodil, da je bil Šubašić zadovoljen ob Stalinovi kritiki Titove vojske. A ta za predsednika kraljevske vlade zaradi pričakovanih zapletov ob določitvi novih meja z Italijo ni mogla biti sporna, saj je prekinil stike s četniškim gibanjem generala Dragoljuba M. Mihailovića; gl. Kardelj, *Spomini*, 66, 67.

10 Bogdan Radica, *Hrvatska 1945* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1992), 100, 175.

vznejevoljen, ker je Stalin z njegovimi stališči polemiziral: sredi prevzemanja oblasti, ki je bilo še posebej uspešno na nižjih nivojih, je bržčas pričakoval pohvale, ne pa kritike ali graje.¹¹ Zlasti ne pred nekomunistično pričo.

Po drugi strani si je sovjetski voditelj predstavljal, da bodo njegove besede sprejete in razumljene kot dobronamerne. Tako je sogovornika opozoril, da morajo biti vodilni jugoslovanski komunisti dobro zaščiteni pred sovražniki, ki nanje prežijo z vseh strani. Kardelj pa je bil po nekaj poprejšnjih disonancah že tako razburjen, da je Stalinu dal vedeti, kako je njegova skrb odvečna – saj da Tito in njegovi tovariši že s pridom aplicirajo tudi sovjetske izkušnje v boju proti agentom in drugim zlohotnežem. A pri zatrjevanju, da sovražnik ni bil uspešen pri vrivanju svojih ljudi v osrednje štabe in vodilne politične centre, Stalinov jugoslovanski sogovornik v besede ni prelil dejanskega stanja: v Vrhovnem štabu je namreč bil detektiran in potem tudi likvidiran z Nemci povezani šifrant.¹² Verjetno pa Kardelj ni vedel, da je bil razkrit s pomočjo Moskve – in da si je kremeljski gospodar na podlagi tega lahko ustvaril ne ravno ugodno sliko o resnicoljubnosti svojega gosta. Lahko ga je imel ali za neiskrenega ali pa za sramujočega se nebudnosti. Stalin je bržčas ocenil, da gre za slednje, saj je nadaljeval z opozorili iz bogate zakladnice sovjetskih izkušenj v boju z najrazličnejšimi sovražniki, saboterji in iztirjenimi sopotniki. Čez čas – morda celo tik pred polnočnim banketom, ki ga je za goste iz Jugoslavije priredil sovjetski zunanji minister Vjačeslav

11 Kardelj po vrnitvi v Beograd ni na veliki zvon obešal Stalinove kritike partizanske vojske; Kocbekovi necelovito ohranjeni dnevniški zapiski za obdobje sklepnih operacij v drugi svetovni vojni, ki so objavljeni v leta 2015 izdani 16. knjigi njegovih zbranih del, opozarjajo na zelo selektivno obveščanje o izidu moskovskih pogovorov.

12 Vjenceslav Cenčić, *Enigma Kopinič II* (Beograd: Rad, 1983), 79–81.

M. Molotov¹³ – se je pogovor med obema komunistoma začel vrteti okoli razmer v Sloveniji in Gruziji. Stalinu se je zdelo, da sta obe okolji v mentalnem smislu podobni kot jajce jajcu. Kardelj, ki je sprva očitno imel kar nekaj težav pri razumevanju intenc kremeljskega gospodarja, poroča:

Od časa do časa je Stalin preskočil tudi na vprašanja, ki niso imela nikakršne zveze s samim pogovorom. Tako me je v nekem trenutku vprašal: »Vi ste Slovenec, ali ne?«

Pritrdil sem.

Stalin pa pravi: »Imate zelo slabo inteligenco.«

Rekel sem mu, da se glede tega ne bi mogel strinjati z njim, kajti velikanska večina slovenske inteligence je bila v partizanih ali jim je kako drugače pomagala. V partizanih smo imeli na primer toliko zdravnikov, da so zadovoljevali vse potrebe naše partizanske vojske. Imamo najboljše slikarje, skladatelje itd., ki se oboroženi bojujejo v četah in bataljonih Narodnoosvobodilne vojske.

Stalin je spet zamahnil z roko in rekel nekako tole: »Da, da, vem, vem to, toda to je stanje patriotske vojne, drugače pa bo, ko se bo to spremenilo. Poznam inteligenco majhnih narodov, vse so podobne druga drugi, takšna je tudi naša gruzinska inteligenca ...«

Nisem naprej razpravljajal s Stalinom o inteligenci, toda pozneje, že po vojni, sem se marsikdaj vprašal in pomislil – ali ni morda imel Stalin glede dela slovenske inteligence prav.¹⁴

Kardelj, ki je po letu 1948 večkrat zelo glasno nasprotoval sovjetski politiki, ni pa se strinjal niti z interpretacijo stvarnosti, na kateri se je utemeljevala, je značilno povsem sprejemal

¹³ Kardelj, *Spomini*, 71.

¹⁴ Ibid.

Stalinov slovar oziroma kategorialni aparat. Po dokaj medlem ugovarjanju je obnemel. In niti po sporu s sovjetskim vodstvom si ni drznil pomisliti, da bi bila gostiteljeva slika stanja na Slovenskem povsem zgrešena. Pa čeprav je Stalin izhajal iz marksistične politične anamneze razmer na prostranstvih, ki so nekoč pripadala carstvu Romanovih, ter njihove generalizacije. Sovjetski voditelj je zaradi predstave, da njegov način mišljenja ni samo najadekvatnejši za opis stvarnosti določenega prostora in časa, temveč tudi univerzalističen, sodil, da dovolj dobro pozna tudi slovenski svet in lahko govori o njem. Analitično preučevanje njegove preteklosti in sedanjosti se mu ni zdelo potrebno.

Zelo pomenljivo je, da je Stalin o slovenski inteligenci govoril tudi z Borisom Kidričem, ki je bil maja 1946 skupaj z ostalimi jugoslovanskimi voditelji na obisku v Sovjetski zvezi. To pot je bil celo malce šegav – ali nemara že kar razposajen, saj je imel za sabo že vrsto izpitih zdravic. Banket, ki se je končal ob petih zjutraj, je bil precej naporen tako zanj kakor za goste ... Iz ust kremeljskega gospodarja sta med pojedino z vrsto zdravic takrat privreli sintagmi »podlaja inteligencija« in »podlajnaja inteligencija«; dejansko ga je njuna podobnost pripravila do besedne igre.¹⁵ Zdi pa se, da Kidrič v pogovoru s Stalinom ni bil kdovekako prepričljiv. Leta 1948, ko je prišlo do dramatične izmenjave mnenj med uradno Moskvo in Beogradom, je bil v poslanici iz Kremlja kot »sumljiv marksist« omenjen tudi on.¹⁶

15 Dedijer, *Josip Broz Tito*, 584, 585. Gostija pri Stalinu, ki se je je udeležil tudi Kidrič, je bila 26.–27. marca 1946.

16 Dedijer, *Josip Broz Tito*, 667.

Komunisti v Italiji v boju za oblast

Na vprašanje, čemu se je Stalin zanimal za razmere v Sloveniji, ni težko odgovoriti: dežela na sončni strani Alp je bila za krmarja Sovjetske zveze slej ko prej zanimiva predvsem kot most do Italije. Jugoslovanska meja proti njej tedaj niti še ni bila začrtana; Morganova linija, ob kateri sta se srečevala evropski Vzhod in Zahod,¹⁷ je bila eden od lažje prehodnih odsekov na njenem stikališču. Vrh vsega so bili komunisti na Apeninskem polotoku v tistem času zelo močni. Njihov voditelj Palmiro Togliatti, ki je sodil v vrsto najbolj prekaljenih kadrov med drugo svetovno vojno formalno razpuščene III. internacionale,¹⁸ je bil tedaj celo še član De Gasperijeve vlade. Toda volitve 2. junija 1946 so zadale težak udarec pričakovanjem o komunistični hegemoniji in posledično tudi oblasti nad Apeninskim polotokom: krščanska demokracija, ki je bila naslednica protifašističnega krila don Sturzove ljudske stranke,¹⁹ je bila tako po odstotku oddanih glasov kakor po poslanskih sedežih skoraj dvakrat močnejša od revolucionarne marksistične partije. Slednja je zato napela vse sile, da si v doglednem času pridobi duše Italijanov. Togliatti se je jeseni 1946 napotil v Jugoslavijo predvsem zato, da bi bil videti v očeh rojakov kar najboljši patriot. Reševanje mejnega vprašanja je bilo idealen poligon za tovrstno dokazovanje: komunisti na vzhodni in zahodni jadranski obali so menili, da morejo z medsebojnim dogovorom, ki bi preprečil oblikovanje vse bolj stvarno nakazujočega se Svobodnega tržaškega ozemlja, doseči za vsako stran več kakor po poteh, na katere se je z oblikovanjem tamponske vmesne

17 Jože Pirjevec, *Tržaški voz* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1985), 11.

18 Christopher Duggan, *The Force of Destiny. A History of Italy since 1796* (London: Penguin, 2008), 541.

19 Spencer M. Di Scala, *Italy. From Revolution to Republic, 1700 to the Present* (Boulder, Oxford: Westview Press, 2004), 303.

države podala diplomacija velikih sil.²⁰ Četrtega novembra 1946 je Togliatti z maršalom Titom ter dvema nad Slovenijo bdečima Borisoma – Kidričem in Kraigherjem – dosegel načelni dogovor. Komunisti so se sporazumeli, da Trst pripade Italiji, pri čemer naj bodo Slovenci v njem deležni manjšinskih pravic, Jugoslavija pa naj bi dobila Gorico. Tito je dal Togliattiju še eno koncesijo – ne da bi kaj terjal v zameno: izpustil je vojne ujetnike savojske kraljevine, ki so na ozemlje države, ki ji je zavladal, vdrli aprila 1941 kar brez vojne napovedi.²¹ Vest o tem je komunistični dnevnik *L'Unita* objavil na 27. obletnico boljševiškega prevzema oblasti v Rusiji, tj. 7. novembra 1946. Revolucionarni marksisti so hoteli pokazati, da zmorejo presekati vozle, ki jih drugi niso sposobni. Toda velika debata v Italiji, ki je sledila, ni šla v smer njihovih pričakovanj. Na Apeninskem polotoku so tedaj že vedeli, da bo Gorica ostala v njihovih rokah – Trsta pa Jugoslavija tako ali tako ni imela. Tito, Kidrič in Kraigher so dokazali, da niso kos piruetam na spolzkem zunanjepolitičnem parketu, medtem ko je Togliatti brez velikih besed dokazal, da ni samo videti patriot, temveč da to tudi zares je ...²²

20 Pirjevec, *Tržaški vozle*, 19.

21 Dedijer, *Josip Broz Tito*, 717–724.

22 Togliatti je tudi pozneje dokazal svoj patriotizem: novembra 1946 doseženi dogovor z jugoslovanskim voditeljem zanj ni bil nekaj nepremakljivega. Za to, da bi Italija vzhodni sosedi odstopila Gorico, če bi dobila Trst, se ni zavzel niti po tem, ko so postale aktualne ideje o delitvi Svobodnega tržaškega ozemlja in se je vse bolj jasno nakazovalo, da bo vlada v Rimu prej ali slej prevzela nadzor nad njegovim središčem. Togliatti je v domači politiki internacionalizem brez kakršnih koli očitkov vesti opustil; imel ga je za načelo, ki naj v praksi velja za druge ljudi, ne za njegove rojake. V tržaškem vprašanju naj bi bili internacionalisti predvsem Slovenci. Zato ni čudno, da so komunisti na Apeninskem polotoku leta 1951 interpretirali sovjetsko stališče kot soglasje, da celotno ozemlje tamponske države, ki nikakor ni mogla zares zaživeti, pripade

Komunistični manevri, preračunani na ustvarjanje vtisa posebne sposobnosti sestrskih partij, so bili dolgoročno koristni za Italijo. A dogovor Tito–Togliatti se volivcem na Apeninskem polotoku, ki so za razliko od jugoslovanskih imeli vpliv na usmeritev svoje države, ni zdel zadosti dober za to, da bi revolucionarni marksisti lahko postali odločujoč faktor v rimski vladi.

Italijane pa so leta 1946 zaposlovala tudi druga vprašanja. Predvsem ekonomska, saj se je Apeninski polotok po izgubljeni Mussolinijevi vojni 1940–1943 in po škodi, ki jo je zapustilo mučno počasno premikanje fronte proti dolini reke Pad do kapitulacije sil Tretjega rajha in Salojske republike, znašel v razvojnih škripcih: že zgolj popravilo uničenih stavb je predstavljalo nemajhen zalogaj za deželo, v kateri so se realni zaslužki v obdobju 1939–1945 zmanjšali za približno polovico.²³ Komunisti s svojo gospodarsko politiko ljudem brez posebnosti niso mogli ponuditi nič boljšega, kakor so jim krščanski demokrati, ki so računali na podporo ZDA. Maja 1947 se je morala skrajna levica soočiti z ostrim odgovorom novega italijanskega establišmenta okoli De Gasperija na njen politični izziv: vlada v Rimu je doživela temeljito rekonstrukcijo. Komunistični ministri in njihovi zavezniki – socialistični radikalci, ki jih je podpirala Moskva²⁴ – so bili izrinjeni iz ministrske posadke, na Apeninski polotok pa je potem prišla pomoč iz okvira Marshallovega plana. Gospodarski razcvet, ki je sledil, je bil svojevrsten čudež.²⁵ Ni pa imel samo vpliva na materialni standard, saj je tudi vplival na stabilizacijo parlamentarne demokracije v Italiji.

Italiji; gl. Ive Mihovilović, *Trst – problem dana* (Zagreb: Društvo novinara Hrvatske, 1951), 38, 39.

23 Duggan, *The Force of Destiny*, 554.

24 Denis Mack Smith, *Modern Italy. A Political History* (New Haven, London: Yale University Press, 1997), 423.

25 Duggan, *The Force of Destiny*, 554–559.

Okrepil jo je celo tako zelo, da je široko antifašistično koalicijo lahko nadomestil stabilni dvopolni politični sistem. Svoje so k prevladi De Gasperijeve krščanske demokracije dodale tudi odmevne poteze Svetega sedeža, ki je ohranil predvojno nasprotovanje revolucionarnim marksistom.²⁶ Seveda je Vatikan po padcu fašizma dodal še nove poudarke.²⁷

Volitve 18. aprila 1948 so potem postregle še z enim očitnim neuspehom komunistov in njihovih najtesnejših zaveznikov: v političnem smislu so bili kljub obvladovanju okoli tretjine volilnega telesa getoizirani.²⁸ To je bil nekak nadomestek za radikalno preobrazbo političnega sistema v smislu vojnih ciljev demokratičnega dela velikega zavezništva, ki je zmagalo v drugi svetovni vojni.²⁹ Čeprav so revolucionarni marksisti tudi potem še upali, da bo v povojni Evropi, ki si je celila globoke rane po drugi svetovni vojni, prišlo do velikega zasuka na levo, so svoj

26 Socialisti so se tedaj razcepili: radikalci oziroma maksimalisti, ki jih je vodil Pietro Nenni, so postali opozicija, minimalisti, katerih najvidnejši predstavnik je bil poznejši predsednik Italijanske republike Giuseppe Saragat, pa so se odločili za iskanje zvez s krščanskimi demokrati; gl. Mack Smith, *Modern Italy*, 423. Čez čas – po dogodkih na Madžarskem leta 1956 – se je tudi Nenni odločil za odmik od komunistov.

27 John Pollard, *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 379–383, 392–397.

28 Duggan, *The Force of Destiny*, 546.

29 Prim. Rande W. Kostal, *Laying Down the Law. The American Legal Revolutions in Occupied Germany and Japan* (Cambridge (MS), London: Harvard University Press, 2019), 24, 25. V Italiji, katere vlada je že leta 1943 zamenjala bojujočo se stran, je bila destrukcija pravnega reda iz časa fašizma manj radikalna kakor v Nemčiji in na Japonskem; ukinitev monarhije in nova ustava sta bila njena najdaljnosežnejša koraka. Ni pa prišlo do popolnega razsula politične filozofije in demilitarizacije na ozemlju, ki ga je obvladovala fašistična država. Na to je opozarjal pojav Italijanskega socialnega gibanja, ki ni skrivalo svojih korenin v Mussolinijevi republiki iz let 1943–1945 in njeni ideologiji. V Nemčiji ali na Japonskem podobne stranke niso mogle imeti uspeha.

vlak dejansko zamudili. Za zmerom. Zadnji trenutek za veliki preobrat v Italiji, ki ne bi bil že vnaprej obsojen na neuspeh, je bržčas minil neposredno po neuspešnem atentatu na Togliattija sredi julija 1948. Ogorčenje ljudi je bilo tedaj neznansko, saj je imel spodleteli morilski podvig fašistično ozadje. Toda generalna stavka, ki je sledila, se ni iztekla v poskus prevzema oblasti, kakor so pričakovali mnogi levičarski radikalci.³⁰ Italijanski komunisti bi tedaj za polastitev državnega krmila morali ravnati nasilno, to pa ni bilo v interesu Sovjetske zveze, ki v blokovsko že povsem jasno razdeljeni Evropi ni mogla tvegati sovražnosti z Zahodom, saj so bile ZDA še vedno edina sila z jedrskim orožjem. Prevrat na Češkoslovaškem (februarja 1948)³¹ ter blokada ameriške, britanske in francoske cone v Berlinu (junij 1948–maj 1949)³² sta bila največ, kar si je Vzhod lahko privoščil na stari celini. Vrh vsega pa je bilo zaledje vsake velikopoteznejše komunistične akcije na Apeninskem polotoku zelo negotovo.

*Med nacionalnim komunizmom
in internacionalizmom*

V začetku poletja 1948 pač še ni bilo čisto jasno, kako se bo razpletla zmeda, ki je nastala v Jugoslaviji po izmenjavi pisem med člani moskovskega in beograjskega politbiroja. Peti kongres Komunistične partije Jugoslavije je bil tik pred vrati in nihče ni mogel vedeti, ali bodo revolucionarni marksisti na vrhovih in v globelih Zahodnega Balkana kot en mož stali

³⁰ Di Scala, *Italy*, 317.

³¹ Jaroslav Pánek, Oldřich Tůma et al., *A History of the Czech Lands* (Praga: Karolinum Press, 2009), 493–501.

³² Daniel F. Harrington, *Berlin on the Brink. The Blockade, the Airlift, and the Early Cold War* (Lexington: University of Kentucky Press, 2012).

za maršalom Titom in njegovimi najtesnejšimi sodelavci. Milovan Djilas je pozneje v svojih spominih zapisal, da je bilo pred velikim zborovanjem v vrstah vladajoče stranke še veliko ideoloških dilem. Dejstvo, da je kongres zasedal v Beogradu, sredi kompleksa vojašnic – v topčiderskem Domu garde, kjer so komunisti leta 1946 uprizorili sojenje generalu Dragoljubu M. Mihailoviću –, samo po sebi govori o tem, da vodstvo ni bilo povsem gotovo, ali zagledanost v Stalina in nepoučenost o tem, do kod je uradna Moskva pripravljena iti v sporu, ne bo skalila harmonije v vrstah komunistične organizacije.³³

Stalinovo zanimanje za slovensko inteligenco, ki seveda nikoli ni bilo povsem na vrhu njegove agende, po drugi strani pa ga tudi ni mogoče imeti za muho enodnevnico na njej, je slej ko prej imelo zelo praktične temelje. Za uradno Moskvo je bila pomembna predvsem Italija. Komunisti so med drugo svetovno vojno sicer brenkali tudi po strunah slovanske vzajemnosti, toda njihovo zvenenje nikoli ni preglasilo marksističnih internacionalističnih pozavn. Na veliko težo Apeninskega polotoka v strateških računih Sovjetske zveze je opozarjalo dejstvo, da je tamkajšnja partija sodelovala v delu Informbiroja, čeprav ni obvladovala države, v kateri je delovala – kakor so jo sestrške organizacije vzhodno od Zahoda.³⁴ Italijanski škorenj je namreč v dobršnem delu delil sredozemski bazen na vzhodni in zahodni del, omogočal pa je tudi nadzor nad ne posebej veliko razdaljo med Sicilijo in Tunizijo.

Še nejasen status Trsta je bil naslednji element, ki je lahko vplival na Stalinovo zanimanje za slovenski prostor. Veliko pristaniško mesto pod robom kraške planote je bilo zaradi

33 Milovan Djilas, *Vlast i pobuna* (Beograd: Književne novine, 1991), 171–174.

34 Kevin McDermott in Jeremy Agnew, *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, London: Macmillan Press, 1996), 217.

spora o njegovi državni pripadnosti pripravno področje za najrazličnejše operacije tajnih služb in za ustvarjanje propagandističnih kanalov, prek katerih se je dalo v času hipnih zaostritev bliskovito vplivati na misli in ravnanja ljudi. Dejstvo, da se je leta 1947 v Trst vrnil v najrazličnejših akcijah prekaljeni komunistični organizator, propagandist in izvajalec del Vittorio Vidali,³⁵ dokazuje, da so moskovski politbiro in njegove transmisije temu prostoru namenjala veliko pozornost.³⁶ Napet položaj zaradi odprtega mejnega vprašanja se je sovjetskemu vodstvu, ki si ni želelo nekontroliranih akcij – tudi v smislu marksističnih revolucij ne³⁷ –, zdel potreben čvrstega vodstva zvestih kadrov. Bržčas je Stalin menil, da bi lahko slovenski komunisti podlegli vplivu nepartijskih razumnikov, s katerimi so se povezali med drugo svetovno vojno, in začeli slediti nacionalni agendi. V primeru strateško pomembnega Trsta bi se to po njegovih predvidevanjih prav lahko zgodilo. Jugoslovanski komunisti bi mogli zaradi teženj po utrditvi lastne oblasti vztrajati pri pridružitvi mesta ozemlju pod njihovo kontrolo.

35 Vidali je svoje življenje dokumentiral v več knjigah; njegov miselni svet in domet se nemara najjasneje kaže v tekstih, ki jih je posvetil dogajanju v drugi svetovni vojni, ko je bila politika Sovjetske zveze in mednarodnega komunističnega gibanja zaradi velike stiske na fronti in potrebe po sodelovanju z demokratičnimi državami nekoliko manj toga; gl. Vittorio Vidali, *La guerra antifascista* (Milano: Vangelista editore, 1973).

36 Patrick Karlsen, *Vittorio Vidali. Življenje tržaškega komunista v obdobju 1916–1956* (Ljubljana: Sophia, 2019), 219–256.

37 To je postalo jasno že spomladi 1945, ko je maršal Tito spoznal, da ne more računati na brezpogojno podporo Sovjetske zveze pri vprašanju pripadnosti Trsta; gl. Леонид Я. Гибианский: »Триестский вопрос в конце Второй мировой войны (1944–1945)«, *Славяноведение* XXXVII, št. 3 (2001): 3–26, št. 4, 3–30.

A partiji v vsej Sloveniji in Jugoslaviji Stalinu kljub revolucionarni retoriki in veliki podjetnosti v letih 1944–1948 niso delali prehudih težav. Dejansko niso posebej zvesto sledili interesom svojega naroda oziroma države, ki so ji vladali.³⁸ V javnosti namenjenih govorih so se sicer trudili priti do velikega pristanišča na morski obali, a do pomladi 1948 so se vendarle bili pripravljani podrežati interesom komunističnega sveta oziroma njegovega vodstva.³⁹ Dogovor Tito–Togliatti iz leta 1946 in njegova potrditev s strani ljubljanskih revolucionarnih marksistov je najboljši dokaz za to. Komunisti so se s plamtečimi besedami množicam v domovini dobrikali kot zagovorniki njihovih nacionalnih interesov, a v bistvu jih je zanimala le lastna oblast. Občasne demonstracije vojaške moči in eskalacije retorično nepopustljivih prizadevanj za jugoslovanski Trst pa po dogovoru med revolucionarnimi marksisti, da naj mesto pripade Italiji, niso več mogle delovati povsem resno. Značilno so se nekateri koraki v tej smeri zdeli smešni celo precej cinično

38 To se je še posebej jasno pokazalo ob cepitvi komunistov v Trstu na prokominformovske in titoistične; slednji – poudarjali so tudi nacionalne cilje svoje politike – so potegnili krajši konec. Večina partijcev je bila v mestu pod kraško planoto pripravljena na podrežitev Italijanom. Vittorio Vidali je bil narodnostno zelo občutljiv; to so občutili tudi nekateri njegovi slovenski pristaši, denimo Stane Bidovec, ki si je kot prvi drznil v tržaškem občinskem svetu govoriti slovensko. Glejte o tem pismo njegove soproge Vlade Šebek Bidovec Borisu Pahorju z dne 5. aprila 2007, ki se hrani v NUK. Mož se je tako postavil ob bok svoji ženi, ki je doslej edina govorila slovensko s tržaške občinske palače na Velikem trgu. To se je zgodilo 3. maja 1945.

39 Značilno se zdi, da niso bili posebej jasni pri vprašanju, ali bi bil Trst sedma jugoslovanska republika ali pa bi bil vključen v Slovenijo. Vsaj za slednjo to vprašanje ni moglo biti akademsko. Komunisti in njihovi zavezniki, med katerimi je bila vrsta intelektualcev, namreč na kočevskem zboru leta 1943 niso kazali volje, da bi bil Trst kot posebna ozemeljska enota enakopraven s Slovenijo.

razpoloženemu Vladimirju Velebitu,⁴⁰ ki je vodil pogajalce maršala Tita na pogovorih, katerih sklep je bil podpis London-skega memoranduma o soglasju oktobra leta 1954.

A vprašanje pripadnosti mesta pod robom kraške planote ni bilo edino, ki je kazalo na komunistično vdanost višjim forumom oziroma prvakom. Prav slednja je zagotavljala trdnost partijski oblastni piramidi. Marsikdo je opazil, da je Kidričeva zvestoba Titu izstopala celo po strogih politbirojskih merilih:⁴¹ prvi gospodarski politik jugoslovanske države se je zaradi nje bolj kot samostojni odločevalec zdel zgolj uresničevalec želja svojega šefa v maršalski uniformi.⁴² Prav tako je zgovorno upiranje Edvarda Kardelja, da bi prepir med sovjetskimi in jugoslovanskimi komunisti imenovali »boj« – kakor ga je označil temperamentni Djilas –; po njegovem je šlo le za razlike

40 Vladimir Velebit je celo v spominih zapisal, da so jugoslovanski pogajalci »deklamirali« stališča države, ki so jo zastopali; prav tako pravi, da so zahodni diplomati stoično zdržali napad »nekoristne retorike«. Prim. Vladimir Velebit, *Moj život* (Zabok: Fraktura, 2016), 556, 558, 559.

41 Boris Kidrič je tudi izrecno dal vedeti, da bi v primeru kolizije med slovenskimi in socialističnimi interesi izbral zvestobo slednjim. Glejte v: Janko Prunk, *Slovenski narodni programi* (Ljubljana: Društvo 2000, 1986), 108. Svojevrsna ironija zgodovine je, da je Boris Kidrič v času partizanskega boja močno kritiziral t. i. biciklistiko, tj. upognjenost kadrov nasproti višjim forumom in pritiskanje na ljudi, ki so v hierarhiji nižje; gl. Boris Kidrič, *Izbrano delo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 180.

42 Velebit, *Moj život*, 507. Podobno kot o Kidriču je Velebit mislil tudi o Koči Popoviću, kar pa je gotovo pretirano, saj je ta vodilno garnituro maršala Tita kot eden redkih zapustil po svoji volji. Težko je reči, ali se je s svojo prvo ženo Vero Bakotić razšel samo zaradi politično neoportune zveze z njo – potem ko so komunisti prišli na oblast, se je srbskim partijcem okoli Blagoja Neškovića soproga proslavljenega revolucionarja zdela moralno-politično neprimerna –, ali pa zato, ker so se spremenila občutenja zakoncev.

v okvirih komunističnega gibanja, ki se morajo prej ali slej prediskutirati in nato tudi likvidirati.⁴³

Ne glede na to, kako zelo so se revolucionarni marksisti med seboj razlikovali in se glasno prepirali, so se vendarle zmerom šteli za kapitane in potnike ladij, ki plujejo v isto smer. Zato ni čudno, da so v času prerekanj drug drugemu srdito očitali izdajo. Stalinisti, trockisti in titoisti so tu bili na strukturno isti valovni dolžini. Neredko so celo iste ljudi iz vrst konkurenčnega toka revolucionarnega marksizma označevali za sovražnike. Titoisti vsaj uradno niso hoteli imeti nič skupnega s trockisti, ki so jih v svoji ortodoksni stalinistični dobi šteli za najbolj zahrbtne sovražnike. Tako je Edvard Kardelj preprečil, da bi Jugoslavijo obiskal Isaac Deutscher – kakor je predlagal Vladimir Velebit.⁴⁴ Za titoistično partijo je bil intelektualec, ki ni skrival svoje trockistične nazorske in politične usmerjenosti, tudi potem ko je začela trditi, da se je oddaljila od klasičnih stalinističnih pojmovanj, nesprejemljiv. Znameniti zgodovinar A. J. P. Taylor, ki je jugoslovanskemu maršalu že leta 1949 odrekel naziv komunističnega Luthra in mu med osebnostmi reformacijske dobe pripisal vzporednost s Henrikom VIII., čigar želja je bila, da bi postal sam svoj papež,⁴⁵ se ni motil. Dejansko se je iz izmenjave pisem med voditelji moskovskega in beograjskega politbiroja izcimila politična shizma, ne herezija. Šele mnogo pozneje so se jugoslovanski komunisti začeli nekoliko – in vseskozi zabrisano – navdihovati pri trockistih. Tako so govorili o svojem izvrševanju oblasti kot o revoluciji, ki teče. Eden najzgovornejših Titovih sodelavcev, Svetozar

43 Djilas, *Vlast i pobuna*, 173.

44 Velebit, *Moj život*, 563. Deutscherjeve študije o Trockem in Stalinu so v Jugoslaviji lahko izšle šele ob koncu Kardeljevega življenja, leta 1975 in 1977.

45 Chris Weigley, *A. J. P. Taylor: Radical Historian of Europe* (London, New York: I. B. Taurus, 2006), 229.

Vukmanović - Tempo, je s to besedno zvezo naslovih celo svoje spomine, ki so izšli v več obsežnih zvezkih.⁴⁶ Ne glede na vse diskurzivne zastranitve pa je bilo vsakemu poznavalcu marksistične misli jasno, da je ideja, ki se skriva za takšnim označevanjem, permanentna revolucija Leva D. Bronštejna – Trockega. Vendar njen sprejem v Jugoslaviji zaradi same narave titoizma ni mogel biti odkrit.⁴⁷ Treba pa je poudariti, da so bili za prikrivanje navdihovanja pri trockizmu odločilni notranji, tj. strukturni razlogi titoističnega režima, ne (zunanje)politični oziri.⁴⁸

Inteligenca v Sovjetski zvezi in Sloveniji

Seveda pa se ob tem sámo zastavlja vprašanje o realističnosti Stalinove in Kardeljeve slike stanja na Slovenskem. Njun slovar je problematičen zato, ker alpsko-jadranski prostor inteligence v obliki, kot se je pojavila v posebnih razmerah ruske carske države, ki je bila vse do revolucije 1905 v osnovi policijska, ni poznal.⁴⁹ Intelektualci na Slovenskem niso bili enotna grupacija,

46 Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče I–IV* (Zagreb: Globus, 1982).

47 V Jugoslaviji je šele v letih 1971–1973 izšlo šest knjig z deli Trockega; v svoj program jih je vzela založniška hiša Otokar Keršovani z Reke.

48 Jugoslovanski komunisti v mednarodni areni po sporu z Informbirojem niso hoteli olajševati dela privržencem J. V. Stalina, ki so opozarjali na njihovo skrajno sumljivo razumevanje marksizma. Pozneje, po izboljšanju odnosov s Sovjetsko zvezo in njeno partijo, pa si stikov z uradno Moskvo niso želeli oteževati. Kljub temu so v Kremlju dobro razumeli njihov položaj in stališča; Kardelj je ob smrti na evropskem vzhodu veljal za skoraj odkritega sovražnika; gl. Josip Vidmar, *Obrazi* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, Založba Borec, 1985), 593.

49 Tudi po uvedbi parlamentarizma v Rusko carstvo policijska država ni odmrila čez noč; paradoksalno so najtrdnejši dokaz za to nejasnosti,

ki bi jo družil pogled na preteklost, sedanost in prihodnost, temveč so obstajale med njimi najrazličnejše delitve, kakršne so v osnovi potekale tudi znotraj drugih skupin prebivalstva. Ruska inteligenca pa je bila relativno homogena skupina prebivalstva, ki se jo je dalo opisati ne samo s tipičnimi poklici, temveč tudi z nazori in politično usmeritvijo. Njene ideje so bile prozahodnjaške. Do carske vlade in njene birokracije je bila v nespravlljivem opozicijskem razmerju. Izobraženci, ki so imeli do oblasti drugačen odnos, niso mogli biti šteti za njen del – pa naj so bili še tako zelo pomembni za duhovno življenje Rusije.

Uvedba parlamentarizma v imperij Romanovih bi v daljšem časovnem loku lahko pripomogla k nazorski diferenciaciji v vrstah inteligenca, vendar se v kratkem času delovanja predstavnškega telesa v carski dobi to še ni zgodilo. Tako je ruska revolucija 1917 izbruhnila še v času njene enotnosti. Inteligenca se je tedaj skupaj s socialisti znašla na oblasti, vendar le za kratek čas. Poprejšnje nasprotovanje državo ohranjajočemu redu jo je zaznamovalo z načeli in vedenjskimi vzorci, ki v praktičnem življenju niso mogli učinkovati pozitivno. Še zlasti ne sredi vojne. Že v času največje moči Aleksandra F. Kerenskega, ki mu je z obetom korenite reforme kljub vsem slabostim nekako le uspelo ohraniti celovitost

ki jih je sprožil umor ministrskega predsednika Petra Arkadjeviča Stolipina. Na vprašanje, kdo je stal za tem terorističnim dejanjem, ni mogoče najti odgovora brez preostanka. Atentator na predsednika vlade Dmitrij Grigorijevič Bogrov se je namreč prišteval k stranki socialistov revolucionarjev, hkrati pa je bil – kot vodja njene bojne organizacije Jevno Azev – sodelavec carske tajne policije Ochrane; gl. Richard E. Rubenstein, *Comrade Valentine. The True Story of Azev the Spy. The Most Dangerous Man in Russia at the Time of the Last Czars* (New York, San Diego, London: Harcourt Brace and Company, 1994), 274 (napačna je trditev, da je bil Stolipin umorjen v peterburški operni hiši; do usodnega dogodka je prišlo v Kijevu).

Rusije,⁵⁰ se je znašla v zavetrju, po boljševiškem prevratu pa je bila odrinjena s hodnikov oblasti. Leninov režim je ostro obračunal z njo: del njenih najvidnejših predstavnikov je bil izgnan iz območja pod njegovo oblastjo,⁵¹ del pa zastraševalno pomorjen.⁵² Inteligenca je po teh udarcih nehala obstajati kot sloj, kakršen se je izoblikoval v času od razsvetljenstva do sklepa vladavine Nikolaja I. Njeni pripadniki so se – kakor sta sugestivno pripovedovala »tovariš grof« Aleksej Nikolajevič Tolstoj in Maksim Gorki – zaradi osebnega preživetja med skrajno eksistencialno ogroženost prinašajočimi državljanskimi vojnami na ozemlju propadlega Ruskega imperija⁵³ podali na trnovo pot vključitve v novo stvarnost. A to so lahko storili le kot posamezniki, kar je pripadnike nekdanje skupnosti naredilo za zelo ranljive.

Sovjetska oblast je skušala po svoji utrditvi oblikovati novi izobraženski sloj, vendar je bila pri tem le delno uspešna. Na to je posredno opozoril Stalin v dramatičnem govoru, ki ga je imel na vojaški paradi 7. novembra 1941, se pravi v trenutku, ko so se hitlerjanske armade približevale Moskvi: kremeljski gospodar je tedaj hvalil vso državo, ker se ji je uspelo preobraziti v vojaški tabor, le »некоторые перепуганные интеллигентики«,⁵⁴

50 Richard Abraham, *Alexander Kerensky. The First Love of the Revolution* (London: Sigwick and Jackson, 1987), 146–324.

51 Lesley Chamberlain, *Lenin's Private War. The Voyage of the Philosophy Steamer and the Exile of the Intelligentsia* (New York: St. Martin's Press, 2007).

52 Vadim J. Birstein, *The Perversion of Knowledge. The True Story of Soviet Science* (Cambridge (MS): Westview Press, 2001), 15–79; Валерий Шубинский, *Жизнь Николая Гумилева* (Москва: КоЛибри, 2019), 587–645.

53 Jonathan D. Smele, *The »Russian« Civil Wars, 1916–1926. Ten Years That Shook the World* (London: Hurst, 2016).

54 Иосиф В. Сталин, »Речь на Красной площади 7 ноября 1941 года«, в: Иосиф Виссарионович Сталин, Полное собрание сочинений.

ki slikajo vruga bolj črnega, kakor je, še kažejo tudi določeno mlahavost oziroma kar odkrito slabost. Sovjetski voditelj je poslušalcem očitno skušal dopovedati, da se edino v sferi intelekta, ki zaradi neizogibnosti premišljevanja o različnih možnostih ni povezan z vsakodnevno, že skoraj čisto determinirano stvarnostjo, lahko pojavijo bojazljivci.

Stalinova slika sveta, ki se je oblikovala po napadu Tretjega rajha in največjega dela njegovih zaveznikov na Sovjetsko zvezo, je bila seveda skrbno premišljena in je imela jasno mobilizacijsko intenco: kritika še zdaleč ni veljala izobražencem nasploh. Komunistični prvak namreč na začetku svojega govora, ob naštevanju naslovnikov slavnostne poslanice ni pozabil, da so »работники интеллигентского труда«⁵⁵ integralni del bojujočega se sovjetskega prebivalstva. A zadnji, že atomizirani ostanki razumniškega sloja, ki je bil kritičen do carstva in je pod oblastjo komunistov najprej izgubil svojo enotnost ter nazadnje ob vprašanju odnosa do sovjetske oblasti med silovitimi državljanskimi spopadi v letih 1916–1926 tudi razpadel, mednje niso sodili kar avtomatsko. Boljševiški partiji, ki je namesto elite oblikovala avantgardo, je namreč uspelo vzgojiti svoje izobražence. Ti so bili »работники интеллигентского труда« oziroma njihovi idealni reprezentanti. Mednje ljudje, ki so imeli najrazličnejše dvome o ideološko impregniranih podobah stvarnosti, kakršne so bile domače sovjetskemu vodstvu, nikakor niso sodili. Stalin je leta 1941 menil, da so že povsem izolirani, zato jih je skrajno slabšalno imenoval »некоторые перепуганные интеллигентики«.⁵⁶

Том 15, pridobljeno 17. 9. 2022. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/S/STALIN_Iosif_Vissarionovich/_Stalin_I.V..html.

55 Сталин, »Речь на Красной площади 7 ноября 1941 года«.

56 O ruski inteligenci v obdobju carstva Romanovih in o stanju v sovjetskem obdobju gl. Richard Pipes (ur.), *The Russian Intelligentsia* (New York: Columbia University Press, 1961); Sheila Fitzpatrick, *The*

Komunisti, ki so se leta 1945 polastili oblasti na Slovenskem, so sliko domačega sveta takoj povsem prilagodili sovjetskim pojmovanjem. Boris Kidrič je v vlogi predsednika vlade Ljudske republike Slovenije nagovoril svojega partizanskega tovariša Josipa Vidmarja, da je univerzitetnim profesorjem predaval o pomenu dialektičnega materializma za znanost vsake vrste. Literarni kritik, ki je pred drugo svetovno vojno v ljubljanskem Narodnem gledališču delal kot dramaturg, je nalogo sprejel, vendar se je komunistični oblastnik za vsak primer pridružil publiki, da je lahko slišal, kako v praksi poteka politična (pre)vzgoja razumnikov ...⁵⁷ Očitno je bilo, da skuša režim iz intelektualcev različnih nazorov kar najhitreje skovati homogeno izobražensko grupacijo – takšno, kot jo je imel v mislih Stalin na začetku svojega govora 7. decembra 1941.

Kidrič je bil tudi navdušen nad pisateljskimi inženirji duš, kakršni so že obstajali v Sovjetski zvezi: nekoč liberalno usmerjenemu Josipu Vidmarju je februarja 1946 razlagal, kako bo komunistična oblast ravnala z literarnimi ustvarjalci: le posebej nadarjene naj bi pustili ustvarjati brez poučevanja! Kritik, ki je pozneje mednarodno odmevno polemiziral s sovjetskimi esteti, zlasti z Mihailom Aleksandrovičem Lifšicem,⁵⁸ je bil ob tem kljub zvestobi novi oblastni strukturi skeptičen, saj se kriteriji hitro lahko zamenjajo. Pozneje je pripomnil, da se je njegova zadržanost izkazala za upravičeno.⁵⁹

Ne glede na vse pritiske komunistom na Slovenskem ne tedaj ne pozneje ni uspelo oblikovati z njihovo politiko zmerom soglašajoče skupine, ki bi zajemala intelektualce. Dolgoročno

Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia (Ithaca, London: Cornell University Press, 1992).

57 Vidmar, *Obrazi*, 567, 568.

58 Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 169.

59 Vidmar, *Obrazi*, 568.

so bili neučinkoviti tudi politični obračuni s posameznimi razumniki – kakor s katoliškim pesnikom, pisateljem, esejistom in uglednim partizanskim voditeljem Edvardom Kocbekom (1951–1952)⁶⁰ ter literarnim zgodovinarjem Antonom Slodnjakom (1959).⁶¹ Inteligenca, ki bi bila lahko v alpsko-jadranskem prostoru le tvorba leta 1945 oblikovanega režima, pod svojimi nogami ni imela čvrstih tal, na katerih bi se lahko razvila. Režim bi jo sicer rad videl, na kar kaže tudi še po izbruhu spora z Informbirojem uporabljana sovjetska terminologija. Celo Stalinova. Tako se je marsikje še govorilo in pisalo o »delovni inteligenci«. ⁶² Razumniki so dejansko ostali samotni ali pa so se kot avtonomni posamezniki povezovali v bolj ali manj stabilne grupe okoli posameznih revij, ki jih je marsikdaj dodatno stabiliziral režimski pritisk. Jugoslavija je vse do svojega razpada ostala ujeta v manihejsko shemo razmišljanja, ki je – skladno z marksistično doktrino razrednega boja – poznala zgolj dve permanentno bojujoči se strani.

Sklep

Komunistične kolektivistične pobude, ki bi lahko pospešile oblikovanje inteligence, niso bile tvorne. Težava je bila predvsem v tem, da so prihajale iz skorajda idealnega tipa *novega razreda*, kakršen je zaživel v Titovi Jugoslaviji. V slednjega so bili vključeni le posamezni izobraženci, ki so uživali izdatne privilegije – vendar praktično vsi zgolj zaradi političnih po-

60 Andrej Inkret, *In stoletje bo zardelo. Kocbek, življenje in delo* (Ljubljana: Modrijan, 2011), 309–337.

61 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, 281–290.

62 Prim. članek »Kandidat tov. Dušan Kveder je bil v Ptujju med volivci,« *Naše delo*, 10. 3. 1950, 1.

ložajev, ki so jih zasedali.⁶³ Stvarnost je pokazala, da je imel prav Andrej Januarjevič Višinski, ki je Kardelju v času pariške mirovne konference leta 1946 med drugim razlagal, kako je sovjetska oziroma komunistična oblast pravzaprav utelešenje platonске države pod vodstvom filozofov in modrijanov. Ti naj bi politiko vedno oblikovali v skladu z interesi delavstva.⁶⁴ Za konkurenčne mislece, ki se niso uvrstili v vladajoči sloj, v takšni sliki sveta preprosto ni bilo prostora.

Po drugi strani pa se inteligenca kot enotna skupina na Slovenskem tudi ni oblikovala na podlagi novolevičarskih kolektivističnih pobud, saj so te v obdobju evropske polrevolucije leta 1968 pritegnile – in še to le začasno – ne ravno številen krog miselno ambicioznih in v javnosti permanentno dejavnih posameznikov. Demonstranti, ki so tedaj zasedli nekaj ljubljanskih ulic, so se polagoma razšli. Pa čeprav niso nasedli, kakor njihovi beograjski kolegi, demagoškemu zatrjevanju maršala Tita, da je z njimi.

63 V seznamu 1180 privilegirancev, ki so imeli pravico do medicinske oskrbe v posebni zdravstveni enoti, je mogoče najti le posamezne člane *Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, ne pa vseh – četudi so bili po drugi svetovni vojni skrbno izbirani oziroma presejani. Gl. Marta Milena Keršič in Neža Stres (ur.), *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma* (Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje, 2008), 89–98. Na seznamu je nekaj družin z vsemi svojimi člani; opazno izstopa tudi Ivan oziroma Stevo Krajačić, ki je bil najpomembnejši zaupnik maršala Tita v hrvaških varnostnih strukturah.

64 Kardelj, *Spomini*, 90.

*Viri in literatura**Časopisni viri*

Naše delo, 1950.

Literatura

Abraham, Richard. *Alexander Kerensky. The First Love of the Revolution*. London: Sigwick and Jackson, 1987.

Birstein, Vadim J. *The Perversion of Knowledge. The True Story of Soviet Science*. Cambridge (MS): Westview Press, 2001.

Cenčić, Vjenceslav. *Enigma Kopinič II*. Beograd: Rad, 1983.

Chamberlain, Lesley. *Lenin's Private War. The Voyage of the Philosophy Steamer and the Exile of the Intelligentsia*. New York: St. Martin's Press, 2007.

Churchill, Winston S. *Drugi svetski rat. Tom VI: Trijumf i tragedija*. Beograd: Prosveta, s. a.

Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953.

Di Scala, Spencer M. *Italy. From Revolution to Republic, 1700 to the Present*. Boulder, Oxford: Westview Press, 2004.

Djilas, Milovan. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.

Djilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine, 1991.

Duggan, Christopher. *The Force of Destiny. A History of Italy since 1796*. London: Penguin, 2008.

Fitzpatrick, Sheila. *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1992.

Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Гибианский, Леонид Я.: »Триестский вопрос в конце Второй мировой войны (1944–1945)«, *Славяноведение* XXXVII, 2001, št. 3, 3–26, št. 4, 3–30.

Harrington, Daniel F. *Berlin on the Brink. The Blockade, the Airlift, and the Early Cold War*. Lexington: University of Kentucky Press, 2012.

Inkret, Andrej. *In stoletje bo zardelo. Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana: Modrijan, 2011.

Kardelj, Edvard. *Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Radnička štampa, 1980.

Karlsen, Patrick. *Vittorio Vidali. Življenje tržaškega komunista v obdobju 1916–1956*. Ljubljana: Sophia, 2019.

Keršič, Marta Milena in Neža Stres (ur.). *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje, 2008.

Kidrič, Boris. *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.

Kostal, Rande W. *Laying Down the Law. The American Legal Revolutions in Occupied Germany and Japan*. Cambridge (MS), London: Harvard University Press, 2019.

McDermott, Kevin in Jeremy Agnew. *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Basingstoke, London: Macmillan Press, 1996.

Mihovilović, Ive. *Trst – problem dana*. Zagreb, Društvo novinara Hrvatske, 1951.

Pánek, Jaroslav, Oldřich Tůma et al. *A History of the Czech Lands*. Praga: Karolinum Press, 2009.

Pipes, Richard (ur.). *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 1961.

Pirjevec, Jože. *Tržaški voz*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1985.

Pollard, John. *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Prunk, Janko. *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000, 1986.

Radica, Bogdan. *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz apokalipsu Jugoslavije. Knjiga druga*. München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1983.

Radica, Bogdan. *Hrvatska 1945*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1992.

Rubenstein, Richard E. *Comrade Valentine. The True Story of Azef the Spy. The Most Dangerous Man in Russia at the Time of the Last Czars*. New York, San Diego, London: Harcourt Brace and Company, 1994.

Smele, Jonathan D. *The »Russian« Civil Wars, 1916–1926. Ten Years That Shook the World*. London: Hurst, 2016.

Smith, Mack. *Modern Italy. A Political History*. New Haven, London: Yale University Press, 1997.

Solženicin, Aleksander I. *Prvi krog. Roman. Prva knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

Сталин, Иосиф В. «Речь на Красной площади 7 ноября 1941 года», в: Иосиф Виссарионович Сталин, Полное собрание сочинений. Том 15, pridobljeno 17. 9. 2022. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/S/STALIN_Iosif_Vissarionovich/_Stalin_I.V..html.

Шубинский, Валерий. *Жизнь Николая Гумилева*. Москва: КоЛибри, 2019.

Velebit, Vladimir. *Moj život*. Zabok: Fraktura, 2016.

Vidali, Vittorio. *La guerra antifascista*. Milano: Vangelista editore, 1973.

Vidmar, Josip. *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, Založba Borec, 1985.

Volkogonov, Dmitrij. *Stalin. Triumph and Tragedy*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1991.

Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče I–IV*. Zagreb: Globus, 1982.

Weigley, Chris. *A. J. P. Taylor: Radical Historian of Europe*. London, New York: I. B. Taurus, 2006.

Stalin's and Kardelj's Concerns over Slovenian Intellectuals

Summary

When it became clear that the Communist Party would control Yugoslavia after the end of the Second World War, Joseph V. Stalin expressed the opinion that Slovenian intellectuals were problematic at a meeting with Edvard Kardelj on 22 November 1944. He judged they were useful in pursuing patriotic aims, but the communist authorities could not rely on them later. At the time, Stalin perceived Slovenian intellectuals as similar to their Georgian peers; he thought they were a uniform social stratum like the intelligentsia that had formed in the specific situation of the Russian imperial state in opposition to the authorities. The Soviet leader conveyed similar thoughts in 1946 to another leading communist from Slovenia – Boris Kidrič.

Stalin, who was the undisputed leader of the international communist movement, most likely saw Slovenian intellectuals as problematic due to issues raised by the situation in Italy. The developments there were highly relevant to Moscow, and Yugoslavia followed the latter's policy, as demonstrated by its approach to negotiations on border issues at the Paris Peace Conference. At the time, Belgrade relied completely on the Soviet Union and its apparatus.

The issue of the Yugoslav – as well as Slovenian – border with Italy was being solved in the framework of the interests of the communist superpower and movements under its control. In the Tito–Togliatti meeting of 4 November 1946, leading Yugoslav – including Slovenian – and Italian communists

agreed for Trieste to belong to Italy and Gorizia to Yugoslavia, with a view to prevent the formation of the Free Territory of Trieste, which was increasingly often the subject of international political discussions. Thus, the communists in both countries would demonstrate their patriotic fervour to their respective domestic public and present themselves as better defenders of national interests than political forces that acceded to forming a tampon state between the countries. Naturally, resolving border issues in such a way was contrary to the maximalist goals pursued by Yugoslav – including Slovenian – communists and their allies during the Second World War as they had aimed to mobilise as much support as possible for their armed formations at the time. Stalin was aware that communists' partners from the intelligentsia would not readily accede to the political manoeuvres of his camp. The latter tried to maximise its power in Italy, which held great strategic importance due to its location in the Central Mediterranean; once Yugoslavia was already an ally of Moscow, satisfying the country's interests became less important than gaining power in the Apennine Peninsula. Then, as well as later, Yugoslavia fully felt the burden of its politics at the time.

Regardless of the disagreement between Yugoslav and Soviet communists after 1948, Kardelj later often wondered whether Stalin had in fact been right about the work of Slovenian intellectuals. His policy never deviated from the indisputable leading role of communists in the public sphere and the one-party system. It tried to replace democratisation with decentralisation; however, this did not entail the relaxation of communist authority, but rather its permeation of all aspects of life.

DOI: 10.55692/D.18564.23.3

Prejeto: 26. 3. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Mateja Čoh Kladnik¹

Sodišče slovenske narodne časti v Novem mestu²

Izvleček

Na začetku junija 1945 je bilo ustanovljeno Sodišče slovenske narodne časti. Do konca avgusta 1945 je sodilo tistim, ki so (naj bi) med vojno na kakršenkoli način sodelovali z okupatorji. Petčlanski senati so zasedali v Ljubljani, Kranju, Novem mestu, Celju, Mariboru, na Ptuju in v Murski Soboti. V Novem mestu je bil prvi proces 10. julija, sodišče pa je zaradi nezadovoljstva okrožnega komiteja komunistične partije z delom sodnikov pravnikov nehalo delovali že 14. julija. Sodišče je dejanja, ki naj bi jih storili obtoženi, obravnavalo zelo milo in izreklo dokaj nizke kazni. Na devetih procesih je obsodilo 34 oseb na izgubo narodne časti, 22 oseb na kazen lahkega prisilnega dela in šest oseb na delno zaplembo premoženja. Po ukinitvi sodišča in objavi pomilostitve je bila obsojenim v celoti odpuščena kazen

- ¹ Dr. Mateja Čoh Kladnik, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mateja.coh.kladnik@scnr.si.
- ² Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

prisilnega dela. Pravne posledice kazni izgube narodne časti so bile omejene na izgubo političnih in državljanskih pravic, tudi volilne pravice. Kazen zaplembe premoženja je ostala v veljavi.
KLJUČNE BESEDE: *Sodišče slovenske narodne časti, Novo mesto, sodni procesi, kaznovalna politika, izguba narodne časti, prisilno delo, zaplemba premoženja, 1945*

Abstract

The Court of Slovenian National Honour was established in early June 1945. Until the end of August 1945, it tried those who had (allegedly) collaborated with the occupying forces during the war in any way. Senates consisting of five members held sessions in Ljubljana, Kranj, Novo Mesto, Celje, Maribor, Ptuj and Murska Sobota. In Novo Mesto, the first trial took place on 10 July, but the court ceased to operate as early as 14 July due to the dissatisfaction of the district committee of the Communist Party with the work of the jurist judges. The court treated the acts allegedly perpetrated by the accused very leniently and imposed fairly mild penalties. In nine trials, it sentenced 34 persons to the loss of national honour, 22 persons to light forced labour and six persons to a partial confiscation of property. After the court was abolished and a pardon was declared, the convicted were fully excused of forced labour. The legal implications of the penalty of the loss of national honour were limited to losing political and civil rights, including the right to vote. The penalty of property confiscation remained in effect.

KEYWORDS: *Court of Slovenian National Honour, Novo Mesto, court trials, punitive policy, loss of national honour, forced labour, confiscation of property, 1945*

Uvod

V procesu t. i. čiščenja in utrjevanja oblasti, ki ga je Komunistična partija Slovenije (KPS) intenzivno izvajala neposredno po koncu vojne, je bila posebej pomembna vloga kazenskega sodstva.³ To je bilo orodje partije za obračun z dejanskimi ali velikokrat zgolj domnevnimi nasprotniki. Zvrstili so se številni sodni procesi, katerih ozadje je bilo politično in na katerih so

- 3 Ustroj in delovanje pravosodnega sistema (in kazenskega sodstva) v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne sta danes znana. Glejte npr. Jelka Melik in Mateja Jeraj, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015); Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945,« *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 449–64; Mateja Čoh Kladnik (ur.), *Brezpravje »v imenu ljudstva«* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016); Mateja Čoh Kladnik (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2014); Žiga Koncilija, *Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015); Milko Mikola, *Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012), 233–47; Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana: Družina, 2005); Tamara Griesser Pečar, »Show Trials in Slovenia: The Case of Ljubo Sirc,« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 1 (2019): 119–46; Tamara Griesser Pečar, »Značilnosti revolucionarnega sodstva,« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1-2 (2017): 117–38; Lovro Šturm, »Pravo in nepravo po letu 1941,« v: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob idr. (Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005), 100–14; Gašper Dovžan in Urška Tekavec, *Temne strani slovenske pravne preteklosti v luči slovenske ustave* (Ljubljana: Nova revija, 2001); Roman Ferjančič in Lovro Šturm, *Brezpravje: slovensko pravosodje po letu 1945* (Ljubljana: Nova revija, 1998); Jera Vodusek Starič, »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 139–54; Martin Ivanič (ur.), *Dachauski procesi*, (Ljubljana: Komunist, 1990); in tam navedena literatura.

bili obsojeni ljudje iz političnih razlogov.⁴ V Sloveniji so se začeli prvi politični procesi kmalu po koncu vojne in so vrh dosegli poleti 1945. Ministrstvo za pravosodje je sredi maja izdalo uredbo,⁵ s katero je bilo ustavljeno poslovanje vseh civilnih sodišč, ki niso bila ustanovljena na podlagi odloka predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) iz septembra 1944.⁶ To pomeni, da je takrat prešlo izvajanje kazenskega sodstva na vojaška sodišča, ki so bila na novo organizirana maja 1944 z *Uredbo o vojaških sodiščih*;⁷ na podlagi uredbe so sodila in izrekala kazni do konca avgusta 1945.⁸

4 Mikola, *Rdeče nasilje*, 235.

5 »Uredba o začasni delni ustavitvi poslovanja sodišč v Sloveniji,« *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, št. 5/1945.

6 »Odlok o začasni ureditvi narodnih sodišč in narodnih sodnikov,« *Uradni list SNOS in NVS*, št. 4/1944.

7 Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, knj. 20 (Ljubljana: Založba Borec, 1986), 125–34.

8 O delovanju vojaških sodišč glejte npr. Lovro Šturm, »Slovenia. Law and Non-Law after 1941,« v: *Slovenia in 20th century. The legacy of totalitarian regimes*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 277–96; Renato Podbersič, »Partizansko sodstvo na Primorskem,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva*«, 9–28; Mateja Čoh Kladnik, »Kazensko sodstvo poleti 1945,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva*«, 75–81; Aida Škoro Babić, »Partizanska redna vojaška sodišča avgusta in septembra 1943,« *Arhivi* 36, št. 2 (2013): 347–57; Mikola, *Rdeče nasilje*, 251–96; Jelka Melik in Aida Škoro Babić, »Postavitev stalnih partizanskih vojaških sodišč na Slovenskem,« *Arhivi* 35, št. 2 (2012): 353–64; Tadeja Tominšek Čehulić, »Vloga varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu: smrt ali usmrtitev,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 207–20; Tadeja Tominšek Čehulić, »Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 83–94; Damjan Guštin, »Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporiškega gibanja 1941–1945,« *Prispevki za*

Poleg vojaških sodišč je bilo poleti 1945 pristojno za kazensko sodstvo še Sodišče slovenske narodne časti.⁹ Sodišča narodne časti so bila po koncu vojne ustanovljena v nekaterih evropskih državah, na primer v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem in Češkoslovaškem¹⁰ ter v vseh jugoslovanskih republikah.¹¹ Pojem

novejšo zgodovino 44, št. 1 (2004): 49–62; Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951* (Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1995), 46–89.

- 9 Glejte npr.: Mateja Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«: *Sodišče slovenske narodne časti* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020); Mikola, *Rdeče nasilje*, 282–96; Mojca Kobale, *Sodišče narodne časti* (Maribor: Univerza v Mariboru, 2010); Stane Rozman, »Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju,« v: *Iz zgodovine Celja 1945–1991*, ur. Marija Počivavšek (Celje: Muzej novejše zgodovine Celje, 2006), 33–56; Mikola, *Sodni procesi na Celjskem*, 92–94; Roman Brunšek, »Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 43, št. 1-2 (1995), 106–13; Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 275–78; Marjan Mehle, »O vlogi vojaških in narodnih sodišč ter sodišča slovenske narodne časti,« *Slovenski poročevalec*, 20. 7. 1945, 3.
- 10 Benjamin Frommer, *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, 187.
- 11 Glejte npr.: Momčilo Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007); Martina Grahek Ravančič, »U ime naroda: rad sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine,« v: *Človekove pravice in temeljne svoboščine: Za vse čase!*, ur. Marta Milena Keršič in Damjan Hancič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017), 159–75; Martina Grahek Ravančič, *U ime naroda! Djelovanje sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine*, rokopis (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022); Vera Katz, »Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini,« v: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006), 145–66, pridobljeno 27. 9. 2022, URL: https://issuu.com/institut-zaistorijusarajevo/docs/zbornik_60_godina; Miro Gardaš, Josip Salapić, Tunjica Petrašević, »Sudski postupci pred sudovima za zaštitu nacionalne

časti so začeli proti koncu druge svetovne vojne povezovati z narodnostjo. Predpisi, ki so določali prestopke in kazniva dejanja zoper narodno čast, praviloma niso natančno definirali, kaj naj bi tak prekršek ali kaznivo dejanje sploh pomenilo. Splošno lahko zapišemo, da so sodišča narodne časti sodila osebam, ki so (naj bi) med vojno na kakršenkoli način sodelovale z okupatorji ter s svojim ravnanjem prizadele in omadeževale »čast naroda«. ¹² Po nekaterih navedbah so bila sodišča narodne časti ustanovljena po sovjetskem vzoru, po podobnih sodiščih, ki so bila organizirana v vojaških enotah. ¹³

V nadaljevanju predstavljamo organizacijo in delovanje Sodišča slovenske narodne časti v Novem mestu julija 1945. Gradivo, ki ga zaradi pandemije covid-19 nismo mogli pregledati za monografijo, ¹⁴ se nahaja v arhivu Okrožnega sodišča v Novem mestu. Ohranjeni so vpisnik, 19 kazenskih (Snč) spisov

časti s posebnim osvrtom na Sud za zaščito nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek – Virovitica,« v: *Istražne radnje i pomoćna sredstva u sudskim postupcima kroz povijest*, ur. Miro Gardaš (Osijek: Pravni fakultet u Osijeku, 2010), 157–80; Zdravko Matić, »Djelovanje Suda za zaščito nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. – osvrt na Srednjodalmatinski okrug i presudu Mati Podrugu iz Dicma,« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, št. 60 (2018): 351–83, pridobljeno 27. 9. 2022, URL: <https://hrcaj.srce.hr/file/309572>; Momčilo Mitrović, »Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu,« v: *Desničini susreti 2009*, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić in Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2011), 177–87; Magdalena Najbar-Agičić, »Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine,« v: *Desničini susreti 2009*, 151–62, pridobljeno 27. 9. 2022, URL: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/biblioteka/desnicini-susreti/DS-04-Zbornik-DS-2009.pdf>.

12 Čoh Kladnik, »Narod sodi«; Frommer, *National Cleansing*; Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom*; Grahek Ravančić, »U ime naroda«.

13 Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom*, 12, 13.

14 Čoh Kladnik, »Narod sodi«.

in gradivo sodne uprave.¹⁵ Na podlagi seznama gradiva, ki ga je pripravilo novomeško sodišče narodne časti 25. septembra 1945, lahko ugotovimo, da je poleg omenjenih dokumentov takrat okrožnemu sodišču v Novem mestu odstopilo še imenik, Su vpisnik, kjer je bilo zabeleženih 32 vpisov, in odpremno knjigo.¹⁶ Štirje spisi so bili poslani v odločanje javnemu tožilcu 16. in 20. julija, vendar »do danes še niso bili vrnjeni«, je ob predaji zapisalo sodišče narodne časti.¹⁷ Omenimo še, da sta v več kazenskih spisih ohranjeni le prijava in zapisnik zaslišanja osumljenih.¹⁸ Iz Kazenskega vpisnika zoper slovensko narodno čast, ki je ohranjen v novomeški enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana, lahko ugotovimo, da je bil v teh primerih postopek 13. julija ustavljen.¹⁹

Ustanovitev Sodišča slovenske narodne časti

Sodišče slovenske narodne časti je bilo ustanovljeno z *Zakonom o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast* (ZSNČ),²⁰ ki ga je sprejelo predsedstvo SNOS-a 5. junija 1945. Partija je začela načrtovati ustanovitev sodišča že pred koncem vojne; centralni komite KPS je dal direktivo za

15 Arhiv Okrožnega sodišča Novo mesto (AOSNM), Snč vpisnik; Snč spisi; Su spisi.

16 AOSNM, Su spisi, Seznam spisov Sodišča slovenske narodne časti, senat v Novem mestu, 25. 9. 1945.

17 Teh štirih spisov (Snč 16/45, Snč 18/45, Snč 22/45 in Snč 23/45) v arhivu novomeškega okrožnega sodišča ni. Glejte: Ibid.

18 AOSNM, Snč spisi z opravljenimi številkami od Snč 7/45 do Snč 15/45.

19 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_NME/0018 Okrožno javno tožilstvo Novo mesto, 1942–1973, t. e. 1, Kazenski vpisnik zoper slovensko narodno čast (Knč vpisnik).

20 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 7/1945.

njegovo ustanovitev marca 1945.²¹ Ustanavljanje sodišča je bilo zelo dobro propagandno podprto, prav tako so takratni časniki poročali o večjih in pomembnejših procesih.²²

ZSNČ je, poleg ustanovitve in organizacije sodišča, določil tudi kazniva dejanja, tj. zločine in prestopke proti slovenski narodni časti, ter predpisal kazni. Sodišče je na podlagi 2. člena zakona sodilo tistim, ki naj bi med vojno politično, propagandno, kulturno, umetniško, gospodarsko, pravno ali upravno sodelovali z okupatorji in »domačimi izdajalci«; ki naj bi bili v prijateljskih stikih s pripadniki okupacijskih vojsk in oblasti; in tistim, ki naj bi leta 1941 bili oziroma delovali na odgovornih položajih ter prispevali h kapitulaciji in porazu Kraljevine Jugoslavije.²³

Za prestopke in zločine proti slovenski narodni časti je zakon v 3. členu predpisal kazni, in sicer izgubo narodne časti za določen čas ali trajno, lahko ali težko prisilno delo za največ deset let ter popolno ali delno zaplembo premoženja v korist države. Kazen izgube narodne časti je sodišče izreklo vsem obsojenim in je pomenila, da so bili izključeni iz javnega udeleževanja, izgubo pravice do javnih služb in poklicev ter izgubo vseh državljanskih in političnih pravic. Senati sodišča so morali o izrečeni kazni izgube narodne časti obvezno obvestiti krajevni oziroma mestni narodnoosvobodilni odbor (NOO) oziroma odbor Osvobodilne fronte (OF), kjer je imel obsojeni stalno bivališče in zaposlitev. To je bilo pomembno predvsem zaradi pravilnega vodenja volilnih imenikov.²⁴ Podlaga za tako ravnanje je bil odlok predsedstva SNOS-a o spremembah in

21 Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«, 52, 53.

22 Mateja Čoh Kladnik, »Sodišče slovenske narodne časti: propaganda,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1-2 (2017): 139–58.

23 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 7/1945.

24 AOSNM, Su spisi, Navodilo predsednikom senatov, 19. 7. 1945.

dopolnitvah odloka o razpisu volitev v NOO, volitev v krajevne NOO in okrajne skupščine NOO z dne 30. junija 1945, ki je med drugim določal, da volilne pravice nimajo »narodni izdajalci«, to so bili po odloku »*aktivni belogardisti, plavogardisti, domobranci, kulturbundovci, gestapovci in tisti, ki so se pregrešili zoper slovensko narodno čast.*«²⁵

Za Slovenijo je bilo ustanovljeno eno sodišče narodne časti, ki je imelo sedež v sodni palači v Ljubljani. Za predsednika Sodišča slovenske narodne časti je bil 13. junija 1945 postavljen sodnik ljubljanskega okrožnega sodišča Alojzij Žigon.²⁶ Sočasno so bili imenovani tudi predsedstveni tajnik Jože Černe, sicer referent za pravosodje pri NOO Novo mesto, ter prvi člani in tajniki sodišča.²⁷ Druge člane in tajnike sodišča narodne časti je predsedstvo SNOS-a imenovalo 29. junija, 13. julija in 20. julija 1945.²⁸

Sodišče narodne časti je sodilo v več petčlanskih senatih, ki so bili ustanovljeni na sedežih okrožnih NOO, in sicer v Celju, Kranju, Ljubljani, Mariboru, Murski Soboti, Novem mestu in na Ptuju. Prvi procesi so se začeli 4. julija v Ljubljani in Mari-

25 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 15/1945.

26 Alojzij Žigon (1886–1964) je študiral pravo v Gradcu. Po prvi svetovni vojni je bil sodnik v Sevnici in Litiji, nato na ljubljanskem okrožnem sodišču, kjer je bil odgovoren za zadeve pravosodne uprave, civilno-pravne zadeve in vodenje zemljiške knjige. Po ukinitvi Sodišča slovenske narodne časti je postal predsednik Vrhovnega sodišča Federalne Slovenije in funkcijo opravljal do upokojitve leta 1948. Glejte: Marjeta Oven in Maja Vavtar, *Vrhovno sodišče na Slovenskem skozi čas* (Ljubljana: Vrhovno sodišče Republike Slovenije, 2016), 55.

27 »Odlok o imenovanju predsednika, predsedstvenega tajnika, članov sodišča in senatnih tajnikov pri sodišču slovenske narodne časti,« *Uradni list SNOS in NVS*, št. 9/1945; »Sodišče slovenske narodne časti prične poslovati,« *Ljudska pravica*, 14. 6. 1945, 2.

28 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 13/1945; št. 17/1945; št. 19/1945.

boru, senati pa so izrekli kazni do vključno 24. avgusta 1945, ko je bilo sodišče ukinjeno.²⁹

Žigon je predsednikom senatov poslal prva navodila o organizaciji in načinu dela senatov sodišča narodne časti 28. junija. Opozoril je, da so procesi pomembni in občutljivi ter da morajo biti postopki pred sodiščem izpeljani čim hitreje: *»Delo, katero imamo opraviti, naj ima značaj udarnega dela. Završeno mora biti v najkrajšem času.«*³⁰ Zato je pozval sodnike, naj razpisujejo razprave *»na čimkrajši čas in naj se zmore dnevno čimveč dela«*, ter dodal, naj se morebitne ovire, ki bi nastale pri delu, kot na primer zbiranje dokazov, *»opravijo v lastni inicijativnosti«*.³¹

Predsedstvo sodišča narodne časti je pošiljalo navodila predsednikom senatov ves čas delovanja. Večinoma so se nanašala na postopke in ravnanja z obtoženimi in obsojenimi, na izvrševanje izrečenih kazni po končanih razpravah in na pisanje poročil. Tako so na primer 12. julija prejeli navodila za poslovanje; predsedniki senatov so bili obveščeni o načinu vpisovanja v vpisnik Snč, predsedstvo jih je opozorilo, naj ne izrekajo pogojnih obsodb, in jim naložilo, da morajo dnevno poročati o številu opravljenih in razpisanih razprav ter o *»važnejših in izrednih primerih«*.³²

Štiri dni kasneje, 16. julija, je predsedstvo sodišča narodne časti v navodilu predsednikom senatov zapisalo, da so za izvršitev kazni odgovorni posamezni senati (in ne več javni tožilec). Predsedniki senatov so morali zato o izrečeni kazni izgube narodne časti takoj obvestiti krajevni NOO oziroma odbor OF, kjer je imel obsojeni stalno bivališče s pripisom, da poročajo o izrečeni

29 Čoh Kladnik, *»Narod sodi«*, 52–74, 102–09.

30 Ibid., 65.

31 Ibid.

32 AOSNM, Su spisi, Predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 12. 7. 1945.

kazni »radi eventualnega izbrisa iz volilnega spiska – imenika«.³³ Glede na to, da je sodišče narodne časti v Novem mestu poslovalo zelo kratek čas, ni poslalo veliko takšnih poročil. Verjetno je tudi zato v gradivu sodne uprave ohranjenih več dopisov iz druge polovice julija in začetka avgusta 1945, ki so jih sodišču narodne časti v Novem mestu poslali različni organi s pozivom, naj jim pošilja sodbe. Omenimo na primer dopise delegata ministrstva za pravosodje pri okrajnem sodišču v Novem mestu in Kostanjevici, kočevskega in novomeškega okrajnega sodišča in dopis okrajnega načelstva narodne milice Mokronog.³⁴ Tudi odsek za notranje zadeve pri okrajnem odboru OF Velike Lašče je 27. julija na novomeški senat naslovil dopis, v katerem je sodišče prosil, naj mu dostavi podatke o obsojenih na izgubo državljanskih pravic, torej tudi volilne pravice, saj niso smeli biti »vpisani v volilne imenike. [...] Radi prečiščenja volilnih imenikov nam je torej potreben seznam po naslovnem sodišču obsojenih volil. upravičencev področja tukajšnjega okraja.«³⁵ Sodišče narodne časti je odgovorilo 30. julija in odseku za notranje zadeve sporočilo, da pred novomeškim senatom ni bil obsojen nihče iz njihovega okraja.³⁶

Sočasno je predsedstvo Sodišča slovenske narodne časti predsednikom senatov naložilo, da o izrečenih kaznih zaplembe premoženja obvestijo okrajni NOO ali OF, kjer je imel obsojeni stalno bivališče, ter okrajno sodišče, ki je bilo pristojno

33 AOSNM, Su spisi, Vsem predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 16. 7. 1945.

34 Glejte npr.: AOSNM, Su spisi, Kaznovani volilni upravičenci, 27. 7. 1945; Sodišču narodne časti v Novem mestu, 2. 8. 1945; Sodišču Slovenske narodne časti v Novem mestu, 27. 7. 1945; Sodišču narodne časti v Novem mestu, 30. 7. 1945; Okrožnemu sodišču Novo mesto, 23. 7. 1945.

35 AOSNM, Su spisi, Kaznovani volilni upravičenci, 27. 7. 1945.

36 AOSNM, Su spisi, Okrajni odbor OF, odsek za notranje zadeve Velike Lašče, 30. 7. 1945.

za izvedbo zaplembe premoženja; če tega še ni bilo, so morali obvestiti delegata ministrstva za pravosodje pri nekdanjem okrajnem sodišču obsojenčevega stalnega bivališča.³⁷

Dodatna navodila glede izvrševanja kazni je predsedstvo sodišča narodne časti poslalo predsednikom senatov tri dni kasneje, 19. julija. Na podlagi tega navodila so morali predsedniki senatov vsako nedeljo pošiljati tedensko poročilo o opravljenih razpravah, ki je temeljilo na vpisnikih. Poročati so morali npr. o številu obtoženih in izrečenih sodb, koliko obtoženih je bilo oproščenih ter o tem, koliko oseb je bilo obsojenih na posamezno kazen. Prvi rok za oddajo takega poročila je bil 22. julij;³⁸ na podlagi tega navodila je iz Novega mesta poročal sodnik Mijo Černoš 25. julija.³⁹

Dne 24. julija je predsedstvo sodišča narodne časti poslalo predsednikom senatov dodatna navodila glede izvrševanja kazni prisilnega dela. Ti so morali vsaka dva ali tri dni poslati predsedstvu sodišča v Ljubljani seznam obsojenih na kazen prisilnega dela, in sicer posebej za lahko in težko prisilno delo. Sezname so morali narediti v dveh izvodih; en izvod je ostal sodišču, drugega pa je sodišče posredovalo ministrstvu za notranje zadeve, ki je bilo pristojno za izvršitev kazni.⁴⁰ Obsojeni pred novomeškim senatom so kazen prisilnega dela prestajali v kazenskem taborišču v Kočevju.⁴¹

37 AOSNM, Su spisi, Vsem predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 16. 7. 1945 in Okrajnemu OF odboru v Kostanjevici, 18. 7. 1945.

38 AOSNM, Su spisi, Vsem predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 19. 7. 1945.

39 AOSNM, Su spisi, Sodišču slovenske narodne časti v Ljubljani, 25. 7. 1945.

40 AOSNM, Su spisi, Predsedniku senata Sodišča slovenske narodne časti v Novem mestu, 24. 7. 1945.

41 Prim.: AOSNM, Su spisi, Tov. predsedniku senata sodišča slovenske narodne časti v Novem mestu, 20. 8. 1945.

Vzpostavitev sodišča narodne časti v Novem mestu

Vzpostavitev sodišča narodne časti in organizacija dela posameznih senatov v Sloveniji sta potekali počasi, glavna težava pa je bila pomanjkanje ustreznega (pravnega) kadra. Člani senatov Sodišča slovenske narodne časti so bili sodniki pravniki, sodniki laiki (nepravniki) in tajniki; vsi so morali pred začetkom opravljanja funkcij priseči. Prisega je bila dana ustno in v predpisani obliki, kar pomeni, da je bila njena vsebina vnaprej določena.⁴² Prvi člani in tajniki novomeških senatov so prisegli 4. julija 1945. Iz zapisnika o njihovi zaprisegi bi lahko sklepali, da sta bila na prisegi prisotna predsednik in tajnik sodišča, Žigon in Černe.⁴³ To je malo verjetno, saj je Žigon 4. julija predsedoval senatu, ki je opravil prvo razpravo pred sodiščem narodne časti v Ljubljani, ko so na zatožno klop sedli člani t. i. konzulte oziroma Sosveta Ljubljanske pokrajine.⁴⁴ Žigon je bil v Novem mestu zagotovo 10. julija, saj je novomeški okrožni komite KPS dan kasneje poročal, da je prišel v Novo mesto predsednik sodišča narodne časti in »pripeljal s seboj novega sodnika in je vspostavljeno soglasno z javnim tožilcem razumevanje, da sodniki juristi ne bodo povzročali težav pri odstopanju slučajev vojaškemu sodišču.«⁴⁵

Tako so 4. julija kot prvi člani Sodišča slovenske narodne časti v Novem mestu prisegli novomeški trgovec Ciril Barborič,⁴⁶ sodnik novomeškega okrožnega sodišča Mijo Černoš in sodni

42 AOSNM, Su spisi, Predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 12. 7. 1945.

43 AOSNM, Su spisi, Zapisnik o zaprisegi sodnikov in tajnikov, 4. 7. 1945.

44 Čoh Kladnik, »Narod sodi,« 140–50.

45 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1589/III Spisi Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, 1945–1979, t. e. 43/1455, Poročilo okrožnega komiteja KPS Novo mesto, 11. 7. 1945.

46 V dokumentih tudi Barbarič.

starešina iz Sevnice Karol Turk: »*Prisegam pri časti svojega naroda, da bom zvesto služil narodu in da bom sodil zakonito in nepristransko, varujoč in braneč pridobitve narodno osvobodilne borbe!*«⁴⁷ Sočasno je kot tajnik prisegel sodni pristav v Novem mestu Štefan Hlede.⁴⁸ Na podlagi ohranjenih spisov sodne uprave sklepamo, da je bil Černoš vodja novomeškega sodišča narodne časti, saj je podpisal večino poročil, ki so bila poslana v Ljubljano, vabila na interne seje, ki jih je tudi vodil, in razne dopise.

O prisegi članov in tajnikov sodišča je bilo treba sestaviti zapisnik in ga poslati predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti v Ljubljano. Na podlagi zapisnikov o zaprisegi je predsedstvo pripravilo dekrete, s katerimi je formalno potrdilo imenovanje članov in tajnikov sodišča.⁴⁹ Predsedstvo je imenovalo osemnajst članov novomeškega senata s posebnimi dekreti 10. julija 1945. Dva dni kasneje jih je poslalo sodniku Černošu z navodilom, naj jih izroči naslovníkom. Dekreti so bili vročeni članom senata 14. julija, razen tajniku, novomeškemu sodnemu pripravniku Antonu Beletu, ker se ta ni javil na sodišču.⁵⁰ Drugače je novomeški senat poročal v končnem poročilu o delovanju sodišča, namreč, da si je Bele ob prisegi »*izgovoril pravico, da ne prihaja k razpravam, ako ne bi bila za to nujna potreba*«;⁵¹ ker take potrebe ni bilo, Bele k razpravam ni bil vabljen.

Senatom sodišča narodne časti v Novem mestu so tako predsedovali štirje pravniki, in sicer sodni pripravnik iz Lju-

47 AOSNM, Su spisi, Zapisnik o zaprisegi sodnikov in tajnikov, 4. 7. 1945.

48 Ibid.

49 AOSNM, Su spisi, Predsednikom senatov Sodišča slovenske narodne časti, 12. 7. 1945.

50 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 14. 7. 1945.

51 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, končno poročilo, 1. 9. 1945.

bljane Franc Burger, odvetnik iz Ljubljane dr. Jože Ilc, sodnik Okrajnega sodišča v Ljubljani Leopold Šmalc in sodni starešina iz Sevnice Karol Turk. Na devetih razpravah je v petih dneh sodelovalo osem članov senatov – sodnikov laikov, tj. nameščeneec Ciril (Peter) Barborič iz Novega mesta, posestnica Karolina Jakovčič⁵² iz Kresnic, sedlar Miroslav Jereb iz Sodražice, delavec Janez Jordan iz Malenc, posestnik Franc Rus iz Muhe vasi, gostilničar Josip Smrke iz Žužemberka, Martin Škof iz Dragomlje vasi in delavec Josip Zupančič iz Podhoste. Tajnika sta bila sodni pristav v Novem mestu Štefan Hlede in odvetniški pripravnik v Ljubljani Dušan Orel.⁵³

Več članov sodišča narodne časti, ki jih je imenovalo predsedstvo SNOS-a za Novo mesto, se iz različnih razlogov pri sodišču sploh ni javilo. Med njimi posestnica Vida Podržaj iz Zapotoka in delavka Pepca Puntar iz Spodnjega Loga.⁵⁴ 14. julija je namreč novomeški senat poročal, da se Podržajeva in Puntarjeva nista zglasili pri sodišču in zato tudi nista prisegli; prva se je »pred dostavitvijo vabila preselila neznano kam v bližino Trsta«, drugi pa se »potom kurirja ni moglo dostaviti vabila«. ⁵⁵ Černoš je ocenil, da lahko sodišče deluje tudi brez njiju.⁵⁶ V končnem poročilu je novomeško sodišče narodne časti poročalo, da se trgovec Franc Šefman iz Radohove vasi in posestnica Ana Rupež iz Spodnjih Lakenc nista udeležila nobene razprave »iz nastopnih razlogov«: na sodišču sta bila

52 V dokumentih tudi Jakofčič.

53 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 13/1945; št. 17/1945; št. 19/1945; AOSNM, Snč vpisnik in Snč spisi.

54 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 9. 7. 1945; *Uradni list SNOS in NVS*, št. 13/1945.

55 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, končno poročilo, 1. 9. 1945.

56 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 14. 7. 1945.

prisotna nekaj dni, vendar ni bilo potrebe, da bi sodelovala na razpravah. Iz omenjenega poročila sicer izhaja, da na nobeni razpravi ni sodeloval tudi Franc Rus,⁵⁷ vendar lahko iz dokumentov ugotovimo, da je bil član senata, ki je sodil 11. julija.⁵⁸ Pisarniške posle je pri sodišču narodne časti v Novem mestu opravljala Ana Banko Avsec.⁵⁹

*Postopek pred sodiščem in značilnosti procesov
v Novem mestu*

Postopek pred Sodiščem slovenske narodne časti se je začel s prijavo, ki so jo lahko podali javno tožilstvo, Oddelek za zaščito naroda (OZNA), NOO (ali odbori OF) in posamezniki.⁶⁰ V Novem mestu so večino prijav vložili posamezniki in narodna milica, v enem primeru pa OZNA.⁶¹ V postopku je sodelovala tudi narodna milica, ki je bila zadolžena predvsem za privedbo osumljenih na zaslišanja, v pripor in na razprave. V času delovanja sodišča narodne časti naj bi »aretirala in privedla pred sodišče« več kot 5000 oseb.⁶² V Novem mestu je bilo nekaj

57 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, končno poročilo, 1. 9. 1945.

58 ZAL, SI_ZAL_NME/0018, t. e. 1, Knč vpisnik; AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45.

59 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 1. 8. 1945.

60 Podrobneje o postopku pred sodiščem narodne časti glejte: Čoh Kladnik, »Narod sodi«, 74–97.

61 AOSNM, Snč spisi.

62 ARS, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2006, t. e. 1440, Poročilo o delu ministrstva za notranje zadeve 12. 5.–15. 10. 1945, 6.

osumljenih priprtih že od sredine maja,⁶³ večinoma pa jih je narodna milica aretirala na dan razprave ali dan prej.⁶⁴

Osumljene in priče so zasliševali preiskovalci javnega tožilstva in OZNA. Drugače je bilo v Novem mestu; prve osumljene, ki so stopili pred sodišče narodne časti, je 6. julija zaslišal preiskovalec novomeškega senata Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja Slavko Papež.⁶⁵ Štiri osumljenke je zaslišal poročnik Ciril Rus, prav tako preiskovalec novomeškega senata vojaškega sodišča. Ostale osumljene so, s ciljem pospešiti delo, zasliševali sodniki pravniki Burger, Šmalc in Turk ter v nekaj primerih tajnik Hlede.⁶⁶ Kratka zaslišanja so tekla hitro in so jih zasliševalci vodili na podlagi vloženih prijav, ki večinoma niso bile podpisane. Le v nekaj primerih je javni tožilec »*pristal na to, da se zaslišijo priče. Odločno pa je zahteval, da se vzame za podlago razpravam in razsoji gola prijava.*«⁶⁷

Na podlagi zaslišanj osumljenih in prič je tožilstvo sestavilo obtožnice, kjer so krivdo obtoženih večinoma dokazovali z zapisniki njihovih zaslišanj in izjavami (zaslišanji) prič, ter jih utemeljilo. Sodišče narodne časti v Novem mestu je dobilo prvo obtožnico 10. julija.⁶⁸ Tri dni prej je sodišče tako poročalo predsedstvu v Ljubljano: »*Po posvetovanju z javnim tožilcem*

63 Najdlje je bila priprta Ivana Drab, ki je bila aretirana že 10. maja. Do konca maja so bili aretirani še Jožef Hodnik, Matilda Legat, Frančiška Staniša in Ivan Dolmovič. Z Gabrijelo Zdravje so se zagovarjali na prvem procesu pred sodiščem narodne časti v Novem mestu 10. julija. Glejte: ZAL, SI_ZAL_NME/0018, t. e. 1, Knč vpisnik; AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45.

64 ZAL, SI_ZAL_NME/0018, t. e. 1, Knč vpisnik.

65 AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45, Zapisniki zaslišanj.

66 AOSNM, Snč spisi.

67 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 14. 7. 1945.

68 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 11. 7. 1945.

dne 6. t. m. je ta pojasnil, da ni mogel doslej pripraviti gradiva, ker na primerih, ki spadajo pred sodišče slovenske narodne časti, ni še delal, ker se nahaja na službovanju v Novem mestu šele kakih 5 dni in je ves čas prezaposlen s pripravljanjem gradiva za razpravljanje pred vojnim sodiščem, pred katerim se razprave že vrše in pri katerih sam zastopa obtožbe.«⁶⁹ Prvo obtožnico je podpisal poročnik Ciril Rus in z njo obtožil šest oseb. Utemeljil jo je zgolj s kratkim stavkom: »Priznanja obdolžencev in karakteristike istih, katere so dale oblasti Osvobodilne fronte, dovolj jasno utemeljujejo njihovo krivdo.«⁷⁰ Utemeljitev druge obtožnice je bila še krajša: »Obdolženke svoja dejanja priznavajo in je s tem obtožba utemeljena.«⁷¹

Ko je javno tožilstvo pri sodišču narodne časti vložilo obtožnico, je predsednik senata razpisal razpravo. Postopek pred Sodiščem slovenske narodne časti je bil javen in hiter, o čemer med drugim priča dejstvo, da so bile razprave večkrat opravljene isti dan, kot je bila vložena obtožnica. Tako je bilo tudi v Novem mestu, kjer je sodišče opravilo vse razprave isti dan, kot je prejelo obtožnice. Na razpravi je javni tožilec prebral obtožnico, predsednik senata pa je pozval posamezne obtožence k zagovoru. Temu je sledil dokazni postopek, v katerem je javni tožilec predstavil dokazno gradivo, tj. prijave, izjave prič, karakteristike obtoženih. Po sklenjenem dokaznem postopku je tožilec na podlagi obtožnice predlagal kazen; obtoženi so običajno prosili za oprostitev ali milo kazen.⁷² Po kratkem in tajnem posvetu senata je predsednik senata izrekel sodbo »v imenu slovenskega naroda«,⁷³ ki je bila takoj izvršljiva. Na eni

69 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 7. 7. 1945.

70 AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45, Obtožnica, 9. 7. 1945.

71 AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45, Obtožnica, 10. 7. 1945.

72 AOSNM, Snč spisi; ZAL, SI_ZAL_NME/0018, t. e. 1, Knč vpisnik

73 Uradni list SNOS in NVS, št. 7/1945; AOSNM, Snč spisi.

razpravi je bilo običajno obsojenih več oseb. Po ZSNČ so imeli obtoženi pravico do zagovornika; zagovorniki so bile lahko tudi osebe brez pravne izobrazbe in znanja. Praksa posameznih senatov Sodišča slovenske narodne časti pri dodelitvi oziroma sodelovanju zagovornikov na razpravah je bila različna. Tako na procesih pred senati sodišča v Novem mestu⁷⁴ (enako v Mariboru in na Ptujju) noben obtoženi ni imel zagovornika. Po končani razpravi je moral predsednik senata izdelati sodbo in jo utemeljiti; utemeljitve sodb so bile večinoma prepisane utemeljitve obtožnic. Kratko so bile pojasnjene tudi okoliščine, ki so vplivale na izrek o višini kazni.

Od 10. do 14. julija je sodišče narodne časti v Novem mestu opravilo devet razprav, na vseh je obtožnice zagovarjal javni tožilec Ivan Drobnič. Šest obtoženih je prva obtožnica bremenila, da naj bi (prostovoljno) sprejeli in opravljali pomembne službe pri okupatorski oblasti, ženske pa naj bi imele prijateljske in intimne stike s pripadniki okupatorske vojske in oblasti.⁷⁵ Sodišče je dejanja iz obtožnice kvalificiralo kot prestopki; pet obtoženih je obsodilo na izgubo narodne časti od enega do treh let ter lahko prisilno delo od šest mesecev do enega leta, eno obtoženo pa je oprostilo.⁷⁶

Drugi proces je bil 11. julija; obtožbe so podobne tistim na prvem procesu. Sodišče je obsodilo tri obtoženke, glede ene obtoženke pa se je izreklo za nepristojno. Najvišjo kazen je dobila posestnica in trgovka Barbara Penca, žena novomeškega tovarnarja Jožeta Pence, ki je bil obsojen pred senatom Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja v Novem mestu 13. julija 1945. Sodišče jo je obsodilo na pet let izgube narodne časti, lahko prisilno delo za dve leti (pogojno) in delno zaplem-

74 AOSNM, Snč vpisnik in Snč spisi.

75 AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45, Obtožnica, 9. 7. 1945.

76 AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45, Sodba, 10. 7. 1945.

bo premoženja, ker naj bi imela prijateljske stike s pripadniki okupatorske vojske, domobranskim oficirjem Dežmanom in policistom Jenkom, ker naj bi prirejala gostije in bila nasprotnica OF. Poleg tega naj bi zmerjala sekretarko okrožnega odbora OF s *»partizansko kurbo in s smrklo«*.⁷⁷

Tretji proces je bil 12. julija popoldne, potekal je od 15. do 17. ure. Osumljeni so bili priprti isti dan; dopoldan sta jih zaslišala Turk in Burger. V obrazložitvi sodbe glede tega preberemo, da je bil *»ukrep o priprtju obtožencev podvzet le zato, da se je omogočilo istočasno razpravljanje zoper vse obdolžence in s tem dosegla pospešitev in skrajšanje postopka«*.⁷⁸ Burger je tudi predsedoval senatu, ki je obsodil sedem oseb in eno oprostil, v dveh primerih pa preložil razpravo zaradi zaslišanja prič.⁷⁹ Med obsojenimi sta bila tudi posestnika Slavko Vehovec in Jože Dular; potek razprave in njuna obsodba oziroma kazni, ki jima jo je izreklo sodišče, sta močno vznemirila novomeški okrožni komite KPS. Prvi je bil obsojen na dve leti izgube narodne časti, šest mesecev prisilnega dela in zaplembo žage, ker naj bi leta 1944 pobegnil od doma pred partizani v Ivančno vas, kjer naj bi *»aktivno deloval z belo gardo v Stični ter je 1945 leta meseca marca prišel domov in govoril, da tu ni za živeti, ker stalno poka in ker se je partizanske svinje še tod vlačijo in da se ne bo prej vrnil domov, dokler ne bodo partizani do zadnjega pobiti«*.⁸⁰ Vehovcu pa je sodišče izreklo eno leto izgube narodne časti in zaplembo žage, ker naj bi imel med okupacijo *»zelo dobre odnose z Italijani ter z njimi trgoval in prevzel gradnjo bunkerjev v Žužemberku«*, s čimer naj bi gospodarsko sodeloval z

77 AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45, Sodba, 11. 7. 1945.

78 AOSNM, Snč spisi, Snč 3/45, Sodba, 12. 7. 1945.

79 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu sodišča slovenske narodne časti, 12. 7. 1945; Snč spisi, Snč 3/45, Razpravni zapisnik, 12. 7. 1945.

80 AOSNM, Snč spisi, Snč 3/45, Sodba, 12. 7. 1945.

okupatorjem.⁸¹ Okrožni komite KPS je v poročilu centralnemu komiteju posebej izpostavil, da je predsednik senata Burger na razpravi glede obtoženega Vehovca zahteval zaslišanje prič in jo prekinil. Proces se je nadaljeval popoldne in se »*pričevanje okrajnega načelnika Narodne milice iz Žužemberka sodnikom – juristom ni zdelo dovolj verodostojno in so svoje pomisleke v posvetovanju prenesli tudi na sodnike laike*«. ⁸² Zato je novomeški okrožni partijski komite izrečeno sodbo ocenil kot »*nepravilno*«. ⁸³ Druga napaka, ki jo je po mnenju partije naredilo sodišče, pa je bila, da je bilo Vehovcu in Dularju »*zaplenjeno le en del premoženja, posestva in mlini pa puščeni v lasti*«. ⁸⁴ Torej, da je sodišče izreklo le delno in ne popolne zaplembe premoženja. Zato so se zvečer sestali predstavniki okrožnega komiteja KPS in javnega tožilstva ter sklenili, da komite v dogovoru s tožilstvom »*sortira obtožnice za vojaško sodišče, ki v redu posluje, in za sodišče slovenske narodne časti*«. ⁸⁵ Potek tega procesa je bil verjetno eden od razlogov, da je sodišče narodne časti v Novem mestu dva dni kasneje nehalo delovati.

Sin obsojenega Slavka Vehovca je 10. marca 1997 vložil pobudo za vložitev zahteve za varstvo zakonitosti na Državno tožilstvo Republike Slovenije. Državno tožilstvo je zahtevo vložilo 30. septembra 1997. Vrhovno sodišče Republike Slovenije je na seji 20. januarja 2000 zahtevi ugodilo in spremenilo pravnomočno sodbo Sodišča slovenske narodne časti tako, da je Vehovca oprostilo obtožbe, da je gospodarsko sodeloval z okupatorjem. ⁸⁶

81 Ibid.

82 ARS, SI AS 1589/III, t. e. 43/1455, Poročilo okrožnega komiteja KPS Novo mesto, 13. 7. 1945.

83 Ibid.

84 Ibid.

85 Ibid.

86 AOSNM, Snč spisi, Snč 3/45.

Največ razprav je novomeško sodišče narodne časti opravilo 13. julija. Štirje senati so obravnavali šestnajst oseb, sodniki laiki so bili na vseh štirih procesih Barborič, Zupančič, Jakofčičeva in Jordan.⁸⁷ Ustavimo se pri procesu proti trem obtoženim iz okraja Mokronog, ki ga je vodil sodnik Ilc. Na dogajanje se je namreč ponovno ostro odzval okrožni komite KPS Novo mesto. Posestnik Anton Trlep naj bi bil kriv »*propagandnega podpiranja domačih izdajalcev s tem, da je odobral vstop svojih sinov v organizacijo domačih izdajalcev*« in ga je sodišče obsodilo na šest mesecev izgube narodne časti.⁸⁸ Zofiji Cvetan je izreklo precej višjo kazen, in sicer izgubo narodne časti za pet let in eno leto lahkega prisilnega dela, ker naj bi »*v družbi s kaplanom Klančarjem vršila propagando za domače izdajalce, v to svrhu prenašala pošto k somišljenikom, radi česar je prihajala tudi prosto v postojanko Novo mesto*«. ⁸⁹ Posestnika in trgovca Srečka Širclja pa je sodišče spoznalo za krivega, ker naj bi »*priredil družabni večer, katerega so se udeležili nekateri domačini in italijanski komandant v Mokronogu pred svojim odhodom in to meseca februarja 1942*«, ⁹⁰ vendar mu kazni na podlagi 4. člena ZSNČ ni izreklo.⁹¹

Takšen razplet procesa, predvsem (ne)izrečene kazni, je torej ostro kritiziral novomeški okrožni partijski komite, češ da so bile »*obsodbe porazne*«, ⁹² in to kljub predhodnim pripravam.

87 AOSNM, Snč spisi, Snč 5/45; Snč 6/45; Snč 17/45 in Snč 19/45; Su spisi, Predsedstvu sodišča slovenske narodne časti, 14. 7. 1945.

88 AOSNM, Snč spisi, Snč 6/45, Sodba, 13. 7. 1945.

89 Ibid.

90 Ibid.

91 Sodišče se je sklicevalo na naslednje določilo 4. člena ZSNČ: »*Če se je obtoženec po storjenem dejanju trudil, da z aktivno udeležbo prispeva k ostvaritvi namenov narodno osvobodilnega boja, sodišče to upošteva pri izrekanju kazni in ga sme v izrednih primerih tudi oprostiti vsake kazni.*«

92 ARS, SI AS 1589/III, t. e. 43/1455, poročilo okrožnega komiteja KPS Novo mesto, 13. 7. 1945.

Ta kritika je bila usmerjena predvsem na dejstvo, da sodišče Širclju ni izreklo nobene kazni. Partija je ostro kritizirala sodnika Ilca in mu je očitala, da je »*pričevanje prisotnih članov okrajnega odbora ustavil, ni jim pustil govoriti, obtožbe okrajnega odbora in krajevnega odbora OF v Mokronogu postavil za brezpredmetne, v posvetovanju s sodniki laiki pa je obveljalo superijorno stališče sodnika Ilca. Obsodba je vplivala na priče in prisotne demoralizirajoče.*«⁹³ Po mnenju okrožnega komiteja KPS je bilo tako ravnanje sodnika Ilca popolnoma nesprijemljivo in je celo ocenil, da je bilo »*obremenitve za aretacijo sodnika Ilca dovolj*«. ⁹⁴

Sodišče narodne časti v Novem mestu je zadnjič odločalo 14. julija, ko sta potekala dva procesa. Omenimo proces, na katerem sta bila obsojena Marija Žagar, in sicer na izgubo narodne časti za dve leti, ter posestnik in večkratni župan Šentjerneja Anton Radkovič na izgubo narodne časti za pet let in delno zaplembo premoženja, tj. nepremičnin (hiši, mlin, žaga, njive, vinogradi, gozdovi) v katastrski občini Šentjernej. Oba sta bila pred razpravo v priporu; dan pred razpravo sta ju zaslišala Hlede in Burger. Žagarjeva je bila obsojena, ker naj bi propagandno sodelovala z »*domačimi izdajalci*«, kar naj bi storila s tem, da je govorila, da bo »*kmalu drugače*« in da »*gorski ne bodo nikoli vladali pri nas*«. ⁹⁵ Radkovič je bil obsojen, ker naj bi »*v času zasedbe v Dol. Brezovici zagovarjal okupacijo naše domovine po Nemcih in Italijanih, bil propagator za Hitlerja in za časa osvobodilne borbe proti narodno osvobodilnemu pokretu in nagovoril svojega sina Antona, ki je bil v partizanih, da je pobegnil iz vojske ter stopil v domobrance ter je v svoji hiši gostil domobrancem*«. ⁹⁶ S tem naj bi propagandno sodeloval

93 Ibid

94 Ibid.

95 AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Sodba, 14. 7. 1945.

96 Ibid.

z okupatorjem, politično sodeloval z »domačimi izdajalci ter izvajal pritisk na pripadnika narodno osvobodilnega gibanja, da je spremenil svoje prepričanje in prestopil v izdajalsko vojaško organizacijo«. ⁹⁷ Z navedenimi dejanji naj bi oba storila prestopek. V utemeljitvi izreka o krivdi je sodišče zapisalo, da je priča na razpravi izpovedala, da naj bi bila Žagarjeva »jezična ženska« in da je slišala »od drugih vaščanov, da je obtoženka delala propagando za belo gardo«. ⁹⁸ Radkovič je na razpravi zanimal navedbe iz obtožnice. Kot izhaja iz utemeljitve sodbe, naj bi povedal, da so k njemu »večkrat hodili domobranci v spremstvu njegovih sinov [...] in z njim popivali. Tudi prizna, da je včasih prišel k njemu kakšen komandant. Že iz tega njegovega priznanja je ugotoviti njegovo politično prepričanje in sodelovanje.« ⁹⁹ To naj bi potrdila tudi priča Jože Zemljak, ki je po mnenju sodišča potrdila tudi ostale navedbe iz obtožnice. »Obtoženec spada v krog tistih ljudi, ki z vplivom kot premožen vaščan med sovaščani iz sovraštva do naprednih slovenskih sil s svojim ponašanjem in govorjenjem povzroča nerazpoloženje proti narodno osvobodilnemu gibanju.« ¹⁰⁰ Kot oteževalno okoliščino je sodišče izpostavilo, da Radkovič

kot oče – glavar družine – ki je povsem belogardistično usmerjena – tudi njegovi hčerki sta se kot domobranski kurirki aktivno udeleževali – ni vplival na njih ali da bi kot vpliven mož se potrudil, da bi kaj prispeval k ostvaritvi narodno osvobodilnega boja, temveč je nasprotno, kot to izpove priča Zemljak Jože, še sedaj ob zamenjavi denarja, dvomil v pravičen preokret, češ, saj to itak ne bo dolgo trajalo. [...] Glede na politično nevarnost obtoženca je bilo sodišče mnenja, da se mi z ozirom na njegovo

97 Ibid.

98 Ibid.

99 Ibid.

100 Ibid.

*krivdo zapleni delno njegovo premoženje, in to nepremičnine, ki spadajo pod kat. občino Št. Jernej, da se mu tako onemogoči ponovno vplivanje na kogarkoli.*¹⁰¹

Radkovič je konec avgusta 1945 prosil za pomilostitev na podlagi ukaza predsedstva SNOS-a z dne 24. avgusta. Zanimal je navedbe iz obtožnice in sodbe, torej da bi nasprotoval narodnoosvobodilnemu gibanju, da bi sina prepričal, naj se pridruži domobrancem, ter poudaril, da pri okupatorju ni užival nobenih simpatij in da med okupacijo ni prevzel nobene politične funkcije. Dodal je, da je bil vedno pošten in da ni nikoli izdajal. V predaprilski Jugoslaviji je bil dvakrat izvoljen za župana, enkrat ga je imenoval ban dr. Drago Marušič.¹⁰² Rešitev o pomilostitvi je sodišče narodne časti sprejelo 30. avgusta; kazen prisilnega dela mu je bila odpuščena, izguba narodne časti pa spremenjena v kazen izgube političnih in državljanskih pravic.¹⁰³

Radkovičev sin Vinko je 8. novembra 1990 vložil zahtevo za obnovo postopka pri temeljnem sodišču v Novem mestu.¹⁰⁴ V njej je zapisal, da je sodišče narodne časti sodbo izreklo na podlagi pisne prijave priče Josipa Zemljana, ki na *»obravnavi ni bil niti osebno navzoč in zaslišan, čeprav bi bilo to nujno, saj je moj oče vse obrazložitve odločno zanimal«*.¹⁰⁵ Pisna prijava in zaslišanje priče sta bili po mnenju predlagatelja *»tako splošni in nedoločni, da bi jih moralo sodišče nujno preveriti bodisi z zaslišanjem še drugih prič ali neposrednim zaslišanjem Zemljana,*

101 Ibid.

102 AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Radkovič Anton, Prošnja za pomilostitev, 30. 8. 1945.

103 AOSNM, Su spisi, Zapisnik o nejavni seji, 30. 8. 1945; Snč spisi, Snč 20/45, Rešitev.

104 AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Zahteva za obnovo postopka, 8. 11. 1990.

105 Ibid.

ki bi moral svoje splošne obdolžitve konkretizirati«. ¹⁰⁶ Sodišče tega ni storilo, zato njegov oče ni imel nobenih možnosti dokazati neutemeljenost obtožb. Po mnenju vlagatelja je bilo sicer vprašljivo, ali bi priče takrat sploh želele pričati v očetovo korist, saj je bil Zemljan »pomemben funkcionar« v Šentjerneju, ki so se ga »zaradi njegove 'revolucionarne' gorečnosti vsi bali«. ¹⁰⁷ Dalje je zapisal, da oče med vojno v narodnoosvobodilnem gibanju ni sodeloval, vendar tudi ni sodeloval z okupatorji ali domobranci. Zavrnil je očitke iz obtožbe, da je občasno »gostil« domobrance; te sta včasih pripeljala sinova in jim je postregel z vinom, »kot je na enak način postregel tudi partizanom in terencem, med njimi tudi Zemljanu, le da so bili partizani in terenci še bolj pogosti obiskovalci kot domobranci«. ¹⁰⁸ Obtožbo, da naj bi oče nagovoril sina Antona, da dezertira od partizanov in se pridruži domobrancem, je označil za

navadno laž. Brata oz. sina Antona, ki je odšel po kapitulaciji Italije k partizanom in se med nemško ofenzivo v oktobru 1943 na skrivaj vrnil domov, ker je bila njegova enota razbita, je oče več mesecev skrival pred Nemci in domobranci najpreje v zidnici, nato pa soma nad hlevom, kamor sem mu tudi jaz prinašal hrano. Ko pa je nekega dne prišel iz skrivališča in se nekaj časa zadrževal v hiši, so nenadoma prišli domobranci in ga kljub nasprotovanju očeta odpeljali s seboj. Po posredovanju brata Florjana so mu dali na razpolago, da ostane pri domobranci ali pa gre v Nemčijo v taborišče, in on se je odločil za domobrance. Na njegovo odločitev oče ni in niti ni mogel vplivati, saj smo tako on kakor tudi ostali domači za to izvedeli šele kasneje. ¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Radkovič Anton, Prošnja za pomilostitev, 30. 8. 1945.

V obrazložitvi zahteve za obnovo postopka je Vinko Radkovič zavrnil tudi obtožbo, da je oče »zagovarjal okupacijo in delal propagandno za Hitlerja«; nasprotno, oče je bil

vedno proti Nemcem in Italijanom in je to večkrat tudi javno povedal. [...] Ne glede na navedeno pa je absurdno inkriminirati kot zagovarjanje okupacije in propagando za Hitlerja, če si je nekdo želel namesto nemške italijansko okupacijo in obratno, saj se je vsak moral sprijazniti s tistim, kar ga je doletelo, ne pa kar si je želel, po tej logiki bi lahko obtožili zagovarjanja okupacije in propagande za Hitlerja vse takratne komuniste v našem kraju, ki so v tistem času vehementno zagovarjali pakt med Hitlerjem in Stalinom, vse do izbruha vojne med Nemčijo in SZ.¹¹⁰

Predlagal je zaslišanje več prič in da sodišče ugotovi zahtevo za obnovo postopka.¹¹¹ Temeljno sodišče v Novem mestu je 11. oktobra 1991 sklenilo, da se dovoli obnova postopka in se takoj razpiše nova glavna obravnava; po njegovi oceni so bile navedbe zaslišanih prič, »taka nova dejstva in novi dokazi, ki po oceni senata utegnejo povzročiti obsojenčevo oprostitev«.¹¹² Isto sodišče je 4. decembra 1991 sklenilo, da se kazenski postopek proti Antonu Radkoviču ustavi, pravnomočna sodba sodišča narodne časti s 14. julija 1945 pa razveljavi.¹¹³

110 Ibid.

111 Ibid.

112 AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Sklep temeljnega sodišča v Novem mestu, 11. 10. 1991.

113 AOSNM, Snč spisi, Snč 20/45, Sklep temeljnega sodišča v Novem mestu, 4. 12. 1991.

Konec sodišča narodne časti v Novem mestu

Partija je bila z delom sodišča narodne časti v Novem mestu zelo nezadovoljna. To potrjuje poročilo, ki ga je poslal okrožni komite KPS Novo mesto centralnemu komiteju 13. julija 1945: »Sodniki juristi pri sodišču narodne časti, ki so do sedaj izražali nezaupanje proti javnemu tožilcu odnosno očitali javnemu tožilcu nezaupanje do njih, predstavljajo po dosedanjih ocenitvah resno nevarnost za pravilno izvajanje procesov«. ¹¹⁴

Posledica je bila, da je po zgolj petih dneh 14. julija »prenehalo zasedanje senatov, ker sodišče ni prejelo od javnega tožilca nikakih nadaljnjih obtožnic«. ¹¹⁵ Takrat je namreč namestnik novomeškega javnega tožilca Ivan Drobnič obiskal člane sodišča narodne časti. O tem dogodku je ohranjen ugotovitveni zapisnik, v katerem preberemo:

Dne 14. 7. 1945 ob 1730 uri je vstopil v sobo, določeno za člane senata sodišča slovenske narodne časti na okrožnem sodišču v Novem mestu, namestnik javnega tožilca tovariš Drobnič Ivan ter podal po vprašanju, če so vsi člani sodišča navzoči, v navzočnosti članov sodišča Černoš Mija, Šmalc Leopolda, Turk Karola, Ilca Jožeta, Jordan Janka, Zupančič Jožeta, Smrke Jožeta, Jakofčič Karoline, Škof Martina, Jereb Miroslava in tajnika Orel Dušana naslednjo izjavo: Z današnjo razpravo nima javno tožilstvo s tem sodiščem narodne časti nobenega posla več. Na vprašanje tovariša Šmalca, če je taka odredba, je namestnik javnega tožilca odgovoril, da je to odredba javnega tožilstva za okrožje Novo mesto, na kar se je obrnil in odšel. ¹¹⁶

114 ARS, SI AS 1589/III, t. e. 43/1455, Poročilo okrožnega komiteja KPS Novo mesto, 13. 7. 1945.

115 AOSNM, Su spisi, Sodišču slovenske narodne časti v Ljubljani, 25. 7. 1945.

116 AOSNM, Su spisi, Ugotovitveni zapisnik, 14. 7. 1945.

Ugotovitveni zapisnik je sodišče s poročilom, ki ga je pripravil sodnik Turk, še isti dan poslal predsedstvu sodišča narodne časti v Ljubljano. Turk je v poročilu zapisal, da je delovanje novomeškega senata že v samem začetku »zadelo na težkoče«. ¹¹⁷ Kljub urgencam senat do 10. julija od javnega tožilstva ni prejel nobene obtožnice. Poleg tega, da so sodniki pravniki zasliševali osumljene, so, da bi pospešili delovanje, predlagali javnemu tožilcu poslovanje na mestu (nekdanjih) okrajnih načelstev. Javni tožilec na to ni pristal in ni navedel razlogov za odklonitev. Naslednja težava, na katero je opozoril Turk, je bila izvedba samih razprav: »Razprave, ki so bile določene na dopoldan, se niso vršile in so predsedniki zaman čakali, ker je javni tožilec izostajal in izjavljal, da nima časa. Medtem so predsedniki zasliševali obdolžence, da delo ne zaostane.« ¹¹⁸ Razprave so bile opravljene vedno takoj, ko je bil »tožilec na razpolago«. ¹¹⁹ Tudi sodbe so bile izdelane takoj po razpravah. Sodišče je samo pripravilo vse prijave za razpravo in noben spis ni bil nedokončan. 14. julija je sodišče razpravljalo v petih primerih in izreklo sodbe. Za isti dan je bilo razpisanih še pet primerov, vendar senat o njih ni razpravljal zaradi nastopa tožilca Drobniča. Turk je poročilo zaključil z informacijo, »da je isti namestnik jav. tožilca danes dopoldan enemu predsedniku med izdelovanjem sodbe odvzel spis iz pisalnega stroja in odnesel. To je spis Snč 6/45.« ¹²⁰ To je bil spis s procesa proti Srečku Širclju in soobtoženima. ¹²¹

117 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, 14. 7. 1945.

118 Ibid.

119 Ibid.

120 Ibid.

121 V spisu je ohranjena nedokončana sodba, manjka skoraj celotna utemeljitev. Ohranjene so še rešitve o amnestiji in uradni zaznamek, da je bil spis pri javnem tožilcu, ker ga je vzel, medtem ko je tajnik Dušan Orel

Ugotovimo lahko, da je sodišče narodne časti v Novem mestu obtožene obsodilo, ker naj bi (prostovoljno) sprejeli in opravljali pomembne službe pri okupatorski oblasti, propagandno ali politično sodelovali z okupatorji in »domačimi izdajalci« (»belo gardo«) ter podpirali njihovo vojaško organizacijo, ker naj bi gospodarsko sodelovali z okupatorjem, ženske pa, ker naj bi imele prijateljske in intimne stike s pripadniki okupatorskih vojsk in oblasti.¹²²

Amnestija in ukinitve Sodišča slovenske narodne časti

Dne 3. avgusta 1945 je bil sprejet *Ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi*.¹²³ Določal je, kateri obsojenci so upravičeni do amnestije in pomilostitve in kateri ne, ter postopek podeljevanja amnestije in pomilostitve. Černoš je sklical interno sejo o uporabi omenjenega ukaza glede obsojenih pred sodiščem narodne časti v Novem mestu; takšne prakse drugod v Sloveniji nismo zasledili. Na sestanek 25. avgusta 1945 je povabil Smrketa, Zupančiča, Barboriča, sodnika Turka in javnega tožilca za novomeško okrožje. Sestanka, ki je potekal v sobi sodišča narodne časti v poslopju novomeškega okrožnega sodišča,¹²⁴ se je udeležil tožilec Drobnič. Navzoči so soglasno sklenili, da je dvajset obsojenih deležnih pomilostitve na podlagi omenjenega ukaza. Dve obsojenki nista bili pomiloščeni »*per vota maiora*«, proti njuni pomilostitvi sta glasovala Turk in Černoš.¹²⁵

narekoval sodbo. Glejte: AOSNM, Snč spisi, Snč 6/45, Sodba, 13. 7. 1945, Uradni zaznamek.

122 AOSNM, Snč spisi.

123 *Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije*, št. 56/1945.

124 AOSNM, Su spisi, Vabilo na interno sejo, 21. 8. 1945.

125 AOSNM, Su spisi, Zapisnik o nejavni seji, 25. 8. 1945.

Sodišče slovenske narodne časti je bilo ukinjeno 24. avgusta 1945 z *Zakonom o ukinitvi sodišča slovenske narodne časti*.¹²⁶ Takrat so bili razrešeni dolžnosti vsi člani senatov in drugi uslužbenci sodišča, posamezni senati pa so morali pripraviti končna poročila.¹²⁷

Ob ukinitvi sodišča narodne časti je poslal Černe 25. avgusta ob 12.15 senatu Sodišča slovenske narodne časti Novo mesto telegram z naslednjimi navodili: »*Temeljem pomilostitvenega ukaza predsedstva S. N. O. S.-a odredite takoj izpustitev na svobodo vseh vaših obsojencev, prekličite vse razprave, izdelajte tehnično vse spise najkasneje do vštevši petka, predcedniki in tajniki naj ostanejo na mestih do tehnične izdelave spisov.*«¹²⁸ Novomeški senat je bil z vsebino telegrama seznanjen ob 14. uri po telefonu.¹²⁹ Naslednji dan je Černoš poslal dopis javnemu tožilcu za novomeško okrožje in ga prosil, naj takoj ukrene vse potrebno, da se obsojeni pred novomeškim senatom izpustijo na prostost. Sočasno je Černoš pisal Upravi kazenskega taborišča v Kočevju, jo seznanil s telegramom predsedstva sodišča narodne časti ter priložil seznam dvanajstih oseb, ki jih je bilo treba izpustiti.¹³⁰

Hkrati z ukinitvijo sodišča narodne časti je bil objavljen ukaz o pomilostitvi oseb, pravnomočno obsojenih pred sodiščem narodne časti.¹³¹ Z ukazom jim je bila odpuščena kazen lahkega in težkega prisilnega dela v celoti, kazen izgube narodne časti

126 *Uradni list SNOS in NVS*, št. 29/1945.

127 Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«, 102–09.

128 AOSNM, Su spisi, Telegramma – Brzjavka, 26. 8. 1945.

129 Ibid.

130 AOSNM, Su spisi, Javnemu tožilcu za novomeško okrožje, 27. 8. 1945 in Upravi kazenskega taborišča v Kočevju, 27. 8. 1945.

131 »Ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po zakonu o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast,« *Uradni list SNOS in NVS*, št. 29/1945.

pa je bila omejena na izgubo političnih in državljskih pravic. Kazen zaplembe premoženja je ostala v veljavi. V zvezi z omenjenim ukazom je Černoš sklical drugo interno sejo za 30. avgust. Vabilo so dobili javni tožilec za novomeško okrožje, ki se seje ni udeležil, sodnik Turk ter člani sodišča Smrke, Zupančič, Barborič in Jordan.¹³² Prisotni so soglasno sklenili, da se dvaindvajsetim obsojenim odpusti kazni lahkega prisilnega dela v celoti, kazni izgube narodne časti pa omeji na izgubo političnih in državljskih pravic. Drugi sklep je bil, da se dvanajstim obsojenim kazni izgube narodne časti spremeni v kazni izgube političnih in državljskih pravic.¹³³ Izdelane so bile ustrezne rešitve in vročene pomiloščenim ter poslani različnim upravnim organom¹³⁴ in komandi kazenskega taborišča v Kočevju, kjer so obsojeni prestajali kazni lahkega prisilnega dela.¹³⁵

Sodišče narodne časti v Novem mestu je poslalo končno poročilo predsedstvu 1. septembra 1945.¹³⁶ Poročalo je, da so bili na podlagi ukaza predsedstva SNOS-a o pomilostitvi te deležni

132 AOSNM, Su spisi, Vabilo na interno sejo, 27. 8. 1945.

133 AOSNM, Su spisi, Zapisnik o nejavni seji, 30. 8. 1945.

134 Rešitve o pomilostitvi so bile poslani okrajnim NOO stalnega bivališča pomiloščenih, okrožnim načelstvom pomiloščenčevega rojstnega kraja, kazenskemu registru javnega tožilstva pomiloščenčevega rojstnega kraja, javnemu tožilcu za novomeško okrožje in krajevnim odborom pomiloščenčevega stalnega bivališča.

135 AOSNM, Su spisi, Komandi prvega kazenskega taborišča Kočevje, 5. 9. 1945.

136 Senati sodišča narodne časti so v Sloveniji od 4. julija, ko so se začele javne razprave, do 24. avgusta 1945, ko je bilo sodišče ukinjeno, obravnavali najmanj 3852 oseb in jih 3025 obsodilo. Trajno izgubo narodne časti so izrekli 171 obtoženim, na lahko prisilno delo so obsodili 889, na težko pa 346 oseb. Popolno zaplembo premoženja so izrekli v 219 primerih, delno pa 133 obtoženim. Najmanj procesov je bilo pred novomeškimi senati, največ oseb pa so obravnavali mariborski senati (1656). Glejte: Čoh Kladnik, »Narod sodi«, 96, 97.

vsi, ki so bili obsojeni pred novomeškim senatom. Spisi so bili zaključeni in pripravljeni na oddajo. Glede števila obsojenih se je sodišče sklicevalo na poročilo 25. julija¹³⁷ in zapisalo, da je bilo v Snč vpisniku vpisanih 23 zadev in 54 oseb. Sodišče je obsodilo 34 oseb, dve osebi je oprostilo obtožbe, eno pa kazni. To pomeni, da je bilo pred sodiščem narodne časti v Novem mestu 34 oseb obsojenih na izgubo narodne časti, 22 oseb na kazen lahkega prisilnega dela in šest oseb na delno zaplembo premoženja.¹³⁸ Vse tri kazni je sodišče izreklo dvema obsojenima, in sicer Barbari Penca in Jožetu Dularju.¹³⁹ V enem primeru se je sodišče izreklo za nepristojno, nerešene so ostale štiri zadeve (pet oseb). Sodišče je kazenski postopek ustavilo v desetih primerih, in sicer proti enajstim osebam. Obsojeni na prisilno delo so kazen prestajali v kazenskem taborišču v Kočevju, odrejen je bil njihov izpust. Iz končnega poročila razberemo, da v nasprotju s senati sodišča narodne časti drugod po Sloveniji¹⁴⁰ novomeški senati niso poslovali izven sedeža sodišča, torej izven Novega mesta.¹⁴¹

Epilog

Analiza delovanja sodišča narodne časti v Novem mestu kaže v primerjavi z delovanjem senatov v ostalih delih Slovenije dve posebnosti. Prva je samo delovanje sodišča, ki je bilo zelo

137 AOSNM, Su spisi, Sodišču slovenske narodne časti v Ljubljani, 25. 7. 1945.

138 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu Sodišča slovenske narodne časti, končno poročilo, 1. 9. 1945.

139 AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45 in Snč 3/45.

140 Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«, 89, 90.

141 AOSNM, Su spisi, Predsedstvu sodišča slovenske narodne časti, končno poročilo, 1. 9. 1945.

kratko: prva razprava je bila 10. julija, zadnja pa 14. julija. V petih dneh se je zvrstilo devet procesov, nato je sodišče nehalo delovati.

To je bila posledica nezadovoljstva partije z delom sodišča, njene kritike so bili deležni predvsem sodniki pravniki, ki so predsedovali senatom. Po mnenju partije niso razumeli glavnega namena delovanja Sodišča slovenske narodne časti. Tega je izpostavil član politbiroja centralnega komiteja KPS in predsednik slovenske vlade Boris Kidrič že na seji politbiroja 2. junija 1945, ko je poudaril, kako naj tečejo politične priprave na ustanovitev sodišča: »*Propaganda vnaprej, zahtevati ostre kazni. Pokazati, kaj mase pretrpele – konkretno vzbuditi bes.*«¹⁴² Predsednik sodišča Žigon je to Kidričevo usmeritev konkretiziral v omenjenih prvih navodilih predsednikom senatov o organizaciji sodišča in načinu dela senatov 28. junija, ko je opozoril, da so procesi pomembni in občutljivi ter da morajo biti postopki pred sodiščem izpeljani čim hitreje.

Poleg tega se zdi, da se sodniki pravniki, posebej Burger in Ilc, niso strinjali z usmeritvami javnega tožilstva (in partije) glede vodenja postopkov pred sodiščem. Prav tako zahtevane »revolucionarnosti«, ki jo je od sodnikov pričakovala povojna oblast, niso želeli ali, kot sodniki oziroma sodni uslužbenci, ki so delovali že v Kraljevini Jugoslaviji, niso znali vnesti v svoje delo. Posledica je bila, da je predsedstvo sodišča narodne časti sodnike Ilca, Burgerja in Šmalca 18. julija napotilo na delo k celjskim senatom sodišča narodne časti. Sočasno je poklicalo tajnika sodišča Orla v Ljubljano z utemeljitvijo, da je pri delu novomeškega senata »*sedaj nepotreben*«. ¹⁴³ Orel je delo nadalje-

142 Darinka Drnovšek, *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000), 27.

143 AOSNM, Su spisi, Tovarišu predsedniku senata sodišča slovenske narodne časti v Novem mestu, 18. 7. 1945.

val pri senatih v Mariboru.¹⁴⁴ S tem je po le nekaj dneh sodišče narodne časti v Novem mestu nehalo delovati.

Druga posebnost, ki je verjetno najbolj vplivala na nezadovoljstvo partije, je, da je sodišče dejanja, ki naj bi jih storili obtoženi, obravnavalo zelo milo. Brez izjeme jih je kvalificiralo kot prestopke, nobenega kot zločin.¹⁴⁵ Posledično je izreklo dokaj nizke kazni, nobenemu obtoženega pa ni obsodilo na kazen težkega prisilnega dela in kazen popolne zaplembe premoženja. Prav tako je sodišče izreklo več pogojnih obsodb glede prisilnega dela, in sicer »v smislu določil občega kazenskega zakona«;¹⁴⁶ sodniki so se v teh primerih sklicevali na *Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije* iz leta 1929. Okoliščine, ki so vplivale na izrek pogojnih obsodb, je sodišče navajalo v utemeljitvah sodb. Te so večinoma bile, da so bili obtoženi starši več nepreskrbljenih oziroma mladoletnih otrok in bi jim bila z izrekom višje kazni odvzeta možnost zaslužka, visoka starost, delno podpiranje pomoči potrebnih, priznanje,¹⁴⁷ v enem primeru tudi izjava obtožene, »da se bo poboljšala, čim bo spoznala natančneje cilje osvobodilnega gibanja«.¹⁴⁸ Pogojne obsodbe senati na podlagi navodila predsedstva sodišča narodne časti z 12. julija niso smeli več izrekati.¹⁴⁹

Kazni, ki jih je izreklo sodišče narodne časti, so imele dolgoročne posledice. Obsojeni na izgubo narodne časti so bili črtani iz volilnih imenikov in niso mogli sodelovati niti na volitvah v

144 Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«, 60.

145 AOSNM, Snč spisi.

146 Prim.: AOSNM, Snč spisi, Snč 1/45, Sodba, 10. 7. 1945; Snč 2/45, Sodba, 11. 7. 1945; Snč 3/45, Sodba 12. 7. 1945; Snč 5/45, Sodba, 13. 7. 1945; Snč 19/45, Sodba, 13. 7. 1945

147 Prim.: AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45, Sodba, 11. 7. 1945; Snč 5/45, Sodba, 13. 7. 1945; Snč 19/45, Sodba, 13. 7. 1945.

148 AOSNM, Snč spisi, Snč 2/45, Sodba, 11. 7. 1945.

149 Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«, 85.

NOO poleti 1945 niti na novembrskih volitvah v ustavodajno skupščino. Z izrekanjem kazni zaplembe premoženja je tudi Sodišče slovenske narodne časti sodelovalo v procesu poddržavljanja zasebne lastnine po koncu vojne. Izrečene kazni, pa tudi ustanavljanje in organizacija sodišča ter priprave in potek množičnih postopkov, ki so bili hitri, kažejo, da so bili procesi pred Sodiščem slovenske narodne časti politični. Bili so del procesa utrjevanja oblasti komunistične partije in »čiščenja« po koncu vojne, v katerem je povojna oblast obračunala s sodelavci okupatorjev in »domačimi izdajalci« ter s (potencialnimi) nasprotniki novega političnega sistema.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Okrožnega sodišča v Novem mestu (AOSNM)
Su spisi, Snč spisi, vpisnik Snč, 1945.

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
SI AS 1589/III Spisi Centralnega komiteja Zveze komunistov
Slovenije, 1945–1979;
SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve
Socialistične republike Slovenije, 1918–2006.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)
SI_ZAL_NME/0018 Okrožno javno tožilstvo Novo mesto,
1942–1973.

Časopisni viri

Ljudska pravica, 1945.
Slovenski poročevalec, 1945.

Tiskani viri

Broz, Josip – Tito. *Zbrana dela*, knj. 20. Ljubljana: Založba Borec, 1986.

Drnovšek, Darinka. *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.

Uradni list Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 1945.

Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije, 1945.

Spletni viri

Katz, Vera. »Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini.« V: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, 145–66. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006. Pridobljeno 27. 9. 2022. URL: https://issuu.com/institutzaistorijusarajevo/docs/zbornik_60_godina.

Matić, Zdravko. »Djelovanje Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. – osvrt na Srednjodalmatinski okrug i presudu Mati Podrugu iz Dicma.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, št. 60 (2018): 351–83. Pridobljeno 27. 9. 2022. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/309572>.

Mitrović, Momčilo. »Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom univerzitetu.« V: *Desničini susreti 2009.* ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić in Ivana Cvijović Javorina, 177–87. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2011. Pridobljeno 27. 9. 2022. URL: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/Desnicini-susreti/DS-2009-pdf/DS-2009-12-Najbar-Agicic.pdf>.

Najbar-Agičić, Magdalena. »Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine.« V: *Desničini susreti 2009.* ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić in Ivana Cvijović Javorina, 151–62. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2011. Pridobljeno 27. 9. 2022. URL: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/Desnicini-susreti/DS-2009-pdf/DS-2009-12-Najbar-Agicic.pdf>.

Literatura

Brunšek, Roman. »Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 43, št. 1-2 (1995): 106–13.

Čoh Kladnik, Mateja. »Narod sodi«: Sodišče slovenske narodne časti. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Čoh Kladnik, Mateja (ur.). *Brezpravje »v imenu ljudstva*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Čoh Kladnik, Mateja (ur.). *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2014.

Čoh Kladnik, Mateja. »Sodišče slovenske narodne časti: propaganda.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1-2 (2017): 139–58.

Čoh Kladnik, Mateja. »Kazensko sodstvo poleti 1945.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva*«, ur. Mateja Čoh Kladnik, 73–92. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Dovžan, Gašper, in Urška Tekavec. *Temne strani slovenske pravne preteklosti v luči slovenske ustave*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

Ferjančič, Roman, in Lovro Šturm. *Brezpravje, Slovensko pravosodje po letu 1945*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Frommer, Benjamin. *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Gardaš, Miro, Salapić, Josip, in Tunjica Petrašević. »Sudski postupci pred sudovima za zaštitu nacionalne časti s posebnim osvrtom na Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za okrug Osijek – Virovitica.« V: *Istražne radnje i pomoćna sredstva u sudskim postupcima kroz povijest*, ur. Miro Gardaš, 157–80. Osijek: Pravni fakultet u Osijeku, 2010.

Grahek Ravančić, Martina. *U ime naroda!, Djelovanje sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine*, rokopis. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022.

Grahek Ravančić, Martina. »U ime naroda: rad sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine.« V: *Človekove pravice in temeljne svoboščine: Za vse čase!*, ur.

Marta Milena Keršič in Damjan Hančič, 159–75. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017.

Griesser Pečar, Tamara. »Show Trials in Slovenia: The Case of Ljubo Sirc.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 1 (2019): 119–46.

Griesser Pečar, Tamara. »Značilnosti revolucionarnega sodstva.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1-2 (2017): 117–38.

Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Guštin, Damjan. »Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941–1945.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, št. 1 (2004): 49–62.

Ivanič, Martin (ur.). *Dachauski procesi*. Ljubljana: Komunist, 1990.

Kobale, Mojca. *Sodišče narodne časti*. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2010.

Koncilija, Žiga. *Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Melik, Jelka, in Mateja Jeraj. »Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945.« *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 449–64.

Melik, Jelka, in Mateja Jeraj. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.

Melik, Jelka, in Aida Škoro Babić. »Postavitev stalnih partizanskih vojaških sodišč na Slovenskem.« *Arhivi* 35, št. 2 (2012), 353–64.

Mikola, Milko. *Rdeče nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Mikola, Milko. *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1995.

Mitrović, Momčilo. *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

Oven, Marjeta, in Maja Vavtar. *Vrhovno sodišče na Slovenskem skozi čas*. Ljubljana: Vrhovno sodišče Republike Slovenije, 2016.

Podbersič, Renato. »Partizansko sodstvo na Primorskem.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 9–28. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Rozman, Stane. »Sojenje sodišča narodne časti v poletju leta 1945 v Celju.« V: *Iz zgodovine Celja 1945–1991*, ur. Marija Počivavšek, 33–56. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2006.

Škoro Babić, Aida. »Partizanska redna vojaška sodišča avgusta in septembra 1943.« *Arhivi* 36, št. 2 (2013), 347–57.

Šturm, Lovro. »Slovenia. Law and Non-Law after 1941.« V: *Slovenia in 20th century, The legacy of totalitarian regimes*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 277–96. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Šturm, Lovro. »Pravo in nepravo po letu 1941.« V: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob idr., 100–14. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.

Tominšek Čehulić, Tadeja. »Vloga varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu: smrt ali usmrnitev.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 207–20.

Tominšek Čehulić, Tadeja. »Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 83–94.

Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Vodušek Starič, Jera. »Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 139–54.

The Court of Slovenian National Honour in Novo Mesto

Summary

The Court of Slovenian National Honour was established in early June 1945 to try those who had allegedly politically, culturally, artistically, economically, legally or administratively collaborated with the occupying forces and “domestic traitors” during the war; those who had allegedly maintained friendly contact with members of the occupying forces and authorities; and those who had allegedly held responsible posts in 1941 and contributed to the capitulation and defeat of the Kingdom of Yugoslavia.

One court of national honour was established in Slovenia; its seat was in the Ljubljana courthouse. Senates consisting of five members held sessions in Ljubljana, Kranj, Novo Mesto, Celje, Maribor, Ptuj and Murska Sobota. Setting up the court and organising the work of individual senates were slow, with the main problem lying in the lack of suitable (legal) personnel. Members of the senates were jurist judges, lay judges and secretaries. The senates of the Novo Mesto court of national honour were chaired by four jurists, namely Franc Burger, a trainee judge from Ljubljana, Dr Jože Ilc, an attorney from Ljubljana, Leopold Šmalc, a judge of the Ljubljana Local Court, and Karol Turk, a senior judge from Sevnica.

The first members and secretaries of the Novo Mesto court of national honour were sworn in on 4 July 1945; the first trial took place on 10 July. The court of national honour ceased to operate as early as 14 July due to the dissatisfaction of the Novo

Mesto district committee of the Communist Party with the work of the jurist judges. The main reason for the dissatisfaction was the severity of the penalties imposed as the court treated the acts of the accused leniently and imposed fairly mild penalties, including a number of suspended sentences. The party harshly criticised the work of the judges also because it believed they did not follow the guidance of the public prosecution service (and the Party) regarding the management of the proceedings. In nine trials, the Novo Mesto court of national honour sentenced 34 persons to the loss of national honour, 22 persons to light forced labour and six persons to a partial confiscation of property. After the court was abolished and a pardon was declared in late August 1945, the convicted were fully excused of forced labour. The legal implications of the penalty of the loss of national honour were limited to losing political and civil rights. The penalty of property confiscation remained in effect.

The penalties imposed by the court of national honour had long-term implications. Those convicted of the loss of national honour were removed from the electoral roll. By imposing the penalty of property confiscation, the court of national honour was also part of the process of nationalising private property after the end of the war. The penalties imposed, the establishment and organisation of the court and the preparations for and course of mass trials show that trials before the Court of Slovenian National Honour were political. They were part of the process of the Communist Party's consolidation of power and post-war "cleansing", in which the post-war authorities dealt with collaborators of the occupying forces and "domestic traitors" as well as (potential) opponents of the new political system.

DOI: 10.55692/D.18564.23.4

Prejeto: 8. 5. 2023

1.01 izvirni znanstveni članek

Tamara Griesser Pečar¹

*Preganjanje duhovščine v
priključenem delu Primorske in
coni B Svobodnega tržaškega ozemlja*

Izvleček

V skladu z določili mirovne pogodbe z Italijo je velik del goriške nadškofije 15. septembra 1947 pripadel Jugoslaviji, prav tako reška škofija in del tržaško-koprške škofije. Apostolski administrator za jugoslovanski del goriške in tržaško-koprške škofije je postal Franc Močnik. Že pred priključitvijo je bilo cerkveno delovanje v coni B pod jugoslovansko upravo pod strogim nadzorom, začelo se je nasilje nad duhovniki, po priključitvi pa se je še stopnjevalo. Tajna politična policija Udba je takoj po priključitvi začela z aktivno »diferenciacijo« duhovščine. Zbirala je gradivo proti neljubim duhovnikom, začele so se aretacije in sodni postopki. Franca Močnika je naščuvana množica dvakrat vrgla čez mejo, leta 1948 ga je nasledil Mihael Toroš, ki je najprej imel drugačen pogled do oblasti, saj je z njo sodeloval in bil tudi član CMD. Po štirih letih pa je svoje stališče diametralno spremenil in postal oster kritik.

¹ Doc dr. Tamara Griesser Pečar, dr. zgodovinskih znanosti, upokojena raziskovalka (Wien/Dunaj, A), tamara.griesser@gmx.at.

KLJUČNE BESEDE: *Franc Močnik, Udba, preganjanje Katoliške cerkve, diferenciacija, Alojzij Novak, Jakob Ukmar, Cirilmetodijsko društvo, Mihael Toroš, Anton Bajt*

Abstract

In line with the provisions of the peace treaty with Italy, a large part of the Archdiocese of Gorizia became part of Yugoslavia on 15 September 1947; the same applies to the Diocese of Rijeka and part of the Diocese of Trieste-Koper. Franc Močnik became the apostolic administrator for the Yugoslav part of the dioceses of Gorizia and Trieste-Koper. Even before the annexation, activities of the Church in Zone B under Yugoslav administration had been under close surveillance; violence against priests had started and was further exacerbated after the annexation. Udba, the secret political police, launched an active “differentiation” of the clergy right after the annexation. It collected materials against undesirable priests, starting arrests and trials. Franc Močnik was driven out of the country twice by an incited mob; in 1948, he was succeeded by Mihael Toroš, who first held a different view of the authorities, collaborating with them and being a member of the Cyril-Methodius Society (CMD) at first. After four years, he changed his opinion radically, becoming a harsh critic.

KEYWORDS: *Franc Močnik, Udba, persecution of the Catholic Church, differentiation, Alojzij Novak, Jakob Ukmar, Cyril-Methodius Society, Mihael Toroš, Anton Bajt*

*Uvod*²

Leta 1945 današnja slovenska Primorska še ni bila priključena Jugoslaviji. Beograjski sporazum, ki sta ga 9. junija 1945 podpisala poveljnik zavezniških enot na območju Trsta ameriški general W. D. Morgan in načelnik generalštaba Jugoslovanske armade (JA) Arsa Jovanović, in devinski sporazum, 20. junija 1945, sta predvidevala delitev ozemlja Julijske krajine na cono A pod zavezniško vojaško upravo in cono B pod vojaško upravo JA. Začasna meja je bila t. i. Morganova črta, ki je tekla nad Koproj čez miljske hribe proti Sežani do vzhodnega roba Gorice, po dolini Soče čez Vršič na tromejo med Italijo, Avstrijo in Jugoslavijo, ustavila se je 5 km vzhodno od Trbiža. Svet zunanjih ministrov je potem jeseni 1945 sklenil, da se sestavi zavezniška razmejitvena komisija, ki bo določila mejo med Jugoslavijo in Italijo. Ta komisija je delovala od oktobra 1945 do junija 1946, člani pa so bili predstavnik ZDA, Anglije, Francije in Sovjetske zveze. Komisija je bila marca 1946 tudi v Gorici, kjer so se z njo kot predstavniki goriške slovenske duhovščine in katoliškega tiska srečali nadškofijski kancler dr. Rudolf Klinec³ in odgovorni urednik *Slovenskega Primorca* kanonik msgr. Alojzij Novak⁴ ter profesor na bogoslovju in ravnatelj slovenske škofijske gimnazije dr. Alfonz Čuk.⁵

- 2 Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.
- 3 Rudolf Klinec (1912, Vipolže v Brdih – 1977, Gorica), župnik v Velikih Žabljah, nadškofijski kancler v Gorici od 1945, od 1960 kanonik goriškega stolnega kapitlja.
- 4 Msgr. Alojzij Novak (1891, Trnovo pri Ilirski Bistrici – 1967, Gorica), dolgoletni župnik v Črničah.
- 5 Alfonz Čuk (1912, Bilje – 1975, Latrobe/ZDA), teolog in psiholog. Po

Komisija jih je zasliševala o stanju v goriški občini. Na koncu so komisiji predali spomenico, v kateri so podpisniki – podpisalo jo je okoli 30 duhovnikov, polovica duhovnikov iz cone A – v treh točkah zahtevali sledeče: 1. Ne več nazaj pod Italijo. 2. Pravna priključitev Primorske k Jugoslaviji. 3. Priključitev šele po ureditvi razmer v Jugoslaviji, do takrat pa naj ostanejo zavezniki.⁶ To je bila že druga duhovniška spomenica. Prva je datirana 20. februarja 1946, podpisalo pa naj bi jo 170 slovenskih duhovnikov (po drugih podatkih 156). V tej spomenici so duhovniki zahtevali: »*Celokupna Primorska se priključi federativni Jugoslaviji.*« Seveda pa so se ti duhovniki opredelili za Jugoslavijo iz narodnostnih razlogov, niso se zavzemali za komunistični režim. Na območju cone A je bilo sicer tudi nekaj slovenskih in drugih jugoslovanskih političnih emigrantov, ki so nastopali proti priključitvi k Jugoslaviji in so v ta namen tudi zbirali podpise proti priključitvi.⁷

Mirovna pogodba z Italijo, ki je bila 10. februarja 1947 podpisana v Parizu, je začela veljati 15. septembra 1947. Spremenjene državne meje so seveda imele močen vpliv tudi na področju cerkvene uprave. Medtem ko je bila vsa reška škofija priključena Jugoslaviji, je ozemlje goriške nadškofije pristalo na obeh straneh meje, večji del goriške nadškofije je bil priključen Jugoslaviji, ena četrтина s škofijskim sedežem v Gorici pa je ostala v Italiji. Jugoslaviji je pripadel tudi del tržaško-koprške škofije. Drugi del te škofije s škofijskim sedežem v Trstu pa je postal del novoustanovljenega Svobodnega tržaškega ozemlja

drugi svetovni vojni je bil ravnatelj slovenske gimnazije, leta 1948 pa se je preselil v ZDA.

- 6 Rudolf Klinec, *Dnevniški zapisi 1943–1945* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2010), 372–374; Alojzij Novak, *Črniška kronika* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992), 240–343.
- 7 Nevenka Troha, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Modrijan, 1999), 153–155.

(STO), ki je bilo deljeno v cono A in cono B. Šele leta 1954 je cona A s Trstom pripadla Italiji, cona B s Koprom, Piranom, Umagom in Bujami pa Jugoslaviji.

Sveti sedež je za administratorja jugoslovanskega dela goriške nadškofije imenoval dr. Franca Močnika,⁸ ki je nastopil službo takoj po priključitvi 15. septembra 1947. Dr. Močnik je bil imenovan hkrati tudi za apostolskega administratorja tržaško-koprske škofije v Jugoslaviji. Prvotno je bil kot administrator jugoslovanskega dela tržaško-koprske škofije predviden dr. Jakob Ukmar,⁹ ki je bil ranjen po birmi v Lanišču in tega mesta ni nikoli zasedel. Za administratorja slovenskega dela reške škofije je bil 22. marca 1947 imenovan dekan Karl Jamnik¹⁰ iz Trnovega pri Ilirski Bistrici, dr. Mihael Toroš¹¹ pa je bil 2.

- 8 Dr. Franc Močnik (1907, Idrija – 2000, Gorica) je bil za apostolskega administratorja imenovan že 2. 7. 1947, vendar mu je škof Margotti dekret predal nekaj dni pred razmejitvijo 15. 9. 1947; gl. Franc Močnik, *Moji spomini* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2001), 63–65.
- 9 Dr. Jakob Ukmar (1878, Opčine pri Trstu – 1971, Škedenj pri Trstu), avgusta 1947 je bil imenovan za apostolskega administratorja za del tržaško-koprske škofije, ki je prišel pod Jugoslavijo. O Ukmarju gl. Tomaž Simčič, *Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, 1986); gl. tudi: Alojz Rebula, *Jakob Ukmar, apostel sožitja* (Trst, Mladika: 2000), 131–135.
- 10 Karel Jamnik (1891, Brankovo pri Vel. Laščah – 1949, Trnovo), od leta 1935 župnik in dekan v Trnovem – Ilirski Bistrici.
- 11 Mihael Toroš (1884, Medana – 1963, Kostanjevica pri Novi Gorici), cerkveni pravnik, leta 1947 je bil imenovan za administratorja poreško-puljske škofije. Kot administrator jugoslovanskega dela goriške nadškofije je 28. 2. 1948 nasledil dr. Močnika, bil 30. 11. 1949 razrešen kot administrator poreško-puljske škofije, 1955–1961 je upravljal tudi slovenski del tržaško-koprske škofije, potem pa zaradi slabega zdravja samo še goriško administraturo; gl. Anton Vovk, *V spomin in opomin. Osebni zapisi škofa Antona Vovka 1945 do 1953* (Ljubljana: Družina, 2003), 35.

julija 1947 imenovan za apostolskega administratorja poreško-puljske škofije. Administratura goriške škofije s sedežem v Solkanu je obsegala vse ozemlje, ki je pripadalo pod FLRJ od bivše goriške in tržaške škofije, tudi del Istre. Tako je v administraturo spadal še skoraj ves takratni okraj Buzet v Istri. Administratura s sedežem v Poreču pa je obsegala nekdanjo poreško škofijo v Istri.¹²

V času jugoslovanske vojaške uprave

Delitev goriške nadškofije v cono A pod zavezniško kontrolo in cono B pod jugoslovansko vojaško upravo je hkrati pomenila tudi veliko razliko v delovanju cerkvenih struktur. Medtem ko je v coni A prevladovalo demokratično vzdušje, je v coni B bilo prav nasprotno, tudi cerkveno delovanje je bilo pod strogim nadzorom oblasti. Že 27. novembra 1945 so partijci vzhodnoprimskega okrožja sklenili »voditi najstrožjo borbo proti reakcionarni duhovščini in to brez vsakega oklevanja«. ¹³ Tako je bil v zadnjih dveh letih pred priključitvijo dela goriške nadškofije Jugoslaviji zelo oster odnos do vere in Cerkve pod krinko borbe proti reakciji, ki preprečuje

- 12 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, mikrofilmi (mfs.), U-10809; Zdravko Reven et al. (ur.), *Cerkev na Slovenskem: letopis 1971* (Ljubljana: Nadškofijski ordinariat, 1971), 242–243; Luigi Tavano, *La diocesi di Gorizia 1750–1947* (Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2004), 215, 247–248; France Martin Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina* (Ljubljana: Teološka fakulteta, 1989), 33–36.
- 13 Jurij Rosa, »Slovenska duhovščina na Goriškem v obdobju 1945–1965«, v: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj / Chiesa e società nel goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*, ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano (Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1997), 328.

prevzem oblasti.¹⁴ Oblast je povečevala pritisk na duhovnike, »vrbovala« je agente in informatorje, ki so v rednih presledkih poročali o situaciji duhovnikov oz. Katoliške cerkve na obeh straneh demarkacijske črte. Pripravljeni so bili sezname sovražnih duhovnikov, spremljali so pridige pri mašah, na masovnih zborovanjih in partijskih sestankih so napadali duhovnike, v prvi vrsti goriškega nadškofa Carla Margottija, preprečevali so birmovanja, vrstili pa so se tudi fizični napadi na duhovnike ter upravni, policijski in sodni postopki. Takoj je politična policija začela bdeti tudi nad vzgojo mladine in začela preprečevati vpliv nanjo. Že v letnem poročilu 1945¹⁵ je to razvidno: »Goriška škofija, ki je imela vpliv na severni del Primorske (Tolminski okraj), je delovala predvsem na mladino.«

Štirje primorski duhovniki so v tem času umrli kot žrtve komunističnega nasilja. Župnik v Jelšanah Viktor Perkan¹⁶ je bil po naročilu pripadnikov partizanskega gibanja ustreljen 9. maja 1945 med pogrebnim obredom, župnika v Idriji ob Bači Valentina Pirca¹⁷ so od komunistov naščuvani domačini februarja 1946 mučili in izpostavili mrazu, nakar je za posledicami umrl, 15. septembra 1946 so ugrabili in umorili župnika iz Gorenjega Polja v Soški dolini Izidorja Zavادلava,¹⁸ ker je delal propagando proti Jugoslaviji. Upravitelj župnije Golac in Mune ter župnik v Hrušici Alojzij Kristan,¹⁹ ki je izginil 14. avgusta 1947 na poti med Munami in Vodicami, je bil po vsej

14 Ibid.

15 Jože Pučnik (ur.), *Iz arhivov slovenske politične policije* (Ljubljana: Veda: 1996), 145.

16 Viktor Perkan (1898, Trnovo pri Ilirski Bistrici – 1945, Jelšane).

17 Valentin Pirc (1876, Vojščica na Krasu – 1946, Gorica).

18 Izidor Zavادلav (1909, Vrtojba – 1946, Gorenje Polje), od leta 1936 župnik v Gorenjem Polju.

19 Alojzij Kristan (1934, Dolenje, župnija Jelšane – 1947).

verjetnosti na neznanem kraju umorjen. Poleg teh je bil pri Davči 7. januarja 1946 umorjen še Filip Terčelj,²⁰ ki je izkusil fašistične in komunistične zapore ter se je pred fašisti že pred vojno umaknil v Ljubljano.

Že pred priključitvijo je tajna politična policija Udba strogo nadzirala duhovnike in julija 1947 izdala direktivo, da naj se razdelijo izkaznice OF vsem duhovnikom, ki jih bodo hoteli sprejeti, razen župnikom v Slivju (Viktor Berce²¹), Hrušici (Vladimir Šircelj²²), Jelšanah in Pregarjah (Aleksander Milič²³) ter kaplanu v Knežaku (Jožef Skok²⁴). Delovanje Udbe potrjuje tudi RSNZ v poročilu:

20 Filip Terčelj (1892, Grivče pri Šturjah na Vipavskem – 1946, Štucova grapa pri Davči), duhovnik, prosvetni delavec in pisatelj. Bil je duhovni vodja in katehet v Alojzevišču, 1922 soustanovitelj Prosvetne zveze v Gorici, 1924–1929 član ožjega odbora Goriške Mohorjeve družbe, leta 1931 so ga fašisti zaprli in je bil v goriških in koprskih zaporih, leta 1932 je bil konfiniran v Campobasso v srednji Italiji, obsojen je bil zaradi delovanja med mladino. Po letu dni je bil izpuščen, ker pa je zvedel, da ga nameravajo ponovno zapreti, je pobegnil v Jugoslavijo, kjer je bil katehet in profesor nemščine na gimnaziji ter kurat v prisilni delavnici. Junija 1945 ga je zaprla komunistična oblast (Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi* (Ljubljana: Družina, 2005), 95, 506).

21 Viktor Berce (1909, Dornberk – 2005, Dornberk) je bil leta 1941 kot župnik v Slivju (reška škofija) mesec dni interniran v Veroni. Po vojni je v pridigah napadal komunizem in kazal, kakšno nevarnost predstavlja za ljudi. K njemu so poleg tega prihajali ljudje z Gorice, tudi duhovniki (ARS, SI AS 1931, mfs., U-10852).

22 Msgr. Vladimir Šircelj (1912, Ilirska Bistrica – 1993, Izola), povojne oblasti so mu očitale, da organizira mladino, da se upre oblastnemu delovanju proti veri in duhovnikom. Da ima mladino za seboj, se je pokazalo tudi pri agitaciji za progo Šamac–Sarajevo. Kljub večkratnim sestankom se ni nihče prostovoljno javil. Nasprotno, vsi so glasno izjavili, da nihče ne gre; ARS, SI AS 1931, mfs., U-10852.

23 Aleksander Milič (1905, Prosek – 1987, Ilirska Bistrica).

24 Jožef (Josip) Skok (1920, Mereče, Ilirska Bistrica – 2000, Šempeter pri

Med letom 1947 je referat klera s pomočjo referata za meje (bande) zbiral gradivo o povezanju posameznih duhovnikov z bando. Izvajal je akcijo za večje sodelovanje vodilnega klera na Primorskem z zamejskimi slovenskimi organizacijami na liniji utrjevanja naših pozicij, obdeloval povezavo škofijskega sekretarja Leniča²⁵ z obveščevalno zelo aktivnim jezuitskim duhovnikom dr. Prešernom²⁶ in njegovimi zvezami z vrhovi klera v Sloveniji in ga (Leniča) konec leta aretiral zaradi špijonske zveze z Bitencem, vodil izgon papeškega administratorja v Gorici dr. Močnika in vprašanje novega administratorja, preiskavo proti usmiljenim sestram in škofu v povezavi z ilegalnimi kanali v Mariboru in pripravljaj konferenco duhovnikov – članov OF ljubljanske in mariborske škofije. Sovražno aktivnim duhovnikom je bilo odvzeto dovoljenje za poučevanje verouka.²⁷

Tržaški škof Anton Santin²⁸ je 19. junija 1947, za praznik sv. Nazarija, zavetnika koprsk stolnice, nameraval v Kopru birmovati, kar je prijavil civilnim oblastem. Medtem ko je čakal v semenišču, je tja vdrla nahujskana množica, ga sramotila, pretepla in opljuvala, policija pa je stala ob strani in se ni vmešala.²⁹ Škof

Gorici), bil je kaplan v Opatiji in potem v Knežaku, zatem pa župni upravitelj v Golcu v Čičariji. Pet dni je bil zaprt na Volovskem pri Opatiji.

25 Dr. Stanislav Lenič (1911, Cerklje ob Krki – 1991, Ljubljana), tajnik ljubljanske škofije, 1955 župnik v Sodražici, 1967 imenovan za ljubljanskega pomožnega škofa. Lenič je bil leta 1948 na vrhovnem sodišču obsojen na 12 let odvzema prostosti s prisilnim delom, na zaplembo celotnega premoženja in izgubo političnih pravic za dobo štirih let. Vrhovno sodišče je sodbo okrožnega sodišča s 23. 12. 1947 podvojilo.

26 Anton Prešeren SJ (1883, Breznica na Gorenjskem – 1965, Rim), asistent predstojnika Družbe Jezusove p. Vladimirja Ledochowskega za slovanške province.

27 ARS, SI AS 1931, Letna poročila RSNZ, 1948, 87–88.

28 Antonio Santin (1895, Rovinj – 1981, Trst), od leta 1963 tržaško-koprski škof.

29 ARS, SI AS 1931, mfs., U-10846 (poročilo 9. 6. – 24. 6. 1947); Marija

se je nato vrnil v Trst. Po njegovem nalogu je postal delegat za birmovanje v istrskem delu tržaške škofije tržaški duhovnik msgr. Jakob Ukmar, ki je leta 1946 škofu Santinu predložil ostro spomenico *Gravamina cleri Slavi*. V Tinjanu so 19. avgusta 1947 Ukmarju preprečili prihod na birmanje, 23. avgusta 1947 je nahujskana mladina hotela duhovnikom preprečiti vhod v cerkev ter jih obmetavala z jajci in kamni. V Lanišču v Čičariji, kjer je Ukmar birmal 237 otrok, pa je bilo najhujše. Birma je sicer uspela, ker je bila – ne da bi o tem obvestili oblast – predstavljena z devete na osmo uro. Potem pa je nahujskana množica mladih razbijala, vpila, vdrla v župnišče, pretepla podravnatelja semenišča Miroslava Bulešiča³⁰ in ga zabolal v vrat, da je mrtev obležal v mlaki krvi. V prvem nadstropju pa so slekli in s stoli pretepli msgr. Ukmarja, ki je padel v nezavest, župnik Štefan Cek³¹ pa se je skril. Napadalci so Ukmarja pustili ležati v mlaki krvi, očitno so mislili, da je mrtev. Rdeči križ ga je prepeljal v bolnico na Reko. Po incidentu so pripravili nekaj fantov in mož, ki so branili cerkev, zaprli so tudi Ceka in Ukmarja zastražili. Na sodišču v Pazinu so napadalci postali žrtve. Domači župnik Cek je bil 2. oktobra 1947 obsojen na šest let zapora s prisilnim delom, češ da je povzročil nemir v župniji, kazen je prestajal v Kazensko poboljševalnem domu Stara Gradiška, msgr. Ukmar pa na mesec dni zapora in takojšen izgon. Na procesu so bili lahko prisotni samo dopisniki komunističnih časopisov. Tržaški škof Santin je nato Ukmarja razrešil vseh odgovornosti.³² V *Slovenskem poročevalcu* so za incident krivili Ukmarja, češ

Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953* (Ljubljana: Družina, 2007), 117–118.

30 Miroslav Bulešić (1920, Svetvinčenat – 1947, Lanišče), umorjen med birmo v Lanišču.

31 Štefan Cek (1913, Hrušica pri Podgradu – 1985, Izola).

32 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 507–509; Štefan Cek, *Spomini na Istro* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2019), 33–51; Rebula,

da je rekel, da mladi, ki so sodelovali pri mladinskih delovnih akcijah, niso vredni, da bi prejeli birmo.³³

V goriški nadškofiji je spomladi 1946 potekala kampanja proti birmovanju. Junija 1946 so v Solkanu nadškofa Carla Margottija³⁴ kamenjali ob izhodu iz cerkve.³⁵ 15. avgusta 1947 je bila birma v Kanalu, namesto 500 pričakovanih birmancev, jih je prišlo le 100, ker je Udba organizirala močno propagando proti nadškofu Margottiju. To je razvidno tudi iz poročila Udbe za Gorico na centralo v Ljubljani 31. avgusta 1947, kjer je govora o »izvedbi naše akcije«. V Kanalu in okolici je bilo raztrošeno 4000 letakov, pojavili so se napisi po hišah. Ameriška civilna policija (CP) je ugotovila, da so bili letaki napisani na Krajevnem ljudskem odboru (KLO). Po tej akciji je CP nabila po hišah letake z naslovom »Opomin vsem krajevnim komunističnim voditeljem«. Iz varnostnih razlogov so aretirali več pristavev Osvobodilne fronte (OF), ki so bili člani Komunistične partije (KP), tudi 27 komunistov iz Rihemberga. Margotti je prišel v Kanal v četrtek zvečer. Spremljala sta ga dva tovornjaka ameriških vojakov. Že nekaj dni prej je prišlo v Kanal okoli 50 ameriških policistov v pomoč krajevni civilni policiji, tudi število detektivov se je povečalo.³⁶

Župnik v Vrhopolju Janko Pišot³⁷ je bil aretiran 19. avgusta 1947, ker komunističnim organizacijam ni hotel vrniti dvorane,

Jakob Ukmar, 82–89; Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem*, 131–133.

33 »Kdo je odgovoren za incident v Lanišču«, *Slovenski poročevalec*, 29. 8. 1947, 2; Branko Kurnjek, Marjan Maučec in Iztok Mozetič, *Dnevno časopisje o duhovniških procesih 1945–1953* (Ljubljana: Teološka fakulteta, 1999), 130–133.

34 Carlo Margotti (1891–1951), goriški nadškof od leta 1934 do 1951.

35 Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem*, 130.

36 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6598, U-6580.

37 Janko Pišot (1888, Selo – 1954, Vrhopolje), po vojni zaprt dve leti.

ki je bila zgrajena pred vojno in so jo domačini zaradi fašizma odstopili Cerkvi. Ta dan je potekalo »masovno« zborovanje OF v Vrhpolju s 120 udeleženci, ki so zahtevali aretacijo župnika. Očitali so mu, da je bil kriv aretacij več ljudi in da je rovaril proti novi oblasti. Sledila je hišna preiskava, pri kateri so našli tri številke *Demokracije*, nekaj številke *Primorskega Slovenca*, pet protikomunističnih brošur, nekaj člankov proti komunizmu, izrezanih iz »be-ga« literature, še iz vojnega časa in nerabljen ciklostil.³⁸ Oblast je 30. avgusta 1947 zaprla dekana v Postojni Franceta Krhneto,³⁹ ker je pomagal ljudem pobegniti čez mejo, zaradi zvez z emigracijo in širjenja lažne propagande. Bil je sicer izpuščen 5. februarja 1948, vendar so ga duševno zlomili. Ni bil več sposoben opravljati duhovniške službe, tudi praga cerkve si ni več upal prestopiti. Do svoje smrti leta 1964 je bil brez maše.⁴⁰

38 ARS, SI AS 1931, mfs., U – 0006592; Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 507.

39 Franc Krhne (1882, Vipava – 1964, Vipava), urednik *Slovenca*, nato dolga leta dekan v Postojni. Po zaporni knjigi je bil aretiran leta 1947. V knjigi *Palme mučeništva 2* (Celje: Mohorjeva družba 1995), 420, 438–439, napačno navajajo leto 1945. Krhne se je po zaporu vrnil v Vipavo, očitno se mu je zmačnil um. Živel je pri svoji nečakinji in si ni upal več v cerkev; ARS, SI AS 1931, RSNZ SRS, šk. 1069, Seznam pripornikov v Centralnih zaporih UDV za Slovenijo, knjiga 4, št. 4001; Ljubo Marc, *Črepinje* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994), 9.

40 Tone Požar v predgovoru spominov Ljuba Marca, *Črepinje*, 9. Požar se moti glede datuma. Ni bil zaprt leta 1945, temveč 1947.

Po priključitvi

Takoj po razširitvi vesti, da se bodo zavezniki umaknili in da pride velik del goriške nadškofije pod Jugoslavijo, je bil, kot je napisal msgr. Klinec v svoj dnevnik, »splošni preplah in pobeg. Vozovi in kamioni pohištva in beguncev proti Čedadu in Gorici.«⁴¹ Čeprav so se duhovniki na Primorskem pod italijansko zasedbo požrtvovalno zavzemali za narod in slovenski jezik, se je na jugoslovanskem delu škofije po priključitvi praktično ponovilo vse to, kar se je dogajalo v drugih delih Slovenije že vse od konca vojne leta 1945. Od duhovnikov so za opravljanje dela zahtevali pristanek ministrstva za notranje zadeve. Z odlokom 21. novembra 1947 so npr. odklonili pristanek za izvrševanje dušnopastirskih poslov Albinu Kjudru.⁴² Ker se je branil, pa tudi ker je bil znan kot zaveden Slovenec, ki se je vedno zavzemal za slovensko besedo in slovenske ljudi, so potem popustili in preklicali prepoved 15. oktobra 1948.⁴³

V goriškem okraju je bilo konec leta 1947 68 duhovnikov, 32 od teh jih je bilo že v »bivši coni B« in 36 jih je prišlo po priključitvi. Ozemlje je bilo razdeljeno med osem dekanij: v Vipavi, Črničah, Kirnu, Dornberku, Kanalu, Biljani, Renčah in Solkanu. Leta 1947 je pobegnilo 24 duhovnikov v Italijo, od tega 22 na Primorskem še pred priključitvijo k Jugoslaviji.⁴⁴ V prazna župnišča – v okraju Gorica je bilo teh 12 – je oblast

41 Klinec, *Dnevniški zapisi 1943–1945*, 375

42 Albin Kjuder (1893, Dutovlje – 1967, Sežana), leta 1961 je bil imenovan za apostolskega administratorja tržaško-koprske škofije v Sloveniji in za apostolskega administratorja za slovenski del reške škofije v Sloveniji, leta 1964 je bil razrešen službe apostolskega administratorja in je bil imenovan za apostolskega protonotarja »ad interim«.

43 Ivan Tavčar, *Albin Kjuder Tomajski* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2005), 94–96.

44 ARS, SI AS 1931, Letna poročila RSNZ, 1945, 88.

naselila urade, vojsko, komunistične organizacije, šola. V župnišče v Prvačini se je vselila šola, v samostan na Kostanjevici vojska, v župnišče v Bukovici Krajevni ljudski odbor (KLO), OE, AFŽ in prosveta itd.⁴⁵ Pod pretvezo, da je šola ločena od Cerkev, so takoj začeli odstranjevati križe iz šol, verouk se je začel poučevati zadnjo uro.⁴⁶ Ljudje so se zaradi tega razburjali, matere v Kanalu so v šoli protestirale.⁴⁷ V poročilu oktobra 1947 je navedeno: »S priključitvijo Primorske k FLRJ oz. cono 'A' našega okraja smo ugotovili, da naše masovne organizacije bazirajo še v veliki meri na verski podlagi.«⁴⁸

Preden je bil Mihael Toroš avgusta 1947 imenovan za apostolskega administratorja v Poreču in Pulju, je bil resen kandidat za goriškega administratorja. Tudi sam je očitno mislil, da bo imenovan, saj drugače ni mogoče razumeti njegovih obiskov pri predstavnikih jugoslovanskih oblasti začetek marca 1947. Nenapovedano je obiskal sekretarja goriškega komiteja Albina Dujca,⁴⁹ bil je pri predsedniku Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) Vižintinu in pri šefu notranje uprave Martinuču. Vsepovsod je poudarjal, da ni bil odposlanec nadškofa Margottija. Zanimalo ga je stališče »ljudske oblasti« do pobeglih duhovnikov na ozemlju, ki bo

45 ARS, SI AS 1931, mfs., U 6549.

46 ARS, SI AS 1931, mfs., U 4133, U 4131.

47 ARS, SI AS 1931, mfs., U 4131.

48 ARS, SI AS 1931, mfs., U4131.

49 Albin Dujc (1922, Škoflje pri Vremah – 1966, Koper), predvojni komunist. Leta 1944 je bil sekretar brkinskega okraja, potem kot inštruktor KP pri PNOO poslan k IX. korpusu na Goriško, bil član okrožnega odbora in 1945 sodeloval pri čistkah v Gorici. Ko so prišli zavezniki, je bil poslan na Koroško, od tam je odšel, ko so prišli zavezniki, v Tolmin. Leta 1955 je postal predsednik koprškega okraja (Slavko Tuta, »Dujc, Albin«, *Primorski slovenski biografski leksikon: 4. snopič Čotar – Fogar* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977), pridobljeno 5. 5. 2023, URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1007890/>).

priključeno FLRJ, in navedel je imena nekaterih duhovnikov – župnik Karel Reja iz Ročinja, župnik Martinčič iz Trnovega pri Kobaridu, dekan Alojz Pavlin iz Kobarida –, ki so se hoteli umakniti na italijansko stran pred prihodom JA. Vprašal je, ali imajo kakršnokoli obremenilno gradivo proti njim. Navedeni so potem pred priključitvijo res zbežali, v poročilu so bili označeni kot »izraziti nasprotniki.«⁵⁰ Za nekatere župnike – Bernardina Godniča iz Gradnega v Brdih, Ludvika Rusjana iz Cerovega, Alojza Lična iz Loginja, Janeza Eržena iz Bilj, Mirka (Friderika) Zorna iz Breginja – pa je želel, da mu dajo pisno potrdilo, da jih jugoslovanske oblasti po priključitvi ne bodo preganjale, ker se bodo v nasprotnem primeru izselili v Italijo. Eržen, Ličen in Zorn so potem res pobegnili. Hotel je tudi vedeti, kaj bi se zgodilo s pobeglimi kaplanom Stanislavom Žerjalom iz Vrtojbe, Vladimirjem Komecom iz Ponikev in dr. Rudolfom Klincem iz Velikih Žabelj v primeru, če bi se vrnili. Ti so bili namreč po oceni Udbe »glavni propagandisti dmb. na Primorskem.« Zanimalo pa ga je tudi, ali bi v primeru premestitev duhovnikov nastale kakšne težave in zakaj »ljudska oblast« preganja Marijino družbo.⁵¹

Zastopnik politbiroja CK KPS Franc Kimovec – Žiga je konec septembra 1947 na seji okrajnega komiteja KPS Gorica zelo jasno opredelil stališče nove oblasti do duhovščine:

Vprašanje duhovščine pri nas je bistveno in se mora Komitet baviti s tem v celoti, kot komunisti moramo vedeti, da so to aktivisti reakcije. Kot udarna pest in resen nasprotnik je ameriški imperializem, ki se vedno poslužuje prav poti preko duhovnikov, da nas bije. Zato je tudi od nas odvisno, kakšen bo njihov odnos do nas samih, če bomo dovolj odločno in dos-

50 ARS, SI AS 1931, mfs., II0017914.

51 ARS, SI AS 1931, II0017914.

ledno izvajali našo borbo. Pri primorskih duhovnikih moramo upoštevati še to, da so se vedno borili za slovensko nacionalnost. Zato moramo pri tem paziti. Da ravno žene podlegajo vplivom duhovnikov, je simptom, da naše delo med ženami ni bilo zadostno. Potrebno je, da se vnese med žene več politične zavesti. Prav tako je potrebno posvetiti več pažnje mladinski in pionirski organizaciji.⁵²

Udba je takoj po priključitvi začela z aktivno »diferenciacijo« duhovščine. Zbirala je gradivo proti neljubim duhovnikom, tako npr. proti župniku Bercetu, ki je na dan priključitve imel »žalno« mašo.⁵³ Po Udbinem seznamu duhovnikov za okraj Goriško 28. septembra 1947 je bilo od 40 duhovnikov, ki so po priključitvi ostali, osem nedvoumno opredeljenih za novo oblast, sedem neopredeljenih, nepolitičnih oz. prestarih, štirje so bili med vojno za OF oz. narodnoosvobodilno borbo (NOB), a so po prihodu Anglo-Američanov svoje mnenje vsaj delno spremenili, 21 pa jih je bilo nasprotno opredeljenih.⁵⁴ Zanimivo je, da niso zaupali niti vsem članom-duhovnikom OF. V vseh treh škofijah na Primorskem je bilo konec septembra 36 duhovnikov včlanjenih v OF.⁵⁵

Novembra 1947 so bile volitve v krajevne ljudske odbore (KLO) ter v zvezno in republiško skupščino. Udba je dosledno sledila, kako so volili duhovniki. Na Goriškem so takrat vsi, ki so ostali doma, imeli volilno pravico, razen Janka Pišota, ki je bil v zaporu. V velikem številu so se vzdržali volitev v KLO, volili pa so za zvezno in republiško skupščino. Če je kdo spustil svoj glas v črno skrinjico, je to bila v očeh oblasti sovražna dejavnost.

52 ARS, SI AS 1931, mfs., U-10809.

53 ARS, SI AS 1931, mfs., U-10816.

54 ARS, SI AS 1931, mfs., U 6535-6540.

55 ARS, SI AS 1931, mfs., U 6447.

*Izgon goriškega apostolskega adinistratorja
Franca Močnika*

Prav gotovo je bil najbolj nezaželen slovenski duhovnik goriške škofije na jugoslovanski strani dr. Franc Močnik, novoimenovani administrator jugoslovanskega dela goriške nadškofije, ki je bil do imenovanja spiritual v goriškem bogoslovnem seminšču. V letih 1945 in 1946 je v Gorici vedno miril Slovence v šoli, če je prišlo med njimi in Italijani do sporov, šolarje je nagovarjal k vdanosti do nadškofa Carla Margottija, prepovedal je branje partizanskih brošur in ob nedeljah poskrbel, da so sledila predavanja o komunističnem terorju v Rusiji in Jugoslaviji.⁵⁶ Aktiven je bil tudi v »Duhovniški zvezi« in v uredništvu *Slovenskega Primorca*.

»Duhovniška zveza« v Gorici s sedežem v Alojzevišču je bila ustanovljena konec julija 1946 po vzorcu duhovniške organizacije »Svečeniki sv. Pavla« v Trstu. Člani so lahko postali vsi duhovniki, ki so plačali 100 lir letne članarine. Za predsednika je bil izvoljen dr. Alfonz Čuk, ravnatelj slovenske gimnazije v Gorici, za tajnika pa dr. Franc Močnik. Ker ni najbolj zaživela, je bil 1947 imenovan nov ožji odbor, katerega predsednik je postal dr. Močnik, tajnik pa župnik iz Vrtojbe Bernardin Godnič.⁵⁷ V ožjem odboru sta bila tudi ravnatelj Alojzevišča Ivan Kretič⁵⁸ in župnik v Gornji Tribuši Franc Bizjak.⁵⁹ Načrtovano je bilo, da sčasoma vsaka dekanija dobi v njej predstavnika

56 ARS, SI AS 1931, mfs., U 10803.

57 Bernardin Godnič (1914, Komen – 1977, Vrtojba), dolgoletni župnik v Vrtojbi.

58 Ivan Kretič (1911, Tevče pri Ajdovščini – 1991, Devin), med vojno je bil dve leti konfiniran v Potenzi, po vojni pa je bil ravnatelj Alojzijevišča v Gorici.

59 Franc Bizjak (1911, Idrija – 1985, Batuje).

(delegata).⁶⁰ Do 15. junija 1947 sta bila ustanovljena dva odseka: tiskovni odsek in begunski odsek. Tiskovni odsek je izdajal glasilo *Demokracija*.⁶¹ Ker so bili v uredništvu izobraženci in stari časnikarji, je časopisu pri zaveznikih in slovenskemu prebivalstvu takoj zrasel ugled. Slovenski katoliški časopis pa je bil *Slovenski Primorec*, ki je izhajal od 29. avgusta 1945 do konec leta 1948, nasledil ga je *Katoliški glas*. Odgovorni urednik je bil msgr. Alojzij Novak, ki je potem zaradi preobremenitve – bil je upravnik cerkvenega imetja stolne cerkve v Gorici – in pa zaradi bližajočega italijanskega prevzema oblasti predal uredništvo dr. Mirku Brumatu.⁶² Dovoljen je bil tudi od partizanskih oblasti, ko pa so ga začeli ostro napadati, se je pričel tudi braniti. Ob ustanovitvi so bili sledeči uredniki: Kazimir Humar, Alfonz Čuk, Alfonz Berbuč, Mirko Brumat, Srečko Gregorc, predsednik dr. Franc Močnik in Alojzij Novak.⁶³

Komaj štiri dni po priključitvi dela goriške nadškofije Jugoslaviji, 19. septembra 1947 zvečer, je najeta množica pod vodstvom KP prvič izgnala administratorja goriške škofije dr. Franca Močnika, ki je šele komaj prevzel administraturo in še ni naredil več kot to, da je napisal pozdravno pismo duhovnikom, izdal dve okrožnici ter napovedal skorajšnje birmovanje. V nedeljo, 21. septembra 1947, je zaradi svojega imenovanja imel namen prirediti cerkveno slavje, oblasti pa so predvidevale, da želi zgolj odtegniti ljudi od praznovanja priključitve istega dne na Lijaku. 19. septembra se je v Solkanu ob 21.30 v naglici zbralo po navedbi Udbe kakih 150 ljudi – v drugem poročilu piše 500 ljudi⁶⁴ – na protestno zborovanje. Po

60 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6651-52.

61 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6682f.

62 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6693f.; Novak, *Črniška kronika*, 248. Msgr. Mirko Brumat (1987, Šempeter – 1950, Gorica), stolni kanonik.

63 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6654-55.

64 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6556.

krajšem nagovoru enega od solkanskih aktivistov, v katerem je napadel Močnika kot Margottijevega hlapca, so zbrani vdrli v župnišče. Močnik je bil že v postelji, moral je vstati, vlekli so ga do železniške postaje, med potjo pa ga klofutali, zmerjali s parolami kot »ven z Margottijevim hlapcem«, »smrt izdajalcem«, »smrt fašizmu«. Tam so ga vrgli čez mejno bodečo žico na italijansko stran. Močnik se je branil, češ da je Jugoslovan, in napovedal, da se bo pritožil pri maršalu Titu. Ko so šli mimo milice, je prosil za zaščito, vendar je ni dobil. Okoli polnoči je Močnik v spremstvu karabinjerja potrkal na okno spalnice msgr. Alojzija Novaka v Gorici, kjer je prenočil,⁶⁵ potem pa se je prek bloka (Repentabor) pri Sežani v spremstvu bogoslovca Rada Šonca vrnil. Na meji ni imel težav. Odšel je v Ljubljano na notranje ministrstvo, kjer ga je sprejel namestnik ministra Borisa Kraigherja, ki mu je rekel, da se na lastno odgovornost lahko vrne v Solkan.⁶⁶ Ker so prihajala poročila, da je Močnik pri ljudeh v Solkanu zelo priljubljen duhovnik, je na poročilo zapisano: »Kaj je napravljenega, da se tako razpoloženje povsem razbije in usmeri proti Močniku!«⁶⁷

V očeh komunistične oblasti je bil Močnik nevaren, ker je »s svojimi pridigami in običajnim podtalnim duhovniškim delom oviral udarniško delo na Lijaku in razdvajal ljudstvo v dva tabora.«⁶⁸ Zato je padla odločitev o izgonu. Ni šlo torej za

65 Novak, *Črniška kronika*, 251.

66 ARS, SI AS 1931, mfs., II002345, U-6417, U-6423, U-6556; Franc Močnik, *Moji spomini*, 69; Franc Rupnik, »Slovenska Cerkev na Goriškem med leti 1945–1965«, v: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj / Chiesa e società nel goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*, ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano (Gorica: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1997), 298–299.

67 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6529. Več o tem gl. Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 510–511; Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem*, 145–150.

68 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6556.

spontano akcijo, kot je razvidno tudi iz že citiranega poročila RSNZ SR Slovenije za leto 1948, ki navaja, da je referat klera s pomočjo referata za meje Uprave državne varnosti (Udba) ta pregon vodil.⁶⁹ Večina tistih, ki so izgon izvedli, je prišla od drugod, vodil pa jih je partijski sekretar Albin Dujc. Ohranjeno je izredno poročilo, ki ga je dan po izgonu poslal poročnik Dušan Rozman majorju Savincu na centralo slovenske Udbe. Navedel je, da sta skupaj z Dujcem napravila načrt, kako naj se na množičnem sestanku Močnik na podlagi gradiva, ki so ga o njem zbrali, razkrinka. Bili pa so v dvomih, ali bo akcija uspešna: *»Ker je Solkan politično nezaktiviziran, nismo sigurni, da nam bo uspelo Močnika izgnati.«*⁷⁰

Dokončno je bil Močnik pregan 12. oktobra zvečer. V Solkanu je bilo ta dan za ves goriški okraj masovno zborovanje OF, ki se je začelo ob 15.00, udeležilo pa se ga naj bi 5000 ljudi, številni so prišli od drugod. Po pomoti je zbrana množica najprej izgnala župnijskega namestnika v Solkanu Ivana Kretiča, ki je bil na tem mestu šele mesec dni. Ker je na predvečer neka ženska Močnika posvarila, se je ta namreč umaknil na Sveto Goro.⁷¹ Ko so zmoto opazili, so Močnika iskali in ga našli na Sveti Gori ter ga pripeljali v Solkan, *»kjer ga je že čakala množica ljudi ter ga še z večjim navdušenjem in ogorčenjem gnala preko meje. Ker so ga morali toliko časa iskati, je bilo ljudstvo zelo razburjeno in je dobil celo nekaj klofut in brc. Ko je bil že prek meje, je hotel še nekaj govoriti, pa je nastal tak krik in vrišč, da se je takoj umaknil v notranjost Gorice.«*⁷² Kretič je v Gorici 12. oktobra v spremstvu msgr. Rudolfa Klinca prav tako šel najprej k dekanu Novaku, dobro uro pozneje pa je prišel še Močnik. V svoj dnevnik je Novak zapisal, da je bil Močnik

69 ARS, SI AS 1931, Letna poročila RSNZ, 1948, 87–88.

70 ARS, SI AS 1931, mfs., II002345.

71 Močnik, *Moji spomini*, 70–72.

72 ARS, SI AS 1931, mfs., U 6471; Novak, *Črniška kronika*.

»ponovno izgnan od še večje množice – spet nedomačinov – to pot pa tudi zasramovan, klofutan in obrcan. – Pa pravijo, pišejo in dokazujejo, da je tam svoboda vere.«⁷³

Močnik je kljub izgonu ostal administrator s sedežem v Gorici do februarja 1948, ko ga je nasledil dr. Mihael Toroš, apostolski administrator poreško-puljske škofije. Ko so Močnika pregnali iz Solkana, je odšel v Vatikan,⁷⁴ kjer ga je sprejel papež. Kongregacija za izredne zadeve ga je ponovno imenovala za administratorja.⁷⁵ Agent Budinka je poročal: *»Izgon Močnika je na splošno močno prizadel skoraj vso duhovščino, ker je bil znan kot zmožen in izobražen človek ter je znal tudi duhovščino povezati in njeno delo dvigniti.«⁷⁶* Agent »Goriški Slavček« je poročal: *»Radi izgona Močnika je ljudstvo precej razburjeno in se ne strinja s tem dejanjem.«⁷⁷*

Domačine je že prvi izgon zelo razburil. Kot je razvidno iz zapisnikov partijskih sestankov, so bili kritični celo partiji, zahtevali so, da se mu krivda dokaže na sodišču. Zanimivo je, da so protestirale predvsem ženske.⁷⁸

Udba je zaplenila Močnikovo premoženje in premoženje sestre Pavle. Njej je potem uspelo nekaj malega rešiti, in ko je to pripeljala k staršem v Idrijo, je Udba naredila hišno preiskavo ter bogoslovcu Francu Rupniku, ki ji je pomagal, odvzela izkaznico. To je dobil nazaj šele, ko je obljubil, da o tem ne bo govoril, je pa odklonil vsako sodelovanje z Udbo. Sestro Pavlo je Udba aretirala, jo vrgla v vlažno klet v Solkanu, kjer

73 Novak, *Črniška kronika*, 251.

74 ARS, SI AS 1931, mfs., U-10762.

75 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6389.

76 ARS, SI AS 1931, mfs., U 4096.

77 ARS, SI AS 1931, mfs., Dok. Sove, U 4118. »Goriški Slavček« je bilo kodno ime za Roberta Zadnika, kaplana v Solkanu (ARS, SI AS 1931, mfs., U-0006401 in U-0006402).

78 ARS, SI AS 1931, mfs., U-4118.

je dobila plesnivo blazino na tleh brez odeje, zasliševala jo je dan in noč, da bi priznala »*bratove zločine*«. Ko je bila že tako slaba, da je bruhala, so na njeno zahtevo – sklicevala se je na ustavno pravico – pripeljali zdravnika. Izpustili pa so jo šele 11. novembra 1947. UDV jo je nadlegovala vse do leta 1962.⁷⁹

Dr. Močnik več let ni dobil dovoljenja za prestop meje. Ne samo da ni smel na materin pogreb leta 1948, sestri so sploh prepovedali, da ga o mamini smrti obvesti. Vendar Močnik ni odnehal, hotel je vedeti, zakaj so ga izgnali. Obračal se je na jugoslovanske konzulate v Trstu, Milanu in Rimu ter na razna ministrstva, vendar od nikjer ni dobil odgovora. Potem je pisal odprto pismo maršalu Titu, ki je bilo objavljeno v *Katoliškem glasu* 28. novembra 1961. Po tem pismu je dobil dovoljenje za obisk sestre v Idriji. Kot se je izkazalo, pa je Udba hotela z njim govoriti zaradi protikomunističnega pisanja *Katoliškega glasu*. V Idrijo sta prišla dva udbovca iz Ljubljane in Nove Gorice ter ga hotela prepričati, da vpliva na uredništvo časopisa, da bolj prijazno piše o jugoslovanski oblasti in da iz italijanske strani poroča Udbi o vojaških zadevah, premikih italijanskih čet itd. Seveda na to ni pristal, in ko so se z njim hoteli sestati drugič, je sestanek odklonil. Vendar je lahko od takrat naprej potoval v Slovenijo.⁸⁰

79 Msgr. Rupnik, pričevanje 25. 7. 1991 v Kobaridu in spomini Močnikove sestre. Ohranjena so zasliševanja Močnikove sestre Pavle Močnik (ARS, SI AS 1931, II 235359); Rupnik, »Slovenska Cerkev na Goriškem«, 299; Močnik, *Moji spomini*, 77.

80 Močnik, *Moji spomini*, 86–90.

Sredstvo diferenciacije: CMD

Oblast je od vsega začetka igrala na strune diferenciacije: med cerkvenimi predstojniki in duhovniki, med ljubljansko in mariborsko škofijo, med ljubljanskim in mariborskim škofom na eni strani in goriškim administratorjem Torošem na drugi ter med administratorji v Slovenskem Primorju, pa tudi med duhovniki samimi, skušala je omejiti tudi vpliv Vatikana. Eno od sredstev diferenciacije je bila tudi ustanovitev Cirilmetodijskega društva (CMD) 20. septembra 1949⁸¹ s strani Udbe in s pomočjo t. i. »naprednih duhovnikov«, torej oblasti naklonjenih duhovnikov. Prvi pripravljani sestanek je bil na Primorskem, ker so nekateri duhovniki tam prostovoljno ali pod prisilo postali člani OF. Da je za tem sestankom stala oblast, je več kot očitno. Sklical ga je Okrajni sekretariat OF za Gorico 22. septembra 1947 v Ajdovščini in povabil vse duhovnike, člane OF iz goriške, pazinske in reške administrature.⁸²

Že iz govora podpredsednika slovenske vlade Marijana Breclja⁸³ je bilo razvidno, zakaj je bil ta prvi sestanek prav na Primorskem. Poudaril je, da za razliko od primorske duhovščine duhovščina v drugih predelih Slovenije ne sodeluje z oblastjo. Izpostavil je tudi zahtevo nove oblasti po politični enotnosti slovenskega naroda ter ločitvi »uradne« Cerkve in OF. S strani oblasti je bil prisoten še zastopnik verske komisije

81 Viktor Merc (ur.), *Ustanovni občni zbor Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov Ljudske republike Slovenije* (Ljubljana: Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov Ljudske republike, 1950), 2.

82 Več o tem gl. Tamara Griesser Pečar, »Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS in 'ljudska oblast' med najhujšo represijo, *Bogoslovni vestnik* 77, št. 2 (2017), 423–437.

83 Marijan Breclj (1910, Gorica – 1989, Ljubljana), pravnik in politik, od maja 1945 podpredsednik Narodne vlade Slovenije.

Jožef Lampret,⁸⁴ iz goriškega okrajnega sekretariata KPS pa Albin Dujc in Franc Perovšek. Navzočih je bilo 22 duhovnikov. Duhovnik Edko Ferjančič⁸⁵ iz Kojskega v Brdih je predlagal, da se odpošlje resolucija IO OF Slovenije vladi LRS in apostolskemu nunciju, da se odcepi apostolska administratura od goriške nadškofije. To sicer ni bilo sprejeto, ker so bili prisotni mnjenja, da bi to bilo preuranjeno, ker ni bila zastopana vsa duhovščina, poleg tega tudi niso imeli ustreznih pooblastil. Zavzemali pa so se za ustanovitev enotnega vodstva duhovnikov in izvolili pripravljalni odbor, ki naj bi pripravil sestanek vseh duhovnikov.⁸⁶ Predsednik odbora je postal župnik v Šmarjah Anton Bajt,⁸⁷ tajnik pa Ferjančič.⁸⁸

Sestanek v Ajdovščini je bil samo tri dni po izgonu apostolskega administratorja Močnika, ki je ustanavljanju društva slovenskih duhovnikov v okviru OF na ozemlju goriške nadškofije nasprotoval. Ker je bil še vedno njun ordinarij, je Močnik Edvardu Ferjančiču in Antonu Bajtu poslal opomin ter ju opozoril, da to pomeni politično sodelovanje s komunizmom, kar pa je duhovnikom prepovedano (kanoni 138 in 139).⁸⁹ Poleg tega je kot ordinarij sporočil Ferjančiču, ki je nameraval kandidirati za poslanca, da za kandidaturo ne bo dobil dovoljenja (kanon 139). Drugega julija 1948 so sledile volitve v »*Odbor duhovnikov članov OF za Slovensko Primorje*«. Predsednik je postal dekan Gabrijel Piščanc, tajnik pa župnik

84 Jožef Lampret (1903, Šoštanj – 1969, Ljubljana), verski referent XIV. divizije, član SNOS-a, eden od ustanoviteljev CMD.

85 Edvard Ferjančič (1898, Vipava – 1957, Kojsko), župnik v Kojskem, bil je verski referent pri PNOO in predsednik za Zapadno primorsko okrožje.

86 ARS, SI AS 1931, mfs., U 6447-6450.

87 Anton Bajt (1913, Tolmin – 1998, Ljubljana).

88 Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem*, 210.

89 ARS, SI AS 1931, mfs., II 002378.

Anton Bajt.⁹⁰ Takrat je bil za administratorja že imenovan dr. Mihael Toroš, ki je bil ustanavljanju CMD naklonjen, postal je tudi njegov član in edini ordinarij po ustanovitvi potrdil tudi pravila duhovniškega društva.⁹¹

Aretacije in obsodbe duhovnikov

Duhovnike, ki so bili kritični do oblasti, so preganjali in postavili pred sodišče. Namen teh procesov in obsodb je bil primorskim duhovnikom, ki so bili zelo priljubljeni, ker so se v času fašizma požrtvovalno zavzemali za to, da se je ohranila narodna zavest in slovenski jezik, naprtiti sodelovanje z okupatorjem. Politična policija se je posluževala že znane taktike, enačila je namreč delovanje tradicionalnega tabora, ki je bil protikomunistično usmerjen, z delovanjem okupatorja. Po priključitvi dela goriške nadškofije k Jugoslaviji septembra 1947 pa naj bi ti duhovniki bili izdajalci, ker so bili kritični do FLRJ.

Tako je Udba 27. septembra 1947 aretirala Ludvika Likarja,⁹² župnika iz Spodnje Idrije. Dva dni je bil zaprt v Idriji, nato pa je bil prepeljan v Ljubljano.⁹³ 13. novembra 1947 je bil v Idriji obsojen na 12 let odvzema prostosti s prisilnim delom ter na štiri leta izgube častnih in državljanskih pravic. Kot župnik v Spodnji Idriji naj bi organiziral obveščevalno službo in nemškemu okupatorju posredoval informacije o ljudeh, ki so jih okupatorji 16. decembra 1943 aretirali in poslali v koncentracijsko taborišče. Očitani so mu tudi, da je ljudi nagovarjal, naj gredo k domo-

90 Merc (ur.), *Ustanovni občni zbor Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov*, 2.

91 ARS, SI AS 1931, mfs., U 0067013.

92 Ludvik Likar (1895, Vojsko nad Idrijo – 1977, Šempeter pri Gorici).

93 ARS, SI AS 1931, mfs., U-6614.

brancem.⁹⁴ Iz govora predsednika okrožnega sodišča v Postojni Franca Venturinija, ki je senatu predsedoval, je jasno razvidno, da sploh ni šlo za subjektivno krivdo obtoženca, ampak da so na zatožno klop postavili duhovščino kot celoto. Ponovil je vprašanje javnega tožilca: »Zakaj ljudstvo ni zaprlo obtoženca že prej. Dotaknil se je usmiljenosti in prizanesljivosti našega ljudstva. Prišel pa je še do enega zaključka, da ljudstvo ni bilo tako vzgojeno, kakor bi morali biti. Dejstvo je, da so ti vzgojitelji-duhovniki vcepili v naše ljudstvo predsodek, da je duhovnik nedotakljiv.« Duhovniki naj bi izkoristili boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju za boj proti boljševizmu,

ne da bi ljudem povedali, da se boljševiki strnjeno borijo proti okupatorju, Nemcem, napadalcem, niso tudi povedali, če bi bilo življenje v SZ res slabo, da se ne bi tako borili. Rekli so, da se borijo proti veri in cerkvi, istočasno pa so sami organizirali edinice bele garde, domobrancev, za katere sam priznava, da so bili oboroženi z nemškim orožjem in so se Nemci borili proti NO vojski. Še ena stvar je duhovščino skrbela in mučila. Vedeli so, da izboljšanje življenjskih pogojev delovnemu ljudstvu daje možnost boljšega življenja. Zavedali so se, da ima cerkev ogromna bogastva, Vatikan npr. sam 22 milijard v zlatu. Vedeli so, da je to preveč po načelih ljudske demokracije in da je treba dati zemljo kmetu, ker jo le on sam obdeluje. To so vedeli, vendar je že tako, da bogatin težko izpusti nekaj iz svojih rok /.../ Minil je čas, ko je duhovščina predstavljala 100 procentov prebivalstva.⁹⁵

94 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 512–514; »Razprava proti izdajalskemu župniku Likarju iz Spodnje Idrije«, *Ljudska pravica*, 13. 11. 1947, 7; »Izdajalski župnik Likar iz Idrije obsojen«, *Ljudska pravica*, 15. 11. 1947, 15. 11. 1947, 5; Kurnjek, Maučec in Mozetič, *Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945–1953*, 584–586.

95 ARS, SI AS 1931 RSNZ, šk. 426, OD Ludvik Likar, 18–20; Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 513.

Šef Udbe za okraj Idrija Alojz Briški je pisal centrali v Ljubljano: »Efekt razprave je zelo dober, čuti se veliko potrtost klerikalcev.«⁹⁶

Januarja 1948 je bila razprava proti Janku Pišotu pred goriškim Okrožnim sodiščem v Postojni. Obtoževali so ga »protiljudskega delovanja« in »ponašanja«, obsodili na štiri leta zopora s prisilnim delom ter na dve leti izgube političnih in državljanskih pravic. Kot župnik na Planini pri Vipavi naj bi leta 1941 ovadil štiri domačine italijanskim karabinjerjem in dva od njih označil kot glavna komunista, ker sta pobirala podpise za njegovo premostitev iz Planine. Nadalje mu je obtožnica očitala, da je leta 1947 v nedeljskih pridigah agitiral proti prostovoljnemu nedeljskemu delu, da je trdil, da se mladina pri teh delih pohujšuje in da bi bilo treba vse odstraniti, ki širijo Marxove in Engelsove nauke. Govoril naj bi tudi, da delo tedanjih ministrov ne more roditi uspeha, ker nima Božje pomoči. Tožilec mu je zato očital, da je izrabljajl prižnico za borbo proti »pridobitvam osvobodilne borbe«.⁹⁷ Trinajstega januarja 1950 je bil pomiloščen.⁹⁸

Anton Češornja,⁹⁹ župnik v Drežnici, je bil na Okrožnem sodišču v Postojni 31. maja 1948 obsojen na 11 let strogega zopora. Med okupacijo naj bi širil propagando proti NOB, priporočal belogardistični tisk, po vojni pa agitiral proti oblasti, pozival na nasilno rušenje državne ureditve, ker je na skrivaj dobival »fašistično« usmerjeno časopise iz Gorice (*Slovenski borec*, *Demokracija*), govoril naj bi tudi, da je vera v nevarnosti, da

96 ARS, SI AS 1931 RSNZ, šk. 426, OD Ludvik Likar, 21–22, 14. 11. 1947, št. 1142/47.

97 Naškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), NŠAL 543, Ferdinand Babnik, šk. 244, mapa 15.

98 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 507.

99 Anton Češornja (1907, Breginj – 1959, Drežnica). V zoporu je odklonil podpis za resolucijo CMD. Zaradi bolezni pomiloščen konec leta 1952 in izpuščen 7. 1. 1953.

so nevarni časi predvsem za mladino in da ni več svobode.¹⁰⁰ Župnijskega upravitelja v Breginju Jakoba Končana so aretirali ob prestopu čez mejo 8. junija 1948, 9. novembra 1948 je bil na Okrožnem sodišču v Postojni obsojen na 15 let zapora, ker je pri izvrševanju svojega poklica prek verskih organizacij in kot katehet v šoli govoril o nestrpnosti ljudske oblasti, ki da se ne bo obdržala na oblasti, ker je vojna neizbežna, zahodni zavezniki pa da bodo z njo pometli.¹⁰¹ Jože Kvas, poznejši ljubljanski pomožni škof, je bil v obdobju 1945–1948 kaplan v Bovcu. Udba ga je 4. februarja 1948 zaprla, češ da dela za ameriško CIO. Hiteli so ga prisiliti, da pristane na sodelovanje z Udbo. Zasliševal ga je Zdenko Rotar. Nameraval je pobegniti čez mejo, a je svoj načrt opustil, ko so pri prehodu čez mejo ujeli duhovnika Jakoba Končana. Kvas je nato prosil škofa Vovka, da ga premesti proč od meje. Ta ga je potem namestil v Semiču. Z Udbo ni hotel sodelovati, zato so ga še naprej nadlegovali, 3. septembra 1948 so ga celo aretirali in ga sedem tednov držali v prisilni delavnici v Črnomlju, zatem ga še nekaj let niso pustili pri miru.¹⁰²

Župnik z Livka Jožko Kragelj je bil 30. decembra 1948 aretirán kar na cesti. Pripeljali so ga najprej v Tolmin in ga neprestano – predvsem ponoči – zasliševali. 28. junija 1949 je bil na javni razpravi na Okrožnem sodišču v Postojni obsojen na smrt z ustrelitvijo, trajno izgubo državljanskih pravic in zaplembo celotnega premoženja. Očitali so mu, da je med okupacijo aktivno sodeloval z nemškim okupatorjem in domobranci, da je nagovarjal partizane, da dezertirajo in se pridružijo domobrancem, domobranskemu poročniku pa naj bi predal seznam aktivistov in simpatizerjev OF, ki so bili zaprti in poslani v

100 Rupnik, »Slovenska Cerkev na Goriškem«, 300; NŠAL 5, Škofijski arhiv Ljubljana, šk. 88, Kler, št. 184/1953.

101 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 514–515.

102 Ibid., 515.

Nemčijo. Vrhovno sodišče je 10. avgusta 1949 sodbo potrdilo. Ker je Toroš po naročilu regensa nunciature Josepha Patricka Hurleyja za Kraglja interveniral, je Prezidij LRS Kraglju kazen zmanjšal na deset let odvzema prostosti s prisilnim delom in pet let izgube državljanskih pravic. Jožko Kragelj je sedem let in pol predsedel v ječah komunistične Jugoslavije, pogojno je bil izpuščen 7. julija 1956.¹⁰³

Župnijski upravitelj Srpenice Franc Zagoršek¹⁰⁴ je bil aretirán 2. oktobra 1948 in 9. februarja 1949 na Okrožnem sodišču v Postojni obsojen na 11 let in šest mesecev odvzema prostosti s prisilnim delom, ker je od avgusta 1945 do oktobra 1948 v Srpenici pri Bovcu delal propagando proti priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Razširjal je tudi lista *Demokracija in Slovenski Primorec*. Imel pa da je tudi zveze s pobeglimi osebami in širil propagando proti »ljudski oblasti«. Pogojno je bil izpuščen 17. decembra 1950.¹⁰⁵

Župnik in dekan v Idriji Janko Žagar,¹⁰⁶ ki je bil aretirán 21. marca 1949, je bil na Okrožnem sodišču v Postojni 30. avgusta 1949 obsojen na dvajset let strogega zavora, ker leta 1945 ni prijavil, da se v okoliški vasi skrivajo domobranski »vojni zločinci«, ki so se pripravljali na beg čez mejo, in jim celo pomagal. Po priključitvi Slovenskega Primorja k Jugoslaviji pa naj bi ljudi odvrčal od sodelovanja z »ljudsko oblastjo« in hujskal proti ureditvi odnosov med Katoliško cerkvijo in državo. Dalje so mu očitali, da je med okupacijo bil soustanovitelj Katoliške akcije (KA), po vojni pa da je nadaljeval delo v KA. Pogojno

103 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 515–519; Jožko Kragelj, *Moje celice* (Ljubljana: Družina, 1997).

104 Franc Zagoršek (1919, Polenšak – 1988, Sv. Jurij v Slovenskih goricah).

105 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 519; NŠAL 333, Anton Vovk, šk. 3, Seznam obsojenih duhovnikov.

106 Janko Žagar (1896, Hruševje, župnija Hrenovice – 1972, Slap pri Vipavi), od leta 1944 župnik v Idriji.

je bil izpuščen 27. oktobra 1950. Udba je izvajala v zaporu velik pritisk nanj, zato je poslal Torošu iz zapora pismo, naj ga razreši službe. Kot vse kaže, je bila odpoved predpogoj za izpustitev. Ko je bil v zaporu, so do tal podrli poškodovano župnijsko cerkev sv. Barbare v Idriji. Temu je Žagar nasprotoval.¹⁰⁷

Med 13. in 19. marcem 1952 pa je na Okrajnem sodišču v Tolminu potekal skupinski proces, t. i. tolminski proces. Obtožence so zaprli med 8. junijem in 13. decembrom 1951. Poročilo Udbe opredeljuje kazniva dejanja aretiranih duhovnikov na tri časovna obdobja: medvojni čas, povojni čas do priključitve, delovanje po priključitvi. Dekan v Kobaridu Ivan Kobal je bil obsojen na 18 let strogega zapora in štiri leta odvzema državljanskih pravic, župnik v Logu pod Mangrtom Ivan Hlad na 16 let strogega zapora in štiri leta odvzema državljanskih pravic, organist v Kobaridu Ludvik Šturm na deset let in pet mesecev strogega zapora in na dve leti odvzema državljanskih pravic, župni upravitelj v Drežnici Ljubo Marc na deset let strogega zapora in tri leta odvzema državljanskih pravic, župni upravitelj na Libušnjah Karel Klinkon na devet let strogega zapora in na dve leti odvzema državljanskih pravic, bogoslovec Stanislav Sivec na tri leta strogega zapora, kaplan v Solkanu Robert Zadnik na leto in pol strogega zapora. V obrazložitvi je senat očital obtoženim,

da so razširjali sovražno propagando proti obstoječemu redu FLRJ s tem, da so govorili, in sicer Kobal Ivan, Hlad Ivan, Klinkon Karel in Sivec Stanislav, da ni verske svobode; Marc Ljubo, da se zatirajo duhovniki, da oblast onemogoča izvrševanje verkih obredov, da bo nastopila sprememba obstoječega reda v FLRJ in so razširjali sovražen časopis

107 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 520; NŠAL 333, Anton Vovk, šk. 3, Seznam obsojenih duhovnikov.

»Demokracijo«. Tedaj z namenom, da bi izpodkopali oblast delovnega ljudstva, z govorom odnosno drugače delali propagando proti državni in družbeni ureditvi odnosno proti političnim ukrepom ljudske oblasti.¹⁰⁸

Obsojeni so morali plačati stroške kazenskega postopka (povprečnino), ker pa tega niso zmogli, so bili na okrajnem sodišču v Tolminu predloženi predlogi za prisilno izterjavo. Iz teh predlogov je očitno, da je po sklepu sodišča bilo določeno, da se za izterjatev zneska povprečnine prodajo premičnine. Za Kobala je bilo ugotovljeno, da ima dvokolo s pomožnim motorjem, pohišstvo za dve sobi in kuhinjo, Klinkon pa tudi dvokolo ter pohišstvo in knjižnico, Ljubo Marc da ima pohišstvo in knjige ter Hlad opremo za sprejemnico in dve sobi.¹⁰⁹ Vrhovno sodišče je sodbo potrdilo. Sivec je prišel iz zapore 7. januarja 1953, prav tako Klinkon in Zadnik, Kobal 8. septembra 1956 in Ljubo Marc 23. januarja 1958.¹¹⁰ Proces se je osredotočil na Kobala, Hlada in Marca, predvsem zato, ker niso hoteli stopiti v CMD. Na koncu pa so se vsi pod prisilo vpisali,¹¹¹ tudi Jožko Kragelj.¹¹²

108 Marc, *Črepinje*, 161.

109 Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin, t. e. 139, I 136/52-i do 139/52-i.

110 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 520–528, ARS, SI AS 1931, 80–10, Tolminski proces proti duhovnikom na Primorskem leta 1952; Stanko Sivec, *Skozi ogenj* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2015), 183–192.

111 Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem*, 270; Marc, *Črepinje*, 135.

112 Jožko Kragelj, *Od postaje do postaje* (Gorica: samozaložba, 1998), 7.

Mihael Toroš

Vloga, ki jo je igral dr. Mihael Toroš kot apostolski administrator, je dvolična. Prva leta je podpiral »ljudsko oblast«, postal član CMD in sodeloval z Udbo – Udba ga je vodila pod konspirativnima imenoma »Doktor« in »Cilinder«. ¹¹³ S svojim delovanjem je nasprotoval uradni cerkveni oblasti, po drugi strani pa je po štirih letih postal oster kritik komunistične oblasti. Na sedežu verske komisije oktobra 1956 je to potrdil: *»Ko sem bil leta 1948 imenovan za apostolskega administratorja na Goriškem, sem imel najboljšo voljo sodelovati z ljudsko oblastjo in sem skozi štiri leta tudi dejansko z njo sodeloval, tako da mi je Vatikan dal ukor. Moji odnosi z ljudsko oblastjo so bili prijateljski, od oktobra 1950 pa do konca leta 1951 naravnost pristrčni. Toda prav v oni dobi mi je nekdo zagrenil življenje!«* ¹¹⁴

Zakaj je najprej sodeloval, ni povsem jasno, vsekakor vzroka ni moč iskati pri njegovem delovanju med okupacijo 1941–1945, saj se ni politično eksponiral, ne med vojno in ne po njej. Očitno je, da je pričakoval, da bo zaradi svojih dobrih odnosov z oblastjo Cerkev na Goriškem veliko lažje delovala kot v ljubljanski in lavantinski škofiji. To potrjuje tudi to, kar je po izjavi Kraglja izjavil Toroš pri birmi na Pivki: *»Dr. Močnik je sam kriv izгона. Ko sem prišel v Poreč, sem se takoj poklonil Titu, Bakariću in v Sloveniji tudi Marinku. Znati je treba!«* ¹¹⁵ Na drugi strani pa se je Toroš kot pravnik strogo držal predpisov. Ko je Udba pričakovala, da jo bo predhodno obvestil, da mu je regens nunciature Joseph Patrick Hurley naročil, naj pri predsedniku vlade Mihi Marinku intervenira za na smrt obsodjenega Jožka Kraglja, tega ni storil. Seveda je bila o tem UDV

¹¹³ ARS, SI AS 1931, mfs., II 0018005, II 0017919.

¹¹⁴ ARS, SI AS 1211, KOVS 115, št. 154/1956.

¹¹⁵ Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 524.

že obveščena, saj je Torošu sledila na vsakem koraku. Toroš je tudi sam interveniral za svoje duhovnike, tudi za Kraglja.

Kot že navedeno, je oblast razdvajala duhovništvo s t. i. diferenciacijo. Duhovniki-člani OF oz. Cirilmetodijskega društva (CMD), ki je bilo s pomočjo Udbe ustanovljeno 20. septembra 1949, so imeli številne privilegije: bili so podvrženi nižji obdavčitvi kot t. i. »reakcionarni duhovniki«, oblast jim je nudila finančno podporo, dobili so dovoljenje za poučevanje verouka in zbiranje prostovoljnih prispevkov, imeli so zdravstveno zavarovanje, sodne in administrativne kazni so bile nižje, lažje so prišli do potnega lista itd. V letnem poročilu II. oddelka Uprave državne varnosti (UDV) je zapisano, da je UDV

za zagotovitev nadaljnje diferenciacije /.../ protežirala apostolskega administratorja v Novi Gorici dr. Toroša, frančiškanski red ter kartuzijance v Pleterjih. Tako je Toroš dobil rezidenco na Kostanjevici, dovoljenje za malo semenišče v Vipavi ter avto za osebno uporabo. Na njegovo prošnjo je bilo izpuščenih iz zapora več duhovnikov iz njegove administrature, prav tako so bile ugodno rešene vse prošnje za poučevanje verouka, za pobiranje miloščine, za popravilo cerkve ali posebne podpore.¹¹⁶

Pomočnik ministra za notranje zadeve Peter Zorko in polkovnik Niko Šilih sta julija 1951 poverjenikom za notranje zadeve OLO in MLO poslala »Navodilo o postopanju z duhovniki«, v katerem je med drugim navedeno:

Sedanji odnosi med državo in cerkvijo narekujejo potrebe, da zaostrujemo borbo proti katoliškemu kleru. Borbo je potrebno

116 Pučnik (ur.), *Iz arhivov politične policije*, 420, Letno poročilo II. oddelka UDV za Slovenijo za leto 1950.

voditi na vseh področjih državnega in političnega udejstvovanja /.../ Moramo pa pri tem razlikovati med duhovniki, ki so izrazito nasprotni našemu socialističnemu redu, in med tistimi, ki so se z današnjim stanjem sprijaznili in skušajo z ljudsko oblastjo sodelovati. To so zlasti duhovniki, ki so člani Ciril-Metod. društva. Posebej pa moramo ločiti od ostalih duhovnikov cerkveno vodstvo, ki je naši oblasti izrazito nasprotno in ki ga tvorijo škofjski ordinariati, zlasti ljubljanski in mariborski s škofoma Vovkom in dr. Držečnikom na čelu. /.../ Izjema velja v neki meri za goriško administraturo, ki jo vodi dr. Mihael Toroš, ki kaže ljudski oblasti naklonjeno stališče.¹¹⁷

Vendar je bil tudi Toroš za oblast samo sredstvo za dosego njenih ciljev, namreč vnesti razdor v Cerkev in zmanjšati vpliv Cerkve med ljudmi. Zvezni člen med Udbo in Torošem je bil najprej A. Valjutin (Anton Bajt), kar pa Torošu, ki se je zelo bal kompromitacije pred Vatikanom, ni ustrezalo, pa tudi zato, ker je bil Bajtov predstojnik. Udba je zato vzpostavila direktno strogo konspirativno zvezo, ki jo je prevzel podpolkovnik Hilbert Kamilo. Načrt Udbe je seveda bil, da bi »podpolkovnik Hilbert /.../ Toroša postopoma popolnoma obvladal,«¹¹⁸ kar pa ni uspelo. Kljub dobrim odnosom oblasti njegovi nastopi niso bili vedno po gođu. Tako je npr. podpolkovnik Hilbert Kamilo kritiziral njegovo obnašanje avgusta 1949: »Nemogoč je njegov način obiskovanja naših najvišjih predstavnikov /.../ Ko je bil zadnjič v Ljubljani, se je pri Predsedstvu vlade obnašal kot mali zmešani Hitler, hotel vdreti v sobo predsednika, čeravno ga ni bilo, ne da bi upošteval trohico dostojnosti.«¹¹⁹

117 ARS, SI AS 1931, mfs., II 0018005.

118 ARS, SI AS 1931, mfs., II 0018005.

119 ARS, SI AS 1931, mfs., II 0017977.

Toroš se je zavzemal za novo samostojno cerkveno enoto oz. škofijo, »v kateri bi bili združeni vsi primorski Slovenci, ki so vključeni v LRS«. Leta 1948 je dvakrat interveniral pri regensu nunciature Hurleyju v Beogradu, vendar ni dobil odgovora. Tudi duhovniki, včlanjeni v OF, so zastopniku Sv. stolice Hurleyju 20. junija 1949 predali posebno spomenico v tem smislu. Dejansko pa je v ozadju akcijo za enotno škofijo vodila Udba. S tem se je hotela rešiti dveh ostrih nasprotnikov, reškega administratorja dr. Karla Jamnika in pazinskega administratorja dr. Dragutina Nežiča. Za novega škofa si je namreč želela Toroša.¹²⁰

Po štirih letih sodelovanja z oblastjo se je Torošev odnos do nje popolnoma spremenil, postal je oster kritik oblasti. Eden glavnih vzrokov za spremembo njegovega stališča je bil brez dvoma izid tolminskega procesa in popolnoma nepričakovana visoka kazen. Po tolminskem procesu so slovenski ordinariji, torej škofa Anton Vovk in Maksimilijan Držečnik ter administrator Mihael Toroš, nastopali vedno enotnejše, tudi v vprašanih odnosov Cerkve in države ter duhovniškega društva CMD.¹²¹ Bilo je še več vzrokov za to, da je Toroš spremenil svoj odnos do oblasti, npr. oviranje cerkvenih pevskih zborov in verouka, razočaran je bil, da vlada kljub obljubam in podpisani pogodbi ni pokrila sredstev za obnovo med vojno poškodovanih cerkva, župnišč in kaplanij na Goriškem. Davčna uprava Nova Gorica celo stroškov (4 milijone dinarjev) za obnovo ni hotela priznati, zahtevala je celo neprimerno visoke davke.¹²² Toroš je tudi izstopil iz duhovniškega društva CMD. Društvo je kritiziral, ker ni razčistilo svojega odnosa do Vatikanu. Jugoslovanska škofovska konferenca v Zagrebu je sprejela sklep, da se morajo pravila CMD poslati Vatikanu v odobritev, to pa je

120 ARS, SI AS 1931, mfs., U 0006890-1, U 0006900-2, U 0006922-3; II 0018005.

121 Več o tem gl. Vovk, *V spomin in opomin*, 308–313, 315–319, 323–329.

122 ARS, SI AS 1211, KOVS 115, št. 154/1956.

bilo za oblast vmešavanje v notranje zadeve Jugoslavije. Občni zbor CMD je oblasti sledil in zastopal stališče, da se pravila ne pošljejo v Vatikan.¹²³

Sveti sedež je že 12. aprila 1949 prepovedal mesečnik *Bilten*, organ Iniciativnega odbora članov OF pri IO OF, ki je izhajal od meseca novembra 1948 v Ljubljani, z dekretom 10. decembra 1949 pa še vsako pisanje v dnevnikih, brošurah ali periodičnih listih in propagiranje političnih društev med duhovniki. Ko je Vatikan *Bilten* prepovedal, so začeli izdajati *Novo pot*, nakar je 15. februarja 1950 sledila prepoved tudi tega mesečnika ter prepoved rušenja cerkvene doktrine in discipline. Vatikan je 3. maja 1950 napovedal Jožetu Lampretu, Antonu Bajtu in Viktorju Mercu ekskomunikacijo v primeru, da ne bodo v roku tedna dni poslali pisne izjave, da v prihodnje ne bodo kršili prepovedi.¹²⁴ 30. avgusta 1950 je sledila ekskomunikacija Bajta,¹²⁵ Lampreta in Merca zaradi delovanja pri ustanovitvi CMD. Toroš je od novega regensa nunciature v Beogradu msgr. Silvija Oddija prejel ustni ukor zaradi sodelovanja z oblastjo.¹²⁶ Kljub temu je Bajt po ekskomunikaciji še naprej maševal in opravljal duhovniške posle, kar je Toroš obsojal. Zato je 9. januarja 1951 poslal okrožnico s sporočilom, da Bajt opravlja posle brez njegovega dovoljenja. Ker je Bajt kljub ekskomunikaciji med duhovniki člani CMD užival širok ugled, kar je bila po izjavi Udbe »*posledica pravilno vodene agenture*«, Toroša niso več podpirali. Razširjalo se je tudi, da je »*ekskomunikacija političnega značaja*«. ¹²⁷

123 ARS, SI AS 1931, mfs., II038050-1.

124 ARS, SI AS 1931, mfs., II002607, II0017099-18.

125 ARS, SI AS 1931, mfs., II0018012.

126 ARS, SI AS 1931, mfs., II0017174. Silvio Oddi (1910–2001) je bil odpravnik poslov nunciature v letih 1950–1952. Ko je Jugoslavija prekinila diplomatske odnose z Vatikanom, je zapustil Beograd.

127 ARS, SI AS 1931, mfs., II0017843, II0017851.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve
Socialistične republike Slovenije, 1918–2006.

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)
NŠAL 5, Škofijski arhiv Ljubljana 5.
NŠAL 333, Anton Vovk.
NŠAL 543, Ferdinand Babnik.

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG)
PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin.

Časopisni viri

Ljudska pravica, 1947.
Slovenski poročevalec, 1947.

Tiskani viri

Merc, Viktor. *Ustanovni občni zbor Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov Ljudske republike Slovenije*. Ljubljana: Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov Ljudske republike, 1950.

Reven, Zdravko et al. (ur.). *Cerkev na Slovenskem: letopis 1971*. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat, 1971.

Literatura

Cek, Štefan. *Spomini na Istro*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2019.

Čipić Rehar, Marija. *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953*. Ljubljana: Družina, 2007.

Dolinar, France Martin. *Slovenska cerkvena pokrajina*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1989.

Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Griesser Pečar, Tamara. »Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS in 'ljudska oblast' med najhujšo represijo«, *Bogoslovni vestnik* 77, št. 2 (2017): 423–437.

Klinec, Rudolf. *Dnevniški zapisi 1943–1945*, ur. Peter Černic in Renato Podbersič. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2010.

Kragelj, Jožko. *Moje celice*. Ljubljana: Družina, 1997.

Kragelj, Jožko. *Od postaje do postaje*. Gorica: samozaložba, 1998.

Kurnjek, Branko, Maučec, Marjan, Mozetič, Iztok. *Dnevno časopisje o duhovniških procesih 1945–1953*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1999.

Marc, Ljubo. *Črepinje*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994.

Močnik, Franc. *Moji spomini*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2001.

Novak, Alojzij. *Črniška kronika*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992.

Pučnik, Jože (ur). *Iz arhivov slovenske politične policije*. Ljubljana: Veda, 1996.

Pust, Anton, Reven, Zdravko in Božidar Slapšak, ur. *Palme mučeništva 2: ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki*. Celje: Mohorjeva družba, 1995.

Rebula, Alojz. *Jakob Ukmar, apostel sožitja*. Trst: Mladika, 2000.

Rosa, Jurij. »Slovenska duhovščina na Goriškem v obdobju 1945–1965.« V: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj / Chiesa e società nel goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*, ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano, 327–348. Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1997.

Rupnik, Franc. »Slovenska Cerkev na Goriškem med leti 1945–1965.« V: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj / Chiesa e società nel goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*, ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano. Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1997.

Sivec, Stanko. *Skozi ogenj*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2015.

Simčič, Tomaž. *Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, 1986.

Tavano, Luigi. *La diocesi di Gorizia 1750–1947*. Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2004.

Tavčar, Ivan. *Albin Kjuder Tomajski*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2005.

Troha, Nevenka. *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Tuta, Slavko. »Dujc, Albin«, *Primorski slovenski biografski leksikon: 4. snopič Čotar – Fogar*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977. Pridobljeno 5. 5. 2023. URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1007890/>.

Vovk, Anton. *V spomin in opomin*, ur. Blaž Otrin. Ljubljana: Družina, 2003.

*Persecution of Clergy in the Annexed
Part of the Littoral and Zone B of
the Free Territory of Trieste*

Summary

With the end of the Second World War in 1945, the Littoral had not yet been annexed to Yugoslavia. As envisaged in the peace treaty with Italy, a large part of the Archdiocese of Gorizia became part of Yugoslavia on 15 September 1947; the same applies to the Diocese of Rijeka and part of the Diocese of Trieste-Koper. Partitioning the Archdiocese of Gorizia into Zone A under Allied control and Zone B under Yugoslav military administration entailed major differences in the operation of ecclesiastic structures. While a democratic atmosphere was prevalent in Zone A, the situation in Zone B was the opposite, with the Udba secret political police conducting close surveillance over priests and their activities. It exercised pressure on priests, recruiting agents and informants who reported about the situation of priests and the Catholic Church on both sides of the demarcation line at regular intervals. Lists of hostile priests were compiled; sermons during mass were monitored; priests, especially the Gorizian archbishop, Carlo Margotti, were attacked in mass gatherings and Party meetings; confirmations were prevented, and physical assaults on priests as well as administrative proceedings, police investigations and trials were widespread.

After the annexation of part of the Archdiocese of Gorizia to Yugoslavia, pressure from the authorities increased further, repeating everything that had already happened in other parts

of Slovenia since the end of the war in 1945. This happened even though priests in the Littoral had selflessly defended the nation and the Slovenian language during the Italian occupation. For pastoral work, priests even required approval by the Ministry of Internal Affairs. Priests criticising the authorities were persecuted and put on trial. The Tolmin Trial was the biggest. The aim of such trials and accusations was to attribute collaboration with the occupying forces to Littoral priests, who were very popular due to having selflessly defended the national consciousness and the Slovenian language in times of fascism, and to present a critical attitude towards the communist authorities as treason after the annexation to Yugoslavia. The political police employed a familiar method, i.e. equating the activities of the traditional, anti-communist camp with activities of the occupying forces.

The Holy See appointed Dr Franc Močnik as administrator of the Yugoslav part of the Archdiocese of Gorizia; at the same time, he was appointed the apostolic administrator of the Yugoslav Diocese of Trieste-Koper. Močnik was the most undesirable priest of the Archdiocese of Gorizia, so a mob incited by Udba drove him out of the country twice in the autumn of 1947. He was succeeded by Mihael Toroš, who supported the “people’s government” during his first years in office, becoming a member of the Cyril-Methodius Society (CMD) and collaborating with Udba; after four years, however, he changed his opinion completely and became a harsh critic of the authorities. From the very beginning, the authorities had pursued a policy of differentiation: between ecclesiastic heads and priests, between the dioceses of Ljubljana and Maribor, between the Ljubljana and Maribor bishops on the one hand and the Gorizian administrator, Toroš, on the other, among administrators in the Slovenian Littoral, as well as among priests themselves, aiming to contain the influence of the Vatican.

One of the means of differentiation was Udba's establishment of the CMD on 20 September 1949 with the help of so-called "progressive priests".

DOI: 10.55692/D.18564.23.5

Prejeto: 6. 5. 2023
1.02 pregledni znanstveni članek

Erika Jazbar¹

*Politično delovanje Slovencev
na Tržaškem, Goriškem in
Videmskem po podpisu Pariške
mirovne pogodbe leta 1947*

Izvleček

Nova razmejitev, ki jo je prinesla Pariška mirovna pogodba leta 1947, je za Slovence, ki so v Italiji postali narodna manjšina, odprla novo poglavje tudi z vidika političnega nastopanja, saj so se v tem času oblikovale nove politične stranke, ki so bile jasno idejno in narodno profilirane. Med Slovenci, ki so živeli na Tržaškem, Goriškem in Videmskem, so bile na političnem polju pomembne razlike, ki izhajajo iz različnih zgodovinskih, družbenih in tudi narodnih okoliščin. Leta 1947 je bila izrazita tudi ideološka diferenciacija, ki se je leta 1948 »obogatila« še s sporom med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo po resoluciji Informbiroja. Ločnico pa sta že od predvojnega časa predstavljala dva kon-

¹ Erika Jazbar, klasična filologinja, novinarka radiotelevizije RAI – deželni sedež v Trstu, Via Fabio Severo 7, IT – 34133 Trst/Trieste, erikajazbar@yahoo.it.

cepta političnega delovanja: na eni strani samostojno slovensko politično nastopanje, na drugi vključevanje v italijanske stranke.

KLJUČNE BESEDE: *Pariška mirovna pogodba (1947), dežela Furlanija - Julijska krajina, Slovenci v Italiji, narodne manjšine, slovenske politične stranke v Italiji*

Abstract

For Slovenians, who became a national minority in Italy, the new border demarcation resulting from the Paris Peace Treaty in 1947 opened a new chapter of political engagement, with the formation of new political parties with clear ideological and national profiles. There were significant differences in the political field among Slovenians who lived in the provinces of Trieste, Gorizia and Udine, stemming from different historical, social as well as national contexts. Ideological differentiation was also prominent in 1947, further “enriched” in 1948 by the dispute between Yugoslavia and the Soviet Union following the Cominform resolution. Ever since the pre-war times, a dividing line had been based on two concepts of political action: independent Slovenian political engagement on the one hand and integration into Italian parties on the other.

KEYWORDS: *Paris Peace Treaty (1947), region of Friuli Venezia Giulia, Slovenians in Italy, national minorities, Slovenian political parties in Italy*

slovenske skupnosti oz. zavesti o pripadnosti skupnosti, kot smo jo poznali, spreminjanja njene identitete in odnosa do italijanske večine. Dejstvo, da obstaja vedno manj diferenciranih slovenskih sredin, ki samostojno – ali opredeljeno v okviru vsedržavnih strank – dorečejo svoje politične zahteve, temveč nagovarjajo čedalje bolj neideološko in krajevno, pomeni, da se izgublja tudi politično opredeljena narodna skupnost, ki ne čuti več potrebe, da bi bila (politični) subjekt.

Za zunanjega opazovalca je ta ugotovitev manj očitna, saj slovenska skupnost v Italiji še vedno premore odlične zborovske sestave, dramske podvige in odmevne dogodke, tudi književnike, a dejstvo je, da značaj slovenske skupnosti drsi v jezikovno ali niti to ne. Vedno pogosteje Slovenci v Italiji postajajo »slovensko govoreči« italijanski državljani ali celo zgolj »tudi slovensko govoreči italijanski državljani.« Skladno s tem se časnikarji že vrsto let soočamo z zadrego pri opredelitvi kandidatov, ki jih najdemo na domala vseh listah in vseh volilnih preizkušnjah, od evropskih do rajonskih: ali so – ali bi lahko bili – Slovenci, zanje pa ne moremo trditi, da je slovenstvo del njihovega političnega delovanja, pozornosti, prizadevanj, zavesti.

Leta 1947 ni bilo tako v nobeni od treh pokrajin, v katerih je avtohtono in organizirano prisotna slovenska narodna skupnost v FJK, kar bomo v nadaljevanju poglobljeje preleteli. Narodne in ideološke meje so takrat bile jasne, enako kot bela (mejna) črta, ki so jo potegnili čez nekoč enotno Goriško.

»Beli priročniki«

Največji poznavalec tematike političnega delovanja Slovencev v Italiji je Ivo Jevnikar,⁵ ki nosi tudi največ zaslug, da so teksti,

5 Ivo Jevnikar (1954, Trst), časnikar, politik, raziskovalec, publicist, narodni delavec na različnih področjih, deluje predvsem v Trstu.

članki, razprave in knjige o tej temi izšle. Odgovarja za tisto »neinstitucionalno režijo«, ki jo omenjam v uvodu, kar v bistvu pomeni, da je nastajala na osebno pobudo in v prostem času, ko sta se stroka in zainteresirana javnost ukvarjali z drugim. Z zbirko »belih priročnikov«, ki so izhajali tri desetletja pri Krožku za družbena vprašanja Virgil Šček iz Trsta, je uredil, zbral, spodbudil, napisal, omogočil izid številnih raziskav, pregledov, diplomskih nalog, ki se natančneje ukvarjajo s političnim delovanjem Slovencev v sedanjih mejah Republike Italije v predvojnem in povojnem času. Gre za dragoceno zbirko, pri kateri je velik poudarek na samostojnem slovenskem političnem nastopanju, ki je bilo v veliki meri nekomunistično.⁶

Ta sredina družbeno angažiranih sonarodnjakov je v zapletenem povojnem času narodnih in ideoloških napetosti omogočila Slovincem v Italiji znosnejšo plovbo, saj so njeni predstavniki znali najti pot do uradnih hodnikov, ki so bili komunistom in drugim inačicam levičarjev – slovenskim in neslovenskim – v glavnem nedostopni. V nelahkih in nenaklonjenih pogojih in ob preziru politikov iz matice so znali ublažiti marsikateri poseg in načeti ali uresničiti več pomembnih zadev. Običajno se kot največjo pridobitev tega časa omenja uzakonitev državnega šolstva v slovenskem jeziku na Tržaškem

6 Knjižna zbirka t. i. »belih priročnikov« šteje petdeset monografskih zvezkov na družbeno in politično temo, ki so izhajali v letih 1991–2019 pri Krožku za družbena vprašanja Virgil Šček v Trstu. Ravno jubilejni 50. zvezek (Ivo Jevnikar (ur.), *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 2019)), kjer so zbrani referati s posveta, ki je potekal ob 60-letnici obnovitve samostojnega slovenskega političnega nastopanja v sedanjih mejah Republike Italije v Vilfanovi dvorani v Trstu 23. novembra 2007, nudi najboljši pregled o temi, o kateri je govor v tem besedilu.

in Goriškem, ki sega v leto 1961,⁷ seznam dosežkov pa je dolg in še čaka na specifično študijo.

Leto 1947 na Goriškem, Tržaškem in Videmskem

Februarski podpis Pariške mirovne pogodbe in njeno jesensko udejanjenje⁸ predstavljata mejnik tudi za politično delovanje Slovencev, ki so se po desetletjih premikajočih se meja dokončno znašli na ozemlju Republike Italije oz. na Tržaškem v prehodnem Svobodnem tržaškem ozemlju (STO). Postali so narodna manjšina v državi, ki je spadala v družino zahodnih demokracij, medtem ko je matični narod pripadal družini vzhodnoevropskega socializma, meja med sistemoma pa ni bila lahko prehodna niti enostavna. Prizadevanja za drugačno razmejitev, pri katerih so bili v poldrugem letu soudeleženi domala vsi slovenski družbeni akterji, vključno s primorsko katoliško duhovščino, so se s tem zaključila. Skladno s tem je popustila z njimi povezana prisiljena enotnost. Diferenciacija, ki je izhajala iz medvojnega in poveljnega dogajanja, se je lahko izrazila v bolj svobodnih in javnih oblikah, ohranjale so se tudi nekatere »tradicionalne« ideološke razlike med liberalci in katoličani iz predvojnih časov.

Goriška, Tržaška in Videmska so tri pokrajine⁹ v FJK, kjer smo Slovenci v Italiji avtohtona manjšina in še danes organizi-

7 Zakon št. 1012/1961 opredeljuje delovanje državnih šol s slovenskim učnim jezikom na Goriškem in Tržaškem.

8 Oboje je potekalo leta 1947.

9 To porazdelitev lokalne samouprave so sicer odpravili, vendar te ozemeljske enote ostajajo jasno razpoznavne. Predsednica dežele Debora Serracchiani je med svojim mandatom (2013–2018) udejanjila državno ustavno reformo, ki jo je pripravila vlada Mattea Renzija in je med drugim ukinjala pokrajine. Na državni ravni se naposled ni uresničila,

rano prisotni. Vsaka od treh ima svoje zgodovinske, družbene, jezikovne, kulturne, narodne in politične specifičnosti, ki so bile prisotne tudi pred letom 1947. Slovenska Benečija z Nadiškimi in Terskimi dolinami ter Rezija, ki sodijo v Videmsko pokrajino, so v okviru italijanske države od leta 1866, asimilacijski pritisk je imel v teh krajih ob podpisu Pariške mirovne pogodbe že dolgo brado. Leta 1947 so prišli »z dežja pod kap«, je v svojem dnevniku zapisal beneški duhovnik Anton Cuffolo,¹⁰ saj se je preganjanje vsega, kar je bilo slovenskega, še okrepilo. Na Videmskem niso poznali slovenskega šolstva niti organizacij, povezav z matičnim prostorom je bilo bistveno manj. Slovenci na tem koncu so do odobritve zaščitnega zakona za Slovence leta 2001¹¹ ostali v bistvu nepriznana manjšina.

Čisto drugačna slika je bila leta 1947 na Goriškem in Tržaškem, ki sta skupaj z deželico pod Sv. Višarjami – Kanalsko dolino – prešla pod Italijo po prvi svetovni vojni. Tržaški Narodni dom in goriški Trgovski dom simbolizirata največji družbeni vzpon Slovencev v mestnih središčih. Tu so delovale slovenske šole, mediji in organizirane sredine na vseh področjih in za vse poklice, slovenski skupnosti na Tržaškem in Goriškem

ker so jo volivci na referendumu 4. decembra 2016 zavrnil, na deželni ravni pa je obveljala, tako da na državni ravni pokrajine vztrajajo, v deželi FJK pa jih ni več.

- 10 Anton Cuffolo (1889, Plastišče – 1959, Čedad), beneški slovenski duhovnik, doma iz Karnajske doline, narodni buditelj, kulturni delavec, zbiratelj narodnega blaga, avtor dnevnika v treh zvezkih, ki je bil po njegovi smrti objavljen v več knjigah, del pa ostaja še neobjavljen. Biografski podatki, uporabljeni v tem prispevku, so povzeti po *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu*, ki ga je izdala Goriška Mohorjeva družba (GMD).
- 11 Zaščitni zakon za Slovence je po večdesetletnih prizadevanjih italijanski parlament odobril 14. februarja 2001 (Zakon št. 38/01), njegovi členi se postopno uresničujejo, več jih ostaja še neizpoljenih, zaradi nedorečene formulacije v marsikaterem odstavku je njegovo izvajanje zapleteno.

sta bili leta 1947 del širšega slovenskega prostora, Gorica in Trst sta bila del zavesti matičnega slovenstva. K zapisanemu je treba dodati še kratko pojasnilo o družbenih specifikah slovenskih skupnosti v omenjenih treh pokrajinah: na Videmskem živijo Slovenci posejani po gorskih zaselkih, večino v nižinskem predelu predstavljajo Furlani, Cerkev je zanje najpomembnejša oporna točka. Tudi Goriška, vključno z mestom Gorica, je (bila) katoliška dežela, goriška nadškofija, dedič Oglejskega patriarhata, je v stoletjih odigrala pomembno vlogo tudi pri gašenju medetničnih konfliktov, »goriškost« je družbeni in kulturni pojem, ki v zadnjem času omogoča to, kar v ostalih dveh pokrajinah ostaja na ravni institucionalnega dogovarjanja. Mesto Trst pa zaznamuje pristanišče, politično so tu prevladovali liberalci, italijanski iredentizem je bil izrazitejši, poznali so tudi proletariat, komunistične in še prej socialdemokratske parole so prišle lažje do volilne baze. Na kraškem robu smo ne le klimatsko, ampak tudi družbeno, etnično in politično v drugačnem svetu, ki je od mesta ločen. Ta dejstva moramo imeti pred očmi, ko predstavljamo različne samostojne oblike političnega delovanja Slovencev v Italiji po razmejitvi leta 1947.

Slovenska demokratska zveza v Gorici in Trstu

Predstavitev začnjam s politično sredino, ki je imela najbolj linearno pot, v primerjavi z drugimi je tudi dobro raziskana, na voljo so pričevanja protagonistov. *Slovenska demokratska zveza* (SDZ)¹² je delovala na Goriškem in Tržaškem z enakim

12 Goriškemu delu SDZ je monografijo posvetil eden izmed njenih ustanoviteljev Avgust Sfiligoj; gl. *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969* (Gorica: samozaložba, 1969); gl. tudi: Peter Černic, »Obuditev demokratske politične tradicije na Goriškem po drugi svetovni

imenom, a v nekoliko drugačni obliki: goriška in tržaška stranka sta bili povezani in sta sodelovali, imeli sta tudi skupno glasilo – tednik *Demokracija*.¹³ Sramežljivi in kasnejši poskusi, da bi SDZ razširili tudi na Videmsko, so bili takoj neuspešni.¹⁴

SDZ so na Goriškem ustanovili še pred podpisom mirovne pogodbe, in sicer 17. januarja 1947 v prostorih Alojzijevejšča v Gorici. Na Tržaškem je nastala 21. decembra 1947. SDZ je izhajala iz vrednot liberalne demokracije, v ospredju njenih prizadevanj so bile pravice Slovencev, ki jih je branila v okviru zahodnega parlamentarizma, bila je izrazito protikomunistična, zagovarjala je princip samostojnega političnega nastopanja. Na Goriškem sta jo sestavljali katoliška in liberalna struja, njuni akterji so bili predvojni družbeni delavci, ki so med ljudmi uživali ugled. Na katoliški strani je to bil Anton Kacin,¹⁵ na liberalni Avgust Sfligoj,¹⁶ ki je bil vodilna osebnost goriške SDZ

vojni, rojstvo Slovenske demokratske zveze,« v: *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 2019), 49–89.

- 13 Časopis *Demokracija* je začel izhajati kot tednik v Gorici leta 1947, uredništvo in uprava sta se nato preselila v Trst, kjer je časopis izhajal do leta 1972. Časopis je kot tednik izhajal do leta 1958, nato do leta 1960 kot petnajstdnevnik, nakar je izhajal precej neredno. Časopis je dostopen na spletnem portalu dlib.si.
- 14 O delovanju SDZ, njenem katoliškem delu ter o neuspelih prizadevanjih njenih akterjev v slovenski Benečiji mi je pogloblje spregovoril prof. Martin Kranner (1918, Žabnice – 2017, Gorica) v daljših pogovorih, ki sva jih imela o različnih temah od leta 2013 do leta 2016 in so bili objavljeni v tedniku *Novi glas* in reviji *Mladika*. O nastanku SDZ na Goriškem in njenem delovanju je spregovoril v intervjuju, ki ga je tednik *Novi glas* objavil 9. aprila 2015; gl. »O goriški SDZ, povojni politični organizaciji demokratičnih Slovencev«, *Novi glas*, 9. 4. 2015.
- 15 Anton Kacin (1901, Spodnja Idrija – 1984, Opčine), šolnik, kulturni in politični delavec, publicist, urednik, deloval je na Goriškem in Tržaškem.
- 16 Avgust Sfligoj (1902, Dobrovo – 1985, Gorica), tigrovec, politični za-

do ukinitve stranke leta 1975, ko je iz nje tudi na Goriškem nastala stranka *Slovenska skupnost*, ki deluje še danes. Liberalna in katoliška struja v goriški SDZ sta imeli tudi vsaka svojo avtonomno organizacijo, ki sicer javno nista nastopali, a sta imeli vsaka svoje vodstvo in delovanje. SDZ v Gorici je obe duši združevala v enakopravni obliki, paritetnost se je odražala v vodstvu in rotaciji le-tega.

Predzgodba goriške SDZ se je v zatišju začela pisati leto po koncu vojne, za javno nastopanje so njeni akterji čakali na sklepe mirovne konference. Protagonisti na katoliški strani so izhajali iz kroga, ki ga je med vojno idejno vodil Janko Kralj,¹⁷ oz. iz goriške izpostave SLS. Osnovali so Slovensko narodno demokracijo, njen ustanovni občni zbor je bil v Gorici 29. junija 1946. Vzporedno se je razvijala tudi pot zbiranja na liberalno-tigrovski strani, predvsem od jeseni 1946, ko je usoda Gorice postajala jasna. Takrat je prišlo tudi do sklepa, da bosta obe sredini sodelovali v skupni organizaciji. Januarja 1947 je tako potekal ustanovni občni zbor SDZ za Goriško, 25. aprila 1947 je v Gorici izšla prva številka tednika *Demokracija*, ki sta ga urejala Polde Kemperle¹⁸ in Slavko Uršič.¹⁹

Na te politične premike so se na komunistični in projugoslovanski strani odzvali zelo ostro. Ko se je SDZ pojavila v javnosti z avtonomno organizacijo, je v bistvu izničila monopol *Slovensko-italijanske antifašistične unije* (SIAU) in

pornik, odvetnik, politik, deloval je predvsem na Goriškem.

17 Janko Kralj (1898, Saksid – 1944, Rim), pravnik, politik, družbeni delavec, publicist, urednik.

18 Leopold Kemperle (1886, Hudajužna – 1950, Trst), časnikar, publicist, urednik, politik.

19 Andrej Slavko Uršič (1908, Kobarid – ?) urednik, časnikar, publicist, politik. 31. avgusta 1947 ga je UDBA v bližini Kobarida ugrabila in prepeljala v Ljubljano, v tamkajšnjih zaporih je bil zasliševan, za njim se je izgubila vsaka sled.

njeno referenčnost v odnosu do Zavezniške vojaške uprave (ZVU).²⁰ Na snovalce SDZ so letele grobe psovke. Ob sami ideologiji in komunističnih metodah pa so akterji SDZ izhajali tudi iz daljše tradicije iskanja stika z oblastjo in delovanja v državnem aparatu. Komunistom so zato očitali zadržanje do ZVU, ko so – sicer v manjši meri kot na Tržaškem – odklanjali od zaveznikov vzpostavljeno slovensko šolstvo, javno upravo in sodstvo, kar je slovensko prisotnost predvsem ošibilo. Blatenje in grožnje niso ostali le na besedni ravni. Nekaj tednov pred razmejitvijo je UDBA nedaleč od Kobarida ugrabila vodilnega urednika tednika *Demokracija* Slavka Uršiča,²¹ za njim se je izgubila vsaka sled. UDBA je tudi skrbno spremljala delovanje SDZ s konfidenti, ki jih je premogla tudi v strankinih vodstvenih organih. Enako je bilo tudi na Tržaškem.²²

Pri goriški SDZ ne moremo tudi mimo ugotovitve, da je pri zbiranju Slovencev, ki se niso prepoznali v SIAU, odigrala zelo pomembno vlogo duhovščina oz. tisti njen del, ki ni pristal v Osvobodilni fronti. Tednik *Slovenski Primorec*,²³ ki so ga izdajali omenjeni duhovniki – omenimo msgr. Mirka

20 Nevenka Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998), 127–129.

21 O njegovi ugrabitvi in smrti gl. Ivo Jevnikar, »'Neznani Slavko' v zaporih Udbe: novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča,« *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1995* (1994), 83–89; Ivo Jevnikar, *Ob 65-letnici ugrabitve: Andrej (Slavko) Uršič: rojen 17. okt. 1908 v Kobaridu, ugrabljen 31. avg. 1947 pri Kobaridu* (Trst: Mladika, 2012); Jernej Vidmar, »Ugrabitelji Andreja Slavka Uršiča,« *Mladika*, št. 1 (2020): 5–12.

22 Jernej Vidmar, »Represija proti članom Slovenske demokratske zveze in njenim privrzcem,« *Mladika*, št. 3 (2021): 59–63; št. 4 (2021): 57–62; št. 5 (2021): 55–58.

23 *Slovenski Primorec* je katoliški tednik, ki je izhajal v Gorici od leta 1945 do leta 1948. Njegov urednik je bil najprej Alojzij Novak, nato Mirko Brumat, ki se je podpisoval s psevdonimom Bonaventura Mahnič. Na voljo je na spletnem portalu dlib.si.

Brumata²⁴ – je postal idejno jedro te sredine, cerkveni možje so pomagali tudi drugače. Marijine družbenice so pomembno pripomogle k zbiranju podpisov za vložitev liste SDZ za volitve v Gorici, najdemo jih tudi na kandidatni listi v času, ko se je večina otepala javnega izpostavljanja v sredini, ki je v prvih povojnih letih delovala kot otoček med kladivom italijanskega nacionalizma in nakovalom slovenske in italijanske levice.

Pot tržaške SDZ²⁵ je bila nekoliko drugačna od goriške, v bistvu v nasprotju z dotedanjo politično tradicijo, ki je veljala na Tržaškem. V mestu v zalivu je namreč dotlej prevladoval model zbirne stranke *Edinost*, v kateri so prevladovali liberalci, katoličani so bili tudi v vodstvu, a so se odpovedali avtonomnemu delovanju na političnem polju. Goriški Slovenci pa so bili tisti, ki so v avstrijskem obdobju v glavnem nastopali na listah idejno različnih slovenskih strank. Po letu 1947 pa se je slika obrnila. Na Goriškem sta liberalna in katoliška skupina našli skupno streho, v Trstu pa je po prvih poskusih, da bi SDZ združevala več idejnih skupin, naposled prišlo do diferenciacije. SDZ je v Trstu zastopala le liberalno vejo. Delovala je sicer tudi v drugačnih razmerah, v posebni upravi Svobodnega tržaškega ozemlja, italijanski pritisk je bil izrazitejši, levica močnejša in nasilnejša, razkol zaradi Kominforma se je na Tržaškem globoko zarezal med ljudi.

Na poti ustanavljanja strank in gibanj so se v javnosti najprej pojavili katoličani, ki so v povojnem času premogli svoje ločene stranke tudi po zaslugi političnih beguncev in v Gorici formiranih kadrov. V prvem povojnem času so se politično angažirani katoličani zbirali predvsem okoli duhovnika Petra

24 Mirko Brumat (1897, Šempeter pri Gorici – 1950, Gorica), duhovnik, kulturni delavec, publicist, urednik.

25 O nastanku SDZ na Tržaškem in njenem začetnem delovanju gl. Nadja Maganja, *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1980).

Šorlija.²⁶ Tako so 20. julija 1947 po nekajmesečnih pripravah ustanovili *Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev*. Mesec kasneje je omenjeno *udruženje* podpisalo sporazum o skupnem programu s pripravljalnimi odborom tržaške SDZ, septembra je *udruženje* vstopilo v SDZ kot samostojna skupina s tretjino članov v vodstvu.

SDZ za Svobodno tržaško ozemlje so naposled ustanovili 21. decembra 1947 v dvorani Odeon v Trstu, pripravljalni odbor je sicer deloval že od pomladi istega leta, ko je stopil v stik s sorodno goriško stranko in se dogovoril za skupno izdajanje glasila, ki je začelo izhajati konec aprila. Po letu dni pa se je *udruženje* umaknilo iz SDZ in 1. avgusta 1948 ustanovilo *Slovensko krščansko socialno zvezo* (SKSZ), ki je bila od SDZ ločena, a je s SDZ tesno sodelovala. SKSZ je imela tudi razvejano organizacijo na prosvetnem in družbenem področju, gre za predhodnice sredin, ki delujejo še danes.

Tudi SDZ STO, ki ga je v tem času poosebljal Josip Agneletto,²⁷ je bila izrazito antikomunistično naravnana. Tako kot na Goriškem so komunistom očitali ne le ideologijo in nasilje do drugače mislečih, temveč tudi poguben odnos do zaveznikov, v katerih so komunisti videli nove okupatorje; z ZVU zato niso sodelovali, odklanjali so tudi vse, kar je prihajalo z njihove strani, od uvajanja slovenskega šolstva do mest v javni upravi. Posledica je bila, da so ta mesta zasedli Italijani. SDZ je tudi odločno zagovarjala obstoj in razvoj STO kot samostojne države.

26 Peter Šorli (1902, Grahovo ob Bači – 1988, Trst) duhovnik in politični delavec, interniranec v taborišču Dachau.

27 Josip Agneletto (1884, Trsek – 1960, Trst) pravnik, odvetnik, politik, publicist, gospodarstvenik.

SIAU sta spomladi leta 1948 zapustila odvetnika Frane Tončič²⁸ in Josip Ferfolja,²⁹ ki sta bila dotlej znani imeni, tudi v vodstvu organizacije. SIAU sta očitala nasilne metode, podpirala sta delovanje v okviru demokratičnega sistema. S somišljeniki sta ustanovila Skupino neodvisnih Slovencev, ki se je zavzemala za obstoj STO, na volitvah samostojno ni nastopala, je pa sodelovala z različno usmerjenimi slovenskimi skupinami, med katerimi je bila tudi SDZ.³⁰

V STO so bile prve volitve junija leta 1949, najprej v Trstu, teden kasneje v okoliških občinah. Demokratični tabor nad rezultatom ni bil navdušen, tudi v Trstu so z delom vztrajali in slika se je kasneje nekoliko spremenila. Vse do danes pa med (zavednimi) Slovenci na Tržaškem in v FJK prevladuje izbira levih strank.

*Demokratična fronta Slovencev
na Goriškem in v Benečiji*

Na levem političnem polu je bil položaj med Trstom in Gorico oz. Benečijo precej drugačen, kar velja predvsem za prva povojna leta, torej tista, ki nas posebej zanimajo. Na Tržaškem so slovenski komunisti do informbirojevskega spora delovali skupaj z italijanskimi v Komunistični partiji Svobodnega tržaškega ozemlja, nato so Titu zvesti člani ustanovili *Slovansko-italijansko ljudsko fronto*, od leta 1955 do 1962 pa je nastopala njihova ravno tako nadnacionalna *Neodvisna socialistična zveza*. Na Goriškem in v slovenski Benečiji – formalno tudi v Kanalski dolini – pa so do leta 1955 premoogli samostojno

28 Frane Tončič (1893, Hrušica – 1978, Ljubljana) pravnik, urednik, politični zapornik, odvetnik, politik.

29 Josip Ferfolja (1880, Doberdob – 1958, Trst) pravnik, odvetnik, politik.

30 Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, 129–133.

slovensko politično stranko. To je bila *Demokratična fronta Slovencev* (DFS),³¹ ki je s tem imenom nastopala na občinskih in pokrajinskih volitvah na Goriškem, na Videmskem pa se je predstavljala z različnimi imeni neodvisnih list. Njeno uradno poimenovanje je bilo Demokratična fronta goriških, beneških in kanalskih Slovencev. Izhajala je iz vrednot NOB, v ospredju so bile tudi pravice Slovencev v Italiji, ki so postali narodna manjšina.

DFS so ustanovili v Gorici 10. avgusta 1947 v prostorih nekdanje furmanske gostilne Pri zlati zvezdi, na ustanovnem občnem zboru so bili prisotni tudi Beneški Slovenci, v vodstvu so bili štirje predstavniki iz videmske pokrajine: po dva predstavnika iz slovenske Benečije in iz Kanalske doline.

Na Goriškem se je stranka uveljavila in na volitvah tudi uspešno sodelovala, v slovenski Benečiji pa je prevladovala Krščanska demokracija, za katero so se opredelili tudi beneški duhovniki. DFS so razpustili leta 1955, zgodba njenih slovenskih predstavnikov se je nadaljevala v okviru italijanskih strank. Gre vsekakor za pomembno poglavje, ki v literaturi nima primerne obravnave in pozornosti. O njenem delovanju ne

31 O Demokratični fronti Slovencev ni monografskih tekstov, kar velja tako za Benečijo kot za Goriško. V glavnem najdemo članke, ki so bili objavljeni v časopisih, predvsem v goriškem tedniku *Soča*, ki je od leta 1947 do leta 1954 nosil podnaslov *Glasiło Demokratične fronte Slovencev v Italiji*; o DFS v slovenski Benečiji je na omenjenem posvetu ob 60-letnici obnovitve samostojnega političnega nastopanja, ki je bil v Trstu leta 2007, spregovoril narodni delavec, kulturnik in profesor Viljem Černo (Bardo, 1937–2017), njegov referat je bil prepisan, predelan in objavljen v zborniku *Boj za narodne pravice in demokracijo* v članku z naslovom *Preganjanje se nadaljuje, Demokratična fronta Slovencev v Benečiji*; zgodovinar Štefan Čok je v *Trinkovem koledarju* za leto 2018 objavil članek *Demokratična fronta Slovencev v Benečiji* (str. 108–114). Za poglavje o DFS na Goriškem se naslanjam tudi na pričevanja številnih Goričanov.

razpolagamo s celovito študijo, podatke je treba iskati v pričevanjih protagonistov, v tedniku *Soča* in tu pa tam v kakem članku.

V Benečiji je bilo delovanje DFS zelo zahtevno, tudi tvegano, saj je povojna leta in desetletja pogojevala nasilna protislovenska gonja z ustrahovanjem, tudi fizičnimi napadi, preiskavami, aretacijami, vsesplošnim blatenjem vsega, kar je bilo slovensko.³² Tudi DFS je bila deležna posebne pozornosti. 1. avgusta 1949 so neznanci celo ubili tajnika DFS za Špeter Andreja Jusso,³³ njegovo truplo so vrgli v Nadižo, 23. marca 1950 so razdejali in sežgali sedež DFS v Špetru, zato so ga nato preselili v Čedad.

Dne 1. maja 1949 je prišlo do odmevnega političnega dogodka. V kinu Impero v Čedadu je potekal zbor delegatov DFS z vseh beneških vasi, udeležilo se ga je 181 Slovencev. Shod je sprožil veliko razburjenje, val protestov, tudi senatno vprašanje. Na zboru so prisotni odobrili spomenico o Beneških Slovencih, ki so jo septembra 1949 izročili v Rimu takratnemu podtajniku pri predsedstvu vlade Giuliju Andreottiju.³⁴ Že leta 1947 je sicer DFS izročila predsedniku vlade Alcideju De Gasperiju spomenico za zaščito narodnostnih pravic Slovencev v Italiji. Skupina družbenih delavcev, ki se je zbirala okoli DFS, je tudi sprožila akcijo za vpisovanje beneških otrok v slovenske šole v Gorico.

32 O tem piše duhovnik Natalino Zuanella v knjigi *Gli anni bui della Slavia: attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale* (Čedad: Editrice Dom, 1996). Knjiga je izšla tudi v slovenskem prevodu; gl. *Mračna leta Benečije: dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998).

33 Andrej Jussa (1913, Petjag – 1949, Špeter) partizan, politični zapornik, narodni in politični aktivist.

34 *Spomenica demokratične fronte Slovencev v Italiji* je izšla tudi v knjižni izdaji kot priloga tednika *Soča* (št. 96 z dne 11. junija 1949).

Na prvih parlamentarnih volitvah leta 1948 je DFS na listi Ljudske fronte kandidiral Goričan in vidni predstavnik stranke Lambert Mermolja,³⁵ ki je začel s prakso slovenskih kandidatov na levičarskih listah. Na občinskih volitvah v Gorici je leta 1948 zbrala skoraj dvakrat več glasov kot SDZ, uveljavila se je tudi v slovenskih občinah na Goriškem, kjer so bile volitve leta 1951. Potekale so tudi v slovenski Benečiji, kjer se je DFS predstavila s slovenskimi krajevnimi listami, predvsem s simbolom smreke. Simboli in liste so bili pripravljene za vse občine v Benečiji, a ponekod jih niso mogli predstavili, saj so jim na več načinov preprečili, da bi zbrali dovolj podpisov: notarji niso overovali podpisov, na terenu so jim nagajali kominformisti in predstavniki Krščanske demokracije. Slovenska imena so sicer nastopala tudi na njihovih listah, a so bila v glavnem narodno nezavedna.

V Benečiji je, kot rečeno, prevladala Krščanska demokracija, DFS je dober rezultat zabeležila v Tipani (Taipana) in Grmeku (Grimacco). Za pokrajinske volitve leta 1951 sta slovenska kandidata na samostojni slovenski listi v okrožjih Špeter in Čenta prejela skupaj tisoč glasov.

DFS je formalno segala do Kanalske doline, v vodstvu stranke sta bila tudi dva predstavnika deželice pod Sv. Višarjami, samostojnega slovenskega nastopa pa na volitvah tu ni bilo.³⁶ Slovenci so kandidirali individualno na različnih listah, na prvih občinskih volitvah na Trbižu je bil na primer na občanski listi izvoljen Slovenec Fran Kravina iz Žabnic. Desetletje kasneje je Albin Ehrlich³⁷ 16 let predstavljal Krščansko demokracijo v občinskem svetu na Trbižu, kjer je bil tudi podžupan. V

35 Lambert Mermolja (1894, Podgora – 1978, Gorica) zobozdravnik, družbeno politični delavec, politični zapornik, planinec.

36 Erik Dolhar, *Boj za slovenstvo Kanalske doline, od TIGR-a do volitev 1946* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 2002).

37 Albin Ehrlich (1911, Žabnice – 1984), trgovec in politični delavec.

Naborjetu – Ovčji vasi je bil 15 let župan Slovenec Alessandro Oman,³⁸ točneje od leta 1999 do leta 2014, ko ga je nasledil Slovenec Boris Prešeren. V tej občini je prišlo do simbolične slovenske liste edinkrat leta 1970, omogočili so jo somišljeniki Slovenske skupnosti, njeni kandidati pa so dobili 50 glasov.

Avgusta leta 1945 so tudi v Kanalski dolini zbirali podpise za priključitev teh krajev k Jugoslaviji, v trbiški občini so zbrali 350 v glavnem slovenskih podpisnikov. Aprila 1946 je tudi te kraje obiskala razmejitvena komisija, Alojzij Dolhar³⁹ je njenim članom izročil spomenico Slovencev Kanalske doline.

»Kominform«

Posebno poglavje si v pregledu političnega delovanja Slovencev v Julijski krajini zasluži resolucija Informbiroja iz junija 1948, ki se je globoko zarezala v levičarske vrste predvsem na Tržaškem in imela večdesetletne posledice za politično, ideološko in narodnostno sliko.⁴⁰ Razkol na levici je Goriško oplazil v njenem tržiškem delu (Monfalcone), med slovenskimi kraji je vplival na politične izbire prvih občinskih volitev na Doberdobskem, ko je demokratični strani zaradi razdora med levičarji edinkrat uspelo imeti župana. Na Tržaškem pa so njeni valovi trajali dolgo in pustili dolgotrajne posledice. Med ljudmi je informbirojevski spor povzročil globok razkol, lahko

38 Alessandro Oman (Naborjet, 1956), publicist, narodni delavec, raziskovalec, župan.

39 Alojzij Dolhar (1902, Trst – 1969, Sleme pod Mojstrovko), zdravnik, javni delavec.

40 Nina Lončar, *Kominform in tržaški Slovenci: odnosi med komunisti v Coni A STO 1948–1952* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Mladika, 2012).

rečemo kar sovraštvo, tako med Italijani in Slovenci kot tudi med samimi Slovenci.⁴¹

V Komunistični partiji Svobodnega tržaškega ozemlja se je med titovci, torej tistimi, ki so ostali povezani z jugoslovansko partijo, in kominformisti, ki so se postavili na stran Sovjetske zveze, zarezala globoka ločnica. Stalinisti so od vsega začetka močno prevladovali, tempo jim je dajal poklicni revolucionar in naposled tajnik KP STO Vittorio Vidali.⁴² Izbira za Sovjetsko zvezo je bila močno večinska tudi med Slovenci.

Razkol je razcepil tudi dotedanje delovanje na družbenem in prosvetnem polju, mnogi kominformisti so svoje otroke začeli vpisovati v italijanske šole, med ljudmi je prišlo tudi do medsebojnega nasilja, blatenja, napadanja in laži, kar je sicer veljalo za obe soudeleženi strani, napetost je popustila več desetletij kasneje. Razkol zaradi Informbiroja je z narodnega vidika za sabo v številnih tržaških mestnih predelih in vaseh pustil pogorišče. Stiki so bili pretrgani, množica Slovencev se je asimilirala, slovensko-italijansko bratstvo je šlo v ropotarnico.

Razmerje moči slovenskih strank na prvih povojnih volitvah

V Gorici so pripravili prve občinske volitve 31. oktobra 1948. Izidi so bili za SDZ pod pričakovanji. Stranka je nastopila s svojim imenom in znakom lipove vejice, izvolila je dva

41 Nevenka Troha, »V novih razmerah. Julijska krajina po koncu druge svetovne vojne,« v: *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*, ur. Ivo Jevnikar (Trst, Gorica: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Krožek Anton Gregorčič, 2019), 22–23.

42 Vittorio Vidali (1900, Milje – 1983, Trst) poklicni revolucionar in politik, parlamentarec, publicist.

svetnika, medtem ko je DFS zbrala skoraj dvakrat več glasov in izvolila štiri svetnike. V slovenskih občinah na Goriškem so bile volitve leta 1951. SDZ se je tu predstavila kot *Kmečko delavska zveza* (KDZ),⁴³ osvojila je občino Števerjan, kjer se je začelo upravljanje, ki se nadaljuje še danes, v Doberdobu je izkoristila razkol na levisi zaradi informbirojevskega spora in edinkrat prevladala, v Sovodnjah pa vse do danes demokratični tabor občine ni osvojil.

V Trstu so zavezniki izkoristili razkol na levisi zaradi Kominforma in sklicali prve občinske volitve 12. junija 1949. Slovenska narodna lista, ki sta jo sestavili SDZ in SKSZ, se je predstavljala z lipovo vejico, izvolila je le enega svetnika, tako kot titovci (Slovansko-italijanska ljudska fronta), kominformisti (Komunistična partija STO) pa so izvolili 13 svetovalcev, od tega šest Slovencev. Teden dni kasneje so bile volitve v petih okoliških občinah. SDZ in SKSZ sta se tu predstavila z različnimi listami, v Devinu - Nabrežini in Zgoniku sta ohranili Slovensko narodno listo, na Repentabru je nastopila Neodvisna gospodarska zveza, v Dolini pa Neodvisna gospodarska lista. Prevladali so le na Repentabru, v Nabrežini so zasedli drugo mesto, povsod, vključno z Miljami, so prevladali kominformisti.⁴⁴

Volitve v Trstu so prinesle streznitev tudi za levico, ki je na približno 180.000 oddanih glasov prejela 47.000 glasov, od teh je titovce podprlo le 5000 volivcev. V Trstu je prevladala Krščanska demokracija, ki je pobrala 40 % glasov. Tudi v

43 Najbolj dokumentirana zgodba Kmečko delavske zveze na Goriškem je tista, ki se je pisala v Števerjanu. Gl. Marjan Drufovka, *V samostojnosti je moč: zbornik ob 70. obletnici Kmečko delavske zveze za Števerjan* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2021).

44 Nevenka Troha, »Nekaj utrinkov iz političnega življenja na Svobodnem tržaškem ozemlju (1947–1954),« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 67, št. 3 (2019): 678–688.

tržaških okoliških občinah so zmagali kominformisti, ki jim je zaupalo 8000 volivcev, titovcem pa tisoč.⁴⁵

Sklep

Leto 1947 je Slovincem, ki so v mejah Republike Italije postali narodna manjšina, prineslo novo zgodovinsko poglavje tudi z vidika političnih izbir z novimi dilemami, izzivi in novo umestitvijo v čas in prostor. Razlike med tremi pokrajinami, v katerih še danes vztraja avtohtona in organizirana slovenska narodna skupnost, so bile izrazite in izhajajo iz različnih zgodovinskih predzgodb, ki so se pisale na Videmskem, Goriškem in Tržaškem. Razlike so bile obenem tudi (ali predvsem) ideološke med prozahodnimi in komunističnimi strankami, po letu 1948 so sliko razgibala še razlikovanja okoli Tita in Stalina. Dodajmo še razlike v odnosu do režima v matici, Zavezniške vojaške uprave, italijanskih oblasti in italijanske večine. Pomembno ločnico pa je od vsega začetka predstavljal sam koncept političnega nastopanja – na eni strani samostojna slovenska stranka ali lista, na drugi vključevanje v italijanske levičarske stranke.

Bil je to čas novega začetka tudi na političnem polju, novega organiziranja in povezovanja, čas nasprotovanj, diferenciacij in konfliktov, razočaranj in zmag, močnih parol, nasilja in tihega dogovarjanja. V pričujočem zapisu sem predstavila stranke in protagoniste te zgodbe, pri čemer moram opozoriti, da še vedno čakamo na temeljito raziskavo, ki bi ponudila vpogled v zgodovino Slovincem v Italiji tudi z vidika političnih izbir, volilnih rezultatov, izvoljenih poslancev na ravni različnih političnih zastopstev, dosežkov in neizpolnjenih obljub, asimilacije oz. spreminjanja narodnega telesa.

45 Ibid.

Viri in literatura

Časopisni viri

Novi glas, 2015.

Soča, 1949.

Tiskani viri

Zaščitni zakon za Slovence v Italiji – Zakon 38/2001. Pridobljeno 14. 5. 2023. URL: <https://www.slovenskaskupnost.org/downloads/2%20-%20Zakon%2038-2001.pdf>.

Literatura

Černic, Peter. »Obuditev demokratične politične tradicije na Goriškem po drugi svetovni vojni, rojstvo Slovenske demokratske zveze.« V: *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*, ur. Ivo Jevnikar, 49–89. Trst, Gorica: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Krožek Anton Gregorčič, 2019.

Černo, Viljem. »Preganjanje se nadaljuje. Demokratična fronta Slovencev v Benečiji.« V: *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*, ur. Ivo Jevnikar, 117–138. Trst, Gorica: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Krožek Anton Gregorčič, 2019.

Čok, Štefan. »Demokratična fronta Slovencev v Benečiji.« *Trinkov koledar za Beneške Slovence za leto 2019 (2018)*: 108–114.

Dolhar, Erik. *Boj za slovenstvo Kanalske doline: od TIGR-a do volitev 1946*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 2002.

Drufovka, Marjan. *V samostojnosti je moč: zbornik ob 70. obletnici Kmečko delavske zveze za Števerjan*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2021.

Jevnikar, Ivo. *Ob 65-letnici ugrabitve: Andrej (Slavko) Uršič: rojen 17. okt. 1908 v Kobaridu, ugrabljen 31. avg. 1947 pri Kobaridu*. Trst: Mladika, 2012.

Jevnikar, Ivo. »'Neznani Slavko' v zaporih Udbe: novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča,« *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1995 (1994)*: 83–89.

Lončar, Nina. *Kominform in tržaški Slovenci: odnosi med komunisti v Coni A STO 1948–1952*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Mladika, 2012.

Maganja, Nadja. *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1980.

Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica: GMD, 1974–1994.

Sfiligoj, Avgust. *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969*. Gorica: samozaložba, 1969.

Troha, Nevenka. *Politika slovensko-italijanskega bratstva. Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Troha, Nevenka. »Nekaj utrinkov iz političnega življenja na Svobodnem tržaškem ozemlju (1947–1954).« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 67, št. 3 (2019): 677–692.

Troha, Nevenka. »V novih razmerah. Julijska krajina po koncu druge svetovne vojne.« V: *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*, ur. Ivo Jevnikar, 13–23. Trst, Gorica:

Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Krožek Anton Gregorčič, 2019.

Vidmar, Jernej. »Ugrabitelji Andreja Slavka Uršiča.« *Mladika* 64, št. 1 (2020): 5–12.

Vidmar, Jernej. »Represija proti članom Slovenske demokratske zveze in njenim privržencem.« *Mladika* 65, št. 3 (2021): 59–63; št. 4 (2021): 57–62; št. 5 (2021): 55–58.

Zuanella, Natalino. *Gli anni bui della Slavia: attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale*. Čedad: Editrice Dom, 1996.

Zuanella, Natalino. *Mračna leta Benečije: dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

*Political Engagement of Slovenians
in the Provinces of Trieste, Gorizia
and Udine after the Signature of the
Paris Peace Treaty in 1947*

Summary

In the new political context following the Paris Peace Treaty of 1947, Slovenians in the provinces of Udine, Gorizia and Trieste began to organise politically within the new national minority framework. The situation was different in each of the three provinces. The Slovenian community in the Province of Udine, which had been part of Italy since 1866, was the furthest from the nation's main body, unrecognised and had been under severe assimilation pressure for decades. This was also felt in political engagement, with an independent Slovenian party, the Democratic Front of Slovenians, existing for only a short time, linking the provinces of Gorizia and Udine.

In the provinces of Gorizia and Trieste, alongside ideological differentiation, there was a prominent dividing line between independent Slovenian engagement with the SDZ party in the Province of Gorizia and integration with other pro-Western and anti-communist parties in the Province of Trieste on the one hand and integration into the Italian PCI or, later, other left-wing parties. In the Province of Trieste – and, to a much smaller extent, in the Province of Gorizia – the political developments were also impacted by the Cominform resolution, which caused new divisions and tensions also – or especially – in

Slovenian left-wing ranks. Cominformists prevailed among Slovenians, distancing themselves from Slovenian centres, even rejecting them, which had a major impact not only on the Slovenian political sphere, but also the ethnic situation among Slovenians in the Province of Trieste.

DOI: 10.55692/D.18564.23.6

Prejeto: 3. 5. 2023

1.01 izvorni znanstveni članek

Davor Stipić¹

*„Jugoslavija je kuća koja se
ruši”: Prikazivanje sukoba sa
Informbiroom u jugoslovenskoj
kinematografiji osamdesetih godina-
istorijska analiza*

Izvleček

Osemdeseta leta so v Jugoslaviji predstavljala obdobje gospodarske in politične krize, a tudi čas postopne liberalizacije družbe in začetka njenega gibanja v smeri večstrankarstva in razpada. Z rahljanjem zadržkov cenzure v kulturi, za katero je stala vladajoča komunistična stranka, Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ), se je odprl prostor, da samostojni umetniki s svojimi deli odpirajo nekatere travmatične in problematične teme jugoslovanske preteklosti, kot sta Goli otok in spopad z Informbirojem. Način obravnavanja teh tem v osemdesetih letih v jugoslovanskih filmih kaže na to, da je vpliv ZKJ na kulturno in družbeno življenje slabel,

¹ Dr. Davor Stipić, naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, RS – 11000 Beograd, davorstipic89@gmail.com.

pa tudi da je partija še vedno poskušala promovirati svojo verzijo preteklosti s propagandnimi filmi, kot je Visoka napetost. Zato ta članek predstavlja prispevek k preučevanju in razumevanju družbenih in političnih razmer v zadnjem desetletju socialistične Jugoslavije, gledanih skozi prizmo kulturne zgodovine.

KLJUČNE BESEDE: *Informbiro, Jugoslavija, film, Tito, socializem, hladna vojna*

Abstract

In Yugoslavia, the 1980s were a period of economic and political crisis, but also a time of a gradual liberalisation of the society and the start of its movement towards a multiparty system and breakup. By easing impediments of censorship in culture, which was the domain of the ruling communist party, the League of Communists of Yugoslavia (ZKJ), a space opened up for artists to raise some traumatic and problematic topics from the Yugoslav past, such as Goli Otok and the clash with the Cominform. The manner in which these topics were addressed in 1980s Yugoslav films suggests that the influence of ZKJ over cultural and social life was waning, but also that the Party still tried to promote its version of the past with propaganda films such as Visoki napon (High Voltage). Accordingly, this article represents a contribution to studying and understanding the social and political situation in the final decade of socialist Yugoslavia, as viewed through the lens of cultural history.

KEYWORDS: *Cominform, Yugoslavia, film, Tito, socialism, Cold War*

*Uvod: Sukob sa Informbiroom i jugoslovenska
kinematografija 1948–1980*

Kada je u junu 1948. godine doneta rezolucija Informbiroa i kada je u narednom periodu Jugoslavija počela da se udaljava od Sovjetskog Saveza, kao svog glavnog ideološkog uzora, bio je to nagoveštaj početka novog pozicioniranja Jugoslavije u hladnoratovskom svetu i začetak autentične verzije jugoslovenskog socijalizma koji se zasnivao na nasleđu antifašističke borbe, spoljnopolitičkom nesvrstavanju i samoupravljanju u sferi privrede. U godinama koje su dolazile bilo je neophodno, u političkom smislu, u svesti građana izgraditi ideološki poželjnu sliku o događajima iz 1948. i njihovim posledicama, odnosno dojučerašnje saveznike predstaviti kao neprijatelje. Potencijalno neželjena tumačenja koja je umetnička obrada teme sukoba sa Informbiroom mogla da donese predstavljala su razlog zbog koga je, za jugoslovensku vlast, ova tematika bila prećutno zabranjena i zbog koga je, u domaćoj kinematografiji, ona bila zastupljena ili u propagandnim filmovima iza kojih je stajala država, ili u filmovima nezavisnih autora, koji su nastajali u onim periodima jugoslovenskog socijalizma kada je nastupala politička liberalizacija i kada je cenzura u umetnosti slabila poput kasnih šezdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Primetno je da su jugoslovenski filmovi koji su se bavili raskidom sa Informbiroom, nastajali u tri perioda: prvom od 1951. do 1952. godine, drugom od 1967. do 1970. i trećem, od Titove smrti do raspada države.

U toku prvog perioda stvarani su isključivo kratkometražni propagandni kako igrani, tako i crtani filmovi usmereni protiv Staljina i Sovjetskog Saveza, kao što su *Govori Moskva* (1950), *Veliki miting* (1951) i *Tajna dvorca IB* (1951), koji su snimani po

narudžbini i pod kontrolom KPJ.² Drugi talas filmova o 1948. godini u domaćoj kinematografiji se javlja sredinom šezdesetih godina, koji talasu društvene liberalizacije u ovom periodu, u centar svoje umetničke reprezentacije jugoslovenske prošlosti, ali i sadašnjosti postavljaju zabranjene teme, uključujući i Informbiro i marginalne društvene grupe kao što su politički zatvorenici i bivši golotočani. Filmski stvaraoci poput Živojina Pavlovića (*Buđenje pacova*), Krste Papića (*Lisice*), Miroslava Antića (*Sveti pesak*) i Puriše Đorđevića (*Podne*) pokušavali su da istoriju sukoba sa Staljinom, prikažu kroz sudbinu običnog čoveka i da, odbacujući manir propagandističkog i dogmatskog pristupa prošlosti, preispitaju tragiku i političke stranputice u borbi protiv Informbiroa.³ Trend jačanja partijskog pritiska i kontrole umetničkog stvaralaštva, do koga je došlo kao posledice studentskih demonstracije iz 1968. godine, doprineli su tome da ova tema ostane izvan sfere interesovanja jugoslovenskih filmskih stvaralaca duže od jedne decenije, sve do prve polovine osamdesetih godina kada se javlja poslednji talas tematizacije sukoba sa Informbiroom u domaćoj kinematografiji, o čemu i govori ovaj članak.

*Kraj sedamdesetih i osamdesete godine u Jugoslaviji:
Kriza realnosti i realnost krize*

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog veka jugoslovensku državu i društvo zahvatila je duboka ekonomska i politička kriza koja se ogledala u sve

- 2 Davor Stipić, »Antisovjetska filmska propaganda u Jugoslaviji 1948–1952,« *Tokovi istorije*, št. 1 (2018): 101–125.
- 3 Bogdan Tirnanić, *Crni talas* (Beograd: Filmski centar Srbije, 2011); Aleksandra Petrović, *Novi film II (1965–1970): „Crni film“* (Beograd: Naučna knjiga, 1988).

većem državnom spoljnom i unutrašnjem dugu (koji je do 1983. godine narastao na 20 501 000 dolara)⁴ kao i sve prisutnijem širenju nacionalizma u gotovo svim pokrajinama i republikama federacije. Funkcionisanje birokratskog aparata ali i mnogih grana industrije koje su konstantno poslovale sa gubitkom svodilo se na uzimanje stranih kredita i neprestano zaduživanje naročito u periodu od 1975. do 1983. kada se dugovanje države više nego utrostručilo.⁵

Paralelno sa sve gorom ekonomskom situacijom nacionalizam koji je postajao sve vidljiviji još od kraja šezdesetih godina dobio je svoj najradikalniji izraz na Kosovu tokom demonstracija 1981. i u zahtevima Albanskih političara za konstituisanje Kosova kao sedme federalne jedinice. Titova smrt maja 1980. godine pogodovala je opštem trendu decentralizacije i latentnog rastakanja države, koji će konačno kulminirati deset godina kasnije njenim raspadom. Loša ekonomska situacija, kao i sve veća popularnost televizije i stranih filmova uticala je i na sveukupno stanje u filmskoj industriji i pojavu krize u filmskom stvaralaštvu koja se osetila još početkom 1970-ih godina. Kao posledica pojave i razvoja televizije i porasta konkuretnosti stranih filmova, opada i broj bioskopskih posetilaca u Jugoslaviji što je i čitavu jugoslovensku kinematografiju u njenom ekonomskom aspektu dovelo u nezavidan položaj. Ovo smanjenje interesovanja za filmske projekcije postalo je naročito vidljivo sedamdesetih godina pa je u odnosu na 130 124 000 prodatih bioskopskih karata 1960. godine ovaj broj 1971. godine spao na 80 874 000,⁶ a ovakav trend će dovesti i do drastičnog smanjenja domaće filmske proizvodnje pogotovo u

4 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Tom III* (Beograd: Nolit, 1988), 445.

5 Ibid.

6 Daniel J. Goulding, *Liberated cinema: Yugoslav experience* (Bloomington: Indiana University Press, 2003), 67.

periodu od 1973 do 1977. godine.⁷ Osim toga čak ni početkom sedamdesetih godina odnos između filma i televizije nije bio ugovorno regulisan što je njihovu međusobnu saradnju skoro potpuno onemogućavalo.⁸

Iako se ekonomska kriza nastavila osećati i početkom osamdesetih godina, ovaj period označio je preporod domaće kinematografije u odnosu na situaciju iz prethodne decenije. Promenu je uglavnom, donela smena generacija filmskih autora jer su posle 1973. godine i razračunavanja sa Crnim talasom mnogi režiseri ili prestali da snimaju, poput Aleksandra Saše Petrovića koji je bio primoran da napusti zemlju, ili je njihov umetnički angažman postao daleko manje intenzivan kao što je to slučaj sa Živojinom Pavlovićem i Dušanom Makavejevim. Međutim, uskoro se pojavila jedna nova generacija režisera školovanih uglavnom na filmskoj akademiji u Pragu poput Emira Kusturice, Rajka Grlića, Gorana Paskaljevića, Lordana Zafranovića i Gorana Markovića koji su u jugoslovensku kinematografiju uneli jedan nov i posve autentičan jezik autorskog filma. Opšta društvena kriza, iz koje se, kako će vreme pokazati, neće pronaći adekvatan izlaz, poslužila je kao inspiracija za mnoge umetnike nove generacije da se aktuelne društvenim problemima prenesu na filmsko platno. U ovom periodu prvi put posle nestanka Crnog talasa javljaju se filmovi koji se kritički odnose prema društvenoj realnosti kao što su *Maratonci trče počasni krug* (1982) Slobodana Šijana, *Život je lep* (1985) Bore Draškovića *Jagode u grlu* (1985) Srđana Karanovića, *Balkanski špijun* (1984) rediteljskog dvojca Dušana Kovačevića i Božidara Nikolića, koji se bavio ne sam staljinizmom već i aktuelnom ekonomskom krizom, a osim predstavnika češke

7 Ibid., 149

8 Arhiv Jugoslavije (AJ), AJ 507 Savez komunista Jugoslavije, 49, A-CK-SKJ, VIII, II/4-a-(68-79), *Teze za diskusiju o problemima filmskog stvaralaštva i proizvodnje*, Beograd, novembar, 1971, 2.

škole na scenu se vraćaju i reditelji starije generacije poput Živojina Pavlovića (*Zadah tela* (1983), *Na putu za Katangu* (1987)) i Veljka Bulajića (*Visoki napon* (1981), *Veliki transport* (1983) i *Obećana zemlja* (1986))

Osamdesete su bile period ponovnog otvaranja nekih zabranjenih tema u jugoslovenskoj kulturi, uključujući tu i sukob sa Informbiroom. Dve godine nakon smrti Josipa Broza Tita, Antonije Isaković je objavio roman *Tren 2*, a u Sloveniji je još 1980. godine izvedena drama *Karamazovi* Dušana Jovanovića, koja se kao i Isakovićev roman bavila raskidom sa Staljinom i njegovim poslasticama.⁹ U ovom periodu snimljeno je nekoliko filmova koji su govorili o događajima iz 1948. godine i svaki je bio nosilac drugačijeg viđenja prošlosti. Najznačajniji među njima bili su: *Visoki napon* (1981) režisera Veljka Bulajića, već pomenuti *Balkanski špijun* (1984), potom Kusturičin *Otac na službenom putu* (1985), *Srećna nova '49* (1986) Stoleta Popova, *Večernja zvona* (1986) Lordana Zafranovića i *Moj tata socijalistički kulak* (1987) slovenačkog režisera Matjaža Klopčiča. Godine 1988. Krsto Papić je režirao film *Život sa stricem*, koji je takođe obrađivao period početka pedesetih godina kada je sukob sa Staljinom još bio aktuelan. Međutim bez obzira na ovu hronološku pozicioniranost radnje, film se nije bavio Informbiroom, već lošom ekonomskom politikom socijalističkih vlasti pa zbog toga ne predstavlja predmet interesovanja ovog rad. Takođe u pedesete godine smeštena je i radnja filma Jovana Aćina *Bal na vodi* (1986), koji predstavlja oštru osudu ne samo staljinizma nego i komunizma u globalu.

Upravo u periodu kasnih osamdesetih godina priča o raskidu sa Informbiroom postaje zanimljiv materijal i za televiziju. Jedan od prvih televizijskih filmova u Jugoslaviji koji se bavio temom Informbiroa bio je *Otac i sin* iz 1986. godine, režisera Zorana

9 Goulding, *Liberated cinema*, 165.

Tanaskovića po motivima zbirke pripovedaka Radoslava Bratića *Slika bez oca*, rađen u produkciji televizije Beograd. Radnja drame se odigrava 1951. godine u zabačenom selu u Hercegovini opisujući odnose između oca Mojsija (Stole Arandelović) i njegovog sina (Ljubivoje Tadić) u opštoj atmosferi kolektivizacije, izgradnje socijalizma na selu i sukoba sa Sovjetima.

Međutim, možda najobimniji i najstudiozniji televizijski poduhvat o 1948. bila je mini-serija od tri epizode *Četrdeset osma- Zavera i izdaja*, reditelja Save Mrmaka, koju je povodom četrdesetogodišnjice sudbonosnih događaja snimila 1988. godine, takođe, televizija Beograd. Bio je ovo ujedno i prvi filmski pokušaj u socijalističkoj Jugoslaviji da se ovoj temi pristupi na potpuno dokumentaristički način, konsultujući istorijske izvore prilikom izrade scenarija sa željom da se što vernije rekonstruišu događaji iz prošlosti. Sa raspadom Jugoslavije i zanimanje za temu Informbiroa svedeno je uglavnom na nivo dnevne politike i zahteve za rehabilitaciju bivših golootočana, dok u kinematografiji ova tema gotovo potpuno iščezava kao i njena politička aktuelnost.

Sukob istine i dogme

(Ovaj) Film je upravo to: sukob istine i dogme.

I savremenom gledaocu treba da pokaže da bez te 1948. godine ovakva Jugoslavija danas ne bi postojala.¹⁰

Veljko Bulajić o filmu *Visoki napon*

Prvi filmski autor koji je, posle nestanka Crnog talasa, pokazao interesovanje za temu sukoba sa Informbiroom bio je Veljko Bulajić. Čini se da njegovo zanimanje za staljinizam nije bilo

¹⁰ V. Mijović, D. Gajer, »Sukob istine i dogme,« *Politika ekspres*, 2 XI 1980, 12.

novijeg datuma, jer kako je sam izjavio Bulajić je još početkom sedamdesetih godina planirao da zajedno sa Orsonom Velsom snimi film *Odlazak Staljina* o poslednjim Staljinovim danima, ali je Moskva uspjela da stopira ovaj projekat.¹¹ Godine 1981. Bulajić je u produkciji *Kroacia filma* iz Zagreba režirao *Visoki napon*, koji je na početku osamdesetih godina nagovestio da tema Informbiroa postaje ponovo aktualna u domaćoj kinematografiji. Govorilo se u to vreme da je na scenariju pored Bulajića, Mirka Bošnjaka i Iva Salečića, sarađivao i poznati češki pisac Milan Kundera, koji je odbio da bude potpisan na špici.¹² Radnja filma događa se u zagrebačkoj fabrici *Rade Končar*, gde radnici oslanjajući se na sopstveno znanje i iskustvo i bratsku pomoć iz Sovjetskog saveza i Čehoslovačke pokušavaju da izgrade električni generator. Međutim, sredinom 1948. godine dolazi do sukoba sa Staljinom i pošto su sovjetski stručnjaci povučeni, jugoslovenski proleterci su primorani da generator izgrade sami, vodeći istovremeno borbu protiv staljinističkih sabotera. Paralelno sa izgradnjom generatora film prati i sudbinu dvoje mladih – omladinke Sonje Kačar (Božidarka Frajt) i njenog momka bivšeg borca i ubedenog staljiniste Stjepana (Milan Štrljić).

Čitav film, dakle, predstavlja splet različitih nivoa naracije, koji svaki pojedinačno prati teme posleratne industrijalizacije, borbe protiv Staljina, i ljubavi dvoje mladih uhvaćenih u vrtlog aktualnih političkih dešavanja. *Visoki napon* je deseti po redu film Veljka Bulajića, koji je, zbog tumačenja narodnooslobodilačke borbe u filmovima poput *Kozare* (1962) i *Neretve* (1962) dobio u velikoj meri zasluženu reputaciju umetnika odanog

11 »Tajni projekat Veljka Bulajića 'S Orsonom sam pripremao film o Staljinu, Moskva nas je sprečila'«, *Jutarnji list*, 30. 4. 2014, pristupljeno 3. V 2023, URL: <http://www.jutarnji.hr/veljko-bulajic---s-orsonom-sam-pripremao-film-o-staljinu--moskva-nas-je-sprijecila-/1187511/>.

12 »Visoki napon«, *Studio*, 22. 7. 1988.

režimu. Zbog toga je bilo sasvim za očekivati da će Bulajić i u svojim tumačenjima događaja iz 1948. godine verno slediti partijske kriterijume u načinu prikazivanja prošlosti. Još dok je sniman, film je reklamiran kao prvo domaće ostvarenje koje se bavi sukobom sa Informbiroom,¹³ što jasno pokazuje da je postojala tendencija da tematizaciju događaja iz 1948. u domaćoj kinematografiji otvori zapravo neki od režisera po meri režima, zanemarujući, pri tom, sve filmove Crnog talasa koji su se bavili ovom temom, na jedan, za vlast dosta provokativan način.

Bulajić je u svom filmu posvetio dosta pažnje društvenoj atmosferi perioda raskida sa Staljinom pa su, u skladu sa tim, oduševljenje zbog posleratne obnove i izgradnje prisutni već od najavne špice u kojoj proleter i vozeći se vozom, pevaju pesme, mašu jugoslovenskim i sovjetskim zastavama, da bi se njihov doček na zagrebačkoj železničkoj stanici pretvorio u paradu sa Staljinovim i Titovim slikama.¹⁴ Nekoliko je elemenata koji se javljaju periodično kroz čitav film, a čija je funkcija ne samo da što vernije dočaraju duh epohe, već i da u propagandne svrhe promovišu partijski ikonografiju. Na prvom mestu tu su dokumentarni snimci, na primer prvomajske parade, koji se najčešće javljaju kao izdvojene i zasebne celine između scena u filmu. Zatim veoma je primetna, prilično indikativna i veoma česta, pojava različitih revolucionarnih pesama (*Internacionala, Po šumama i gorama, Lika dala devet generala*) kako bi se predstavio udarnički polet radnika i proletera. I na kraju tu su ništa manje važne parole, koje nisu samo ispisane na transparentima poput „Živio generator”, „Takmičenje to je naš sistem rada” ili „Što je više kleveta i laži Tito nam je miliji i draži”, a na početku filma čak i „Živio

13 Ibid.

14 *Visoki napon*, (1981), r: Veljko Bulajić.

veliki Staljin”, već se one često javljaju i u scenariju, najčešće jer ih izgovaraju najvatrenije pristalice partije i novog poretka („Ako je potrebno drugovi radićemo i danju i noću. Generator izgraditi moramo” „Za mnoge je i četrdeset prva bila čista utopija, ali mi smo pobedili” „Mi gradimo generator, generator gradi nas”).¹⁵ Veoma česte su i, što dokumentarne, što režirane, masovne scene narodnih okupljanja i različitih manifestacija koje su po pravilu takođe praćene pesmom.

Slika godina sukoba sa Informbiroom koja je data u filmu u velikoj meri je tipizirana crno-bela vizija predstavljena gotovo arhetipskom podelom na dobre i loše, koja neizostavno nosi i šematsko slikanje likova u filmu. Mladi skojevci i radnici u fabrici prikazani su na potpuno uobičajen način koji ne odstupa od partijske ideje o idealu mladog, vrednog, moralno ispravnog proletera spremnog da žrtvuje sopstvene interese (na primer školovanje), kako bi doprineo opštem boljitku. Zapravo u antistaljinističkoj borbi ne izdvaja se ni jedna ličnost posebno već se akcenat stavlja na kolektivni lik radnika fabrike *Rade Končar* koji predstavljaju simbol svega onoga što je bio glavni propagandni moto u antiibeovskim filmovima još početkom pedesetih godina:¹⁶ posleratna izgradnja, samoupravljanje i industrijalizacija, čime ovaj film zapravo predstavlja nastavak onog kursa u tumačenju događaja iz 1948. godine, koji je započeo *Tajnom dvorca IB* i *Velikim mitingom*, a privremeno bio prekinut filmovima *Crnog talasa*.

Sa druge strane sa identičnom šematskom podlogom predstavljene su i pristalice rezolucije kao fanatični borci odani Staljinu i svetskoj revoluciji koji su zaslepljeni dogmom spremni da uzmu oružje u ruke i krenu u borbu protiv sopstvene zemlje. Njegov dogmatizam postaje očigledan na kraju filma, kada

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Stipić, »Antisovjetska filmska propaganda,« 114.

u pokušaju bekstva preko rumunske granice, Stjepan ubija jednog jugoslovenskog graničara. Autor se nesumnjivo trudio da filmu da notu autentičnosti, ne samo ubacujući originalne dokumentarne snimke već i bazirajući scenario na stvarnim događajima pošto su u početnoj fazi rada na filmu scenaristi intervjuisali radnike koji su zaista radili u fabrici Končar u periodu od 1946 do 1951. godine kada je za potrebe te fabrike u jeku ekonomske blokade građen generator u hidrocentrali *Mariborski otok*.¹⁷ Ovi razgovori su zabeleženi na preko 6000 stranica teksta na osnovu kojih je i napravljen scenario.¹⁸

Međutim, po kompleksnosti koju nosi izdvaja se, kao naročito zanimljiv sporedni lik inženjera Jurčeca. On je predstavnik nekadašnje građanske klase koji izražava duboke sumnje u to da se u datim tehničkim okolnostima može napraviti generator samo zahvaljujući požrtvovanosti proletera. Njegove sumnje, čini se nisu podstaknute njegovim poreklom već njegovim stručnošću i radnim iskustvom, ali, ujedno one su i povod da partiji sumnjaju u njega kao reakcionarni element spreman da zaustavi sociojalističku izgradnju. O tome najbolje govore reči mladog skojevca Vlada (Ivo Gregurević): „Ne smijemo zaboraviti, drugovi, da jedan dio tehničke inteligencije u nas, dio ostataka građanske klase, sa skepsom gleda na ovaj naš poduhvat. Oni ne mogu da shvate da je naših pet socijalističkih godina kao njihovih pedeset i pet”.¹⁹ Na taj način se ponavlja večni lajtmotiv komunističke propagande o reakciji i klasnom neprijatelju koji je spreman da sabotira revoluciju, industrijalizaciju i izgradnju novog poretka tako da osim borbe protiv staljinizma, ovaj film, u propagandnom smislu, potencira i raskid sa ostacima prethodnog sistema.

17 V. Mijović, D. Gajer, »Sukob istine i dogme,« *Politika ekspres*, 2 XI 1980, 12.

18 Ibid.

19 *Visoki napon*, (1981), r: Veljko Bulajić.

Visoki napon je premijeno prikazan 12. marta 1981. godine u Zagrebu. Kritika je film ocenila kao „redak ali izuzetno uspešan poduhvat režije i montaže,”²⁰ opisujući ga i kao delo koje je „izdašno ali vrlo vispreno, upravo krativno i u tom pogledu čak inovirajući.”²¹ U anketi koju su sprovele *Novosti* o filmu su se povoljno izrazili i gledaoci,²² međutim slika filma kao prvog političkog i jedinog jugoslovenskog filma o 1948. godini, sa naročitim potenciranjem inovativnosti zbog korišćenja dokumentarnih snimaka, ostala je isforsirana i nerealna. Bilo je među kritičarima i onih koji su u nerazumevanju filma otišli prilično daleko poput Milana Mitića koji je u svom tekstu u *Novostima* tvrdio da ovaj film „bez parola ... analizira vreme ... kroz optiku svojih junaka... nepodeljenih na crne i bele.”²³ Izvesno je da je, kao što je već pokazano, do ovakvih zaključaka bilo nemoguće doći bilo kakvom objektivnom analizom s obzirom da film obiluje ustaljenim političkim parolama.

Bez obzira na pohvale kritičara u državnim novinama, film nije ostavio dublji traga u jugoslovenskoj kinematografiji, pa je tako teško naći istoriju Jugoslovenskog ili hrvatskog filma koja ovom filmu pridaje više pažnje, dok je i na Filmskom festivalu u Puli 1981. godine *Visoki napon* ostao u senci drugih kvalitetnijih filmova pošto je te godine Veliku zlatnu arenu dobio *Pad Italije* Lordana Zafranovića, a festival je nesumnjivo obeležio Kusturičin *Sjecaš li se Doli Bel*, koji za razliku od Bulajićevog filma i danas imaju status klasika domaće filmske umetnosti.

20 D. Gaje »O teškim vremenima,« *Politika ekspres*, 28. III 1981.

21 M. Čolić, »Jedno istorijsko 'ne'«, *Politika*, 28. III 1981.

22 M.K., M.M., »Snažan i pošten film,« *Novosti*, 28 III 1981.

23 M. Mitić, »Visoki napon,« *Novosti*, 13. III 1981.

„Nema kina bez mraka”

*Prava umjetnost i pravi filmovi, ako film uopšte jeste umjetnost, a ponekad se desi da jeste, prava pitanja i prave moralne dileme se uistinu dešavaju kada društvo zapadne u krizu.*²⁴

Emir Kusturica

Ideja o filmu *Otac na službenom putu* započela je prvo kao nedovršeni roman Abdulaha Sidrana *Otac je kuća se ruši*, koji je potom prerastao u pozorišnu dramu da bi, na kraju, u pomalo izmenjenom obliku postao scenario prema kome je i snimljen film. Ključna ideja od samog početka koja se održala kroz čitav razvojni put do konačne verzije filma, bila je da priča bude ispričana iz perspektive dečaka čiji otac strada 1948. godine više kao žrtva ljubavne intrige nego stvarne političke krivice, što je već samo po sebi ukazivalo na, za tadašnju vlast suštinski problematičan motiv o nepostojanju prave krivice za mnoge stradale 1948. godine. Smisao korišćenja naracije iz ugla deteta je verovatno ležao u gotovo poslovičnoj dečijoj neiskvarenosti koja daje mogućnosti da se tok događaja izlaže nepristrasno i naizgled naivno gledajući samo pojavni oblik događaja bez ulaženja u njihov dublji politički kontekst.

Bazično iskustvo na osnovu koga su napisana prvo pripovetka, a potom i scenario bila je istinita i lična storija Sidranovog oca. U odnosu na pozorišnu dramu unete su izvesne izmene,²⁵ a u takvoj konačnoj filmskoj verziji, iako su likovi bili izmišljeni, u u njoj je ostalo dosta elemenata iz Sidranove porodične tragedije, ali i po nešto od Kusturićinih sećanja na detinjstvo provedeno u Sarajevu i na očeve prijatelje golotočane koji

²⁴ »Nema kina bez mraka,« *NIN*, 27. I 1985, 59.

²⁵ Andulah Sidran, *Dječija bolest: Otac na službenom putu, Pozorišni komad u dva dijela sa epilogom i dvostrukim završetkom* (Beograd: JP Zavod za udžbenike, 2011), 4, 75–76.

su redovno posećivali njihovu kuću,²⁶ uključujući i režisera Hajrudina Šibu Krvavca.²⁷ Glavni junak filma je Mehmed (Miki Manojlović), partijski funkcioner i dosledni marksista koji zbog jedne benigne i podrugljive ali krajnje neoprezne opaske o antistaljinističkoj karikaturi Zuka Džumhura,²⁸ biva otkucan kao ibeovac i potom uhapšen, a posebno tragičan kontekst porodičnoj drami daje činjenica da Mehmeda hapsi njegov šurak Zijo (Mustafa Nadarević), brat Mešine žene Senke (Mirjana Karanović). Kako bi svoje sinove Malika (Moreno de Bartoli) i Mirzu (Davor Dujmović) poštedeo traume, Meša im govori da ide na „službeni put.”²⁹

Početak osamdesetih godina, kada je scenario nastao, tema sukoba sa Informbiroom bila je još uvek jedna od tabu tema jugoslovenskog kinematografije, dok je partija podsticala stvaranje filmova koji su se bavili jugoslovenskim otporom i borbom za pravo na samostalan put u socijalizam kao što je to bio slučaj sa *Visokim naponom*. Još pre nego što je film snimljen u februaru 1983. godine u prostorijama *Sutjeska filma* održana su dva sastanka Umetničkog veća koje je razmatralo scenario i tek napisanu knjigu snimanja. Iz sačuvanih zapisnika sa sednica, koje je kasnije objavio Emir Kusturica, može se utvrditi kakav je bio stav partijskog rukovodstva i šta je filmu zamereno. Na sastancima su učestvovali članovi veća

26 Emir Kusturica, *Smrt je neprovjerena glasina* (Beograd: Novosti, 2010), 100–108.

27 Hajrudin Krvavac (1926–1992) jugoslovenski reditelj i scenarista, proslavio se uglavnom snimajući partizanske filmove. Najznačajniji filmovi: *Diverzanti* (1967), *Most* (1969), *Valter brani Sarajevo* (1972), *Partizanska eskadrila* (1979).

28 Karikatura originalno objavljena u dnevnom listu *Politika*, prikazivala je Karla Marksa u radnom kabinetu dok na zidu iznad njegove glave visi Staljinov portret.

29 *Otac na službenom putu* (1985, r. Emir Kusturica).

Čedo Kisić,³⁰ Neđo Parežanin,³¹ Nikola Nikić, Neđo Šipovac³² i Hajrudin Krvavac koji prema Kusturičinom sećanju, iako porodični prijatelj, kao bivši ibeovac nije mogao da pomogne da film napokon bude snimljen.³³

Pre svega tu je bio niz zamerki vezanih za one aspekte filma koji su bili problematični u tom smislu što su na ovaj ili onaj način mogli da vređaju socijalistički moral i da budu uvredljivi za određeni deo stanovništva. Režiseru i scenaristi je zamereno, na primer, što se u filmu često javljaju psovke, dok je Neđo Parežanin tražio da se izmene imena mesta Zvornik i Banja Koviljača „jer se tamo lječe nerotkinje i tu se mogu javiti različite ružne asocijacije,”³⁴ s obzirom da je Banja Koviljača u filmu bila predstavljena kao pribežište za kockanje i razvrat. Međutim Zvornik kao mesto gde se odigrava radnja drugog dela filma, kada Meša sa porodicom ode u „progonstvo”, nije slučajno izabrana, jer se porodica scenariste Abdulaha Sidrana, po čijim je pasijama scenario i pisan, zaista i preselila iz Sarajeva u Zvornik nakon što se, sa Golog otoka, vratio Sidranov otac, koji se, takođe, kao i glavni junak filma, zvao Mehmed.³⁵ Tako je, verovatno da bi se održala autentičnost priče, ova zamerka ipak ostala neuvažena i Zvornik i Banja Koviljača kao mesta

30 Čedo Kisić (1924–2013) kulturni radnik, urednik kulturne rubrike Oslobođenja i dopisnik iz Pariza, kulturni ataše Jugoslavije u Francuskoj i Poljskoj.

31 Neđo Parežanin, rođen u Bileći 1923. godine, književnik, direktor *Bosna filma*. Najvažnija dela: *Olujna jesen*, *Osuđeni*, *Strankinja*, *Žeđ*.

32 Nedeljko Neđo Šipovac (1938–2010), srpski romansijer, pesnik, esejista, član ANU Republike Srpske. Najvažnija dela: *Urne* (1970), *Biskupov dnevnik* (1989), *Smrt u Vatikanu* (1995), *Hristos u Hercegovini* (2000), *Nevesinje slavno* (2003), *Tajne i strahovi Ive Andrića* (2007).

33 Kusturica, *Smrt je neprovjerena glasina*, 203.

34 Ibid., 207, 209.

35 Abdulah Sidran, *Otkup sirove kože* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 204.

u kojima se odigrava radnja filma, su preživeli i u konačnoj verziji.

Međutim, daleko zanimljivije i za ovu temu značajnije, bile su one zamerke koje su se ticali izvesnih političkih referenci u filmu, odnosno u njegovom načinu slikanja likova, partije i u opšte atmosfere u vremenu raskida sa Informbiroom. Pre svega postavilo se pitanje kako se u filmu slikaju „naši” a kako „njihovi” odnosno morala se povući jasna karakterna razlika između ibeovaca i pravovernih titoista. Tu su se kao glavni problem javila dva lika: Ankica, Mešina i potom Zijina ljubavnica koja je oklevetala Mešu zbog čega je i uhapšen i Mehmedov šurak Zijo koga u zapisniku sa sednice nazivaju Faruk, jer se tako prvobitno zvao u scenariju, ali je kasnije u filmu ime izmenjeno.

O načinu na koji je Ankica prikazana Nedo Parežanin je rekao: „Najveći problem je lik Ankice. Ona nije motivisana dovoljno ni ljubavlju da bude toliko pokvarena. Moralna ili ne, a više nije nego jeste, ona ispade borac protiv Informbioa. Nemoral na našoj strani.”³⁶ Slične stvari, odnosno nemoral i negativnost u kontekstu opšte radnje zamerene su i liku Faruka odnosno Zije: „Ne bežim od toga da se Faruk pojavi kao alkoholičar, ali njega je skrhalo rakija. On je previše mračan tip, najtamnije stvorenje u filmu, a pripada frontu borbe protiv Informbioa, pa se stiče utisak da su se svi najgori ljudi u zemlji borili protiv Informbioa – takvi su i Faruk i Ankica.”³⁷ Dakle insistiralo se da skojevci, udbaši, mladi komunist i uopšte svi koji su se, ne samo borili protiv Staljina, već uopšte učestvovali u posleratnoj izgradnji socijalizma budu moralno ispravni ljudi, prototipi uzornog i poštenog čoveka kao što je to prikazao Veljko Bulajić u *Visokom naponu*.

36 Kusturica, *Smrt je neprovjerena glasina*, 207.

37 Ibid., 208.

Takođe, cenzorima je zasmetalo i to što detaljnije nije razrađena slika UDBE kao organizacije, pošto u filmu Faruk (Zijo) predstavlja neku vrstu „privatnog udbovca” jer „sam odlučuje o svemu, o odvođenju, o zatvaranju”, pa shodno tome ne bi valjalo „praviti budalu od udbovca, jer ma kako da je bilo tada, udbovci i Goli otok su odigrali veliku ulogu u borbi protiv staljinizma.”³⁸ Odavde se vidi da je među članovima partije, a samim tim i među filmskim cenzorima, postojao jasno iznijansiran stav, da bez obzira na neke loše stvari koje se vezuju za 1948. godinu, nipošto ne treba dovoditi u pitanje ispravnost postupaka države i preispitivati značaj Golog otoka, jer je partijska dogma već isuviše jasno definisala željeni odnos prema tom periodu.

Možda najzanimljivije zapažanje cenzora iz *Sutjeska filma*, odnosilo na pojavu ruskog emigranta doktora Ljahova i njegove porodice. O tome se, između ostalog, kaže: „Meni smetaju dr Ljahov i Maša jer su Rusi. Simbolika je velika: plač, suze, raskid sa Rusijom. Doktor je belogardista, a mi smo dosta njih 1948. protjerali u Rusiju. Ljubav između Maše i Malika se ne ostvaruje, propada i plač zbog toga se može shvatiti kao plač zbog raskida sa Rusijom, a mi ne plaćemo zbog toga.”³⁹ Kao potencijalno rešenje za ovu situaciju Neđo Parežanin predlaže opciju da se Rusi zamene nekim našim ljudima. Sličnu zamerku je imao i Hajrudin Krvavac, koji je takođe predložio da bi Ljahova „trebalo odmah zamjeniti sa Jugoslovenom sa istim karakternim osobinama.”⁴⁰

Kao što se vidi u slučaju Ljahova nije bio sporan karakter, već njegovo poreklo i sva politička simbolika koju ono nosi. Zapravo, Ljahov je bio dvostruko problematičan: jer je Rus

38 Ibid., 207.

39 Ibid., 207.

40 Ibid., 212.

i jer je belogardejac, što je u vizuri domaćih komunista bilo pod znakom pitanja bez obzira na 1948. godinu. Generalno, tema bele emigracije je u domaćoj kinematografiji bila uvek cenzurisana i pre ovoga pa je recimo Puriša Đorđević imao želju da snimi film o svom profesoru latinskog Đorđu Kolbasku koga su Nemci streljali 1941. godine u Kragujevcu, ali mu to nikada nije dozvoljeno jer je bio u pitanju emigrant.⁴¹ Takođe, scenariju je generalno zamereno i što je preterano usredsređen na ličnu sudbinu junaka zbog čega zanemaruje opšti politički kontekst u kome se „ne vidi i ne oseća duh naše borbe protiv Informbiroa.”⁴² Zapravo ni Kusturicu, prema sopstvenom priznanju, kao ni autore Crnog talasa dve decenije pre njega, nije privlačilo preispitivanje političke istorije već isključivo sudbina običnog čoveka: „Mene ne zanima Goli otok kao faktografija, važno mi je da ispitam ovim filmom, kako se taj događaj odrazio na psihi dečaka Malika.”⁴³ I upravo zbog toga u krajnjoj verziji filma autori nisu uvažili ni želju cenzorne komisije da se više oseti duh epohe već su ostali pri prvobitnoj zamisli da se o sukobu sa Informbiroom „ne govori činjenicama nego osećanjima.”⁴⁴

Međutim, put do filma bio je težak i trnovit, jer među političkom elitom Bosne i Hercegovine očigledno nije postojala želja da se ovaj projekat dovede do kraja pošto je posle Brozove smrti postojao veliki broj onih koji su i dalje temu Informbiroa smatrali za provokativnu i nepoželjnu u kinematografiji. Čitav problem oko snimanja filma rešen je slično kako su to rešavali i autori Crnog talasa – pronalazeći pukotine u nejedinstvenom

41 Goran Miloradović, »Lirski osvrt sa ironičnom distancom: intervju sa filmskim rediteljem Mladomirom Purišom Đorđevićem«, *Godišnjak za društvenu istoriju XX*, sveska I (2014), 112.

42 Kusturica, *Smrt je neproverjena glasina*, 204.

43 Ibid., 217.

44 ABJK, »Kroz svest dečaka,« *Politika ekspres*, 22. V 1985.

i po republikama rascepanom sistemu cenzure. Kada su 1962. godine Marko Babac i Živojin Pavlović režirali film *Kapi vode, ratnici* Republička komisija za pregled filmova Bosne i Hercegovine je film zabranila, da bi se posle toga autori obratili Saveznoj komisiji u Beogradu koja je film odobrila.⁴⁵ Na sličan način je, koristeći svoja umetnička poznanstva i Emir Kusturica uspeo da pitanje svog filma prebaci na višu instancu, onu u Beogradu i u tome je ključnu ulogu odigrao, tada već bivši predsednik predsedništva SFRJ Cvijetin Mijatović⁴⁶ muž glumice Mire Stupice, koja je prema Kusturičinom kazivanju najzaslužnija što je film uopšte ugledao svetlost dana, jer je autore filma uspela da poveže sa svojim suprugom i tako omogućiti da se prevaziđu nerazumevanja sa republičkim vlastima u Sarajevu.

Uspeh koji je postignut na međunarodnom planu, a pre svega osvajanje Zlatne palme na festivalu u Kanu, u izvesnoj meri je predstavljao barijeru koja je film delimično zaštitila od domaće cenzure. *Otac* je nagrađen i Zlatnom arenom u Puli, ali uprkos svemu tome bilo je i onih koji su nastojali da film diskredituju napadajući ga preko medija. Ljubljanski list *Mladina* je doneo članak predsednika Filozofskog društva Slovenije Darka Štrajna, u kome je on napao odluku žirija Kanskog festivala da nagradi Kusturičin film sa objašnjenjem da iza nagrade zapravo stoje političke i ideološke namere kao i želja da se nagradi vulgarno prikazivanje „egzotičnog balkanizma.”⁴⁷

45 Milan Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane* (Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995), 135.

46 Cvijetin Mijatović (1913-1993), narodni heroj, član CK SKJ, ZAVNOBiH, bećnik AVNOJ-a od drugog zasedanja, posle rata glavni i odgovorni urednik lista *Komunist* ambasador u SSSR-u, član, a u periodu od 1980. do 1981. godine i predsednik predsedništva SFRJ.

47 M. Durić, »Kritika ili omraza,« *Politika*, 13. VI 1985.

Staljinizam u nama i oko nas

Za razliku od *Visokog napona* koji je potpuno bio u funkciji učvršćivanja partijske dogme o raskidu sa Sovjetima, svi ostali filmovi snimljeni tokom osamdesetih godina na ovu temu, kritički preispitujući istoriju težili su razbijanju partijske mitomanije. Komad *Balkanski špijun* Dušana Kovačevića je prvo stekao slavu na pozorišnim daskama kada je u Jugoslovenskom dramskom pozorištu premijerno prikazan 12. aprila 1983⁴⁸ da bi svoju filmsku premijeru doživeo sledeće 1984. godine. *Balkanski špijun* je priča o Iliji Čvoroviću čoveku u ranim šezdesetim ili kasnim pedesetim godinama, čiji se miran život u beogradskom predgrađu menja iz korena kada dobije poziv iz policije za informativni razgovor kod inspektora koji se interesuje za Čvorovićevog novog podstanara, povratnika iz Francuske Petra Jakovljevića. Ovaj rutinski razgovor kod Ilije Čvorovića budi sumnju da je njegov podstanar špijun i agent stranih kapitalističkih sila zbog čega on počinje da ga prati, stavlja prislušne uređaje u Jakovljevićevu sobu i fotografiše njegovo kretanje. Vremenom manija praćenja prerasta u paranoju i ludilo pa u potpuno benignim i svakodnevnim situacijama Ilija počinje da oseća pretnju i vidi dokaze da ga neko progoni i čak pokušava da likvidira. On koji je počeo potpuno da veruje u svoj iskonstruisani svet i u to uspeo da uvuče i svoje bližnje, odbacuje svaku mogućnost da su ovi događaji samo puka koincidencija jer je ubeđen da ništa nije slučajno ni na ličnom ni na globalnom planu i da iza svega stoji opšta svetska zavera, pa zbog toga i postavlja pitanje: „A da li ti je poznato ko je posle 600 godina doveo na presto u

48 M. R., »Balkanski špijun na dve scene,« *Politika* 5. XI 1984.

Vatikanu papu stranca. Em stranac, em Poljak. Slučajno je li? A je li slučajno što je Valensa dobio Nobelovu nagradu za mir?”⁴⁹

Međutim njegova paranoja ne dolazi ni iz čega već je ona posledica trauma iz prošlosti. Čvorović je bio u ratu gde je i ranjavan, ali je posle sukoba sa Informbiroom zbog svoje ljubavi prema Staljinu uhapšen zajedno sa bratom blizancem Đurom. Ilija je posle ovog iskustva postao „građanin pokorni”, koji se trudi da ničim ne upada u oči ispunjen permanentnom bojazni da zbog svake izgovorene ili prećutane reči može biti kažnjen čime zapravo predstavlja najbolji primer učinkovitosti Golog otoka i tamošnjeg procesa prevaspitanja. On je dobro naučio svoju lekciju i sada je spreman da bez pogovora prihvati svaku odluku države („Mi smo stabilizaciju prihvatili, to nam je svetinja”⁵⁰). Pokajanje i potpuna promena nakon robije kod Čvorovića postaje osnovni izvor motivacije.

Tema Informbiroa hronološki u samom filmu nije direktno prisutna, ali su njene posledice koje se ogledaju u Ilijinim i Đurovim postupcima i ponovo probuđenom staljinizmu u čoveku i te kako vidljive. Najočiglednija je paranoja koja proističe iz duboko ukorenjenog straha zbog čega je Čvorović potpuno svestan pravila kojih u represivnom sistemu mora da se pridržava („Celog života sam ti govorio šta treba, a šta ne treba da se radi”⁵¹). U jednoj duhovitoj rečenici on zapravo daje sliku onoga što u njemu izaziva najveći strah: „Ne bi rekao čovek da je inspektor, uljudan, lepo odeven. A u moje vreme si mogao da ih prepoznaš sa pet kilometara. To im je bila taktika, da ih se svi plaše. Čim ga vidiš znaš ko je. A ovi opet idu u drugu krajnost: čim ga vidiš ne znaš ko je. Tako izgleda da ih ima više.”⁵²

49 *Balkanski špijun* (1984), r: Dušan Kovačević.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 Ibid.

Film se ne bavi samo staljinizmom i njegovim poslasticama, već u velikoj meri govori o i akutnim problemima jugoslovenskog društva osamdesetih godina. Kovačevićev film kao i drama je istovremeno kritika malograđanskog mentaliteta, staljinizma i prakse antistaljinističke borbe iz 1948. godine, ali i savremene ekonomske i opšte društvene situacije. Kroz ceo film se provlači tema zemlje koja je u krizi i kojoj se sve teže živi. Konstantna su poskupljenja, nestašice u prodavnicama (nema običnih sijalica), primetna je nezaposlenost, recimo Čvorovićeva ćerka, zubarka, posao traži tri godine što sve zajedno ukazuje na realnost u državi i nagoveštava raspad jednog sistema.

Dušana Kovačević se trudio da temu obradi na autentičan tragično-komičan način, međutim domaće filmsko stvaralaštvo osamdesetih godina pokazalo je da je sa popuštanjem stega partijske cenzure ovoj temi moglo da se pristupi i na drugačiji način. U filmu *Srećna nova '49*, režiser Stole Popov dao je krajnje ozbiljan i dramatičan ton koji opisuje prvih šest meseci posle objavljivanja rezolucije Informbiroa. Film prati sudbinu dvojice braće Kovačevski: Branislava (Meto Jovanovski) i Koste (Svetozar Cvetković). Branislav se posle objavljivanja rezolucije vraća iz Moskve gde je studirao ekonomiju, dok se Kosta, crnoberzijanac i bonvivan, u Jugoslaviji bavi različitim nelegalnim radnjama. Kostino objašnjenje zbog čega se bavi kriminalom predstavlja otvorenu kritiku socijalističkog društva, tipičnu za domaće filmove osamdesetih: „Vidim kako su ljudi iskoristili rat da se obogate. Revolucionari su se preselili u vile i žive kao oni protiv kojih su se borili.”⁵³ Sa Branislavom dolazi i njegova devojka Vera koja će ubrzo postati jedan od razloga pogoršanja već labavih odnosa među braćom. Kada Branislavov prijatelj iz Moskve, uvereni staljinista i rusofil izvrši samoubistvo istraga baca senku sumnje i na samog Branislava

53 *Srećna nova '49* (1986), r: Stole Popov.

i on iako potpuno nevin, biva uhapšen zbog činjenice da se družio sa staljinistom. On provodi pet meseci u zatvoru, da bi se po izlasku suočio sa bolnom istinom: njegov brat je imao aferu sa Verom koja mu usput priznaje i da su je Rusi još u Moskvi regrutovali kao špijuna što sve zajedno vodi do tragičnog završetka. *Srećna nova '49* je, prikazujući ekonomsku oskudicu kao posledicu privredne blokade i veoma surov način razračunavanja sa pristalicama rezolucije u značajnoj meri kritičniji prema jugoslovenskoj stvarnosti sa kraja četrdesetih godina nego što je to bio slučaj sa *Ocem na službenom putu*.⁵⁴ Film je dobio odlične kritike i u zemlji i u inostranstvu, a o popuštanju cenzurske represije najbolje govori podatak da je ovo ostvarenje postalo treći film o sukobu sa Informbiroom, posle *Oca na službenom putu* i *Balkanskog špijuna*, koji je u toku osamdesetih godina nagrađen Zlatnom arenom u Puli. Značajno je i to što *Visoki napon* koji je od svih ovih filmova bio najbliže zvaničnoj partijskoj liniji ovu nagradu nije dobio.

Iste godine kad i *Srećna nova '49*, snimljen je i film *Večernja zvona* Lordana Zafranovića po romanu *Vrata od utrobe*, Mirka Kovača. Film prati sudbinu komunista Tomislava K. u periodu od dvadeset godina od 1928 do 1948 u periodu velikih istorijskih promena Drugog svetskog rata i Sukoba sa Staljinom dotičući se pitanja komunizma, antifašističke borbe i posleratnog uspostavljanja novog poretka i naravno slično kao i *Srećna nova '49* o obesmišljavanju i proneveri ideala revolucije. Film je u Puli osvojio nagradu za režiju i Rade Šerbedžija za glavnu mušku ulogu.⁵⁵ Međutim u kojoj meri su se delovi državne birokratije još uvek opirali

54 Goulding, *Liberated cinema*, 173.

55 *Večernja zvona*, pristupljeno 3. V 2023, URL: <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/%Do%Ao%Do%A2%Do%A1+1/1399274/%Do%92%Do%B5%D1%87%Do%B5%D1%80%D1%9A%Do%Bo+%Do%B7%Do%B2%Do%BE%Do%BD%Do%Bo.html>.

kritički nastrojenim filmovima pokazuje i slučaj filma *Moj tata socijalistički kulak* (1987), slovenačkog režisera Matjaža Klopčiča. Značaj ovog filma leži u činjenici da je ovo zapravo prvi domaći film o Informbirou koji pripada žanru komedije, ako ne računamo tu *Balkanskog špijuna* koji, uprkos naizgled komičnom tonu, nije tipična komedija, što pokazuje da je krajem osamdesetih cenzorna kontrola toliko popustila da je bilo moguće i šaliti se na račun Informbiroa. Nije ni malo slučajno što je ovaj film nastao u SR Sloveniji koja je bila poznata kao najliberalniji deo bivše Jugoslavije pa je zbog toga predstavljala i u prošlosti прибежиште za filmske umetnike poput Živojina Pavlovića koji je tamo snimio *Crveno klasje* (1970). Radnja filma Matjaža Klopčiča, rađenog po istoimenoj drami Tone Partljiča, je smeštena u jedno slovenačko selo u blizini Maribora u periodu od 1945. do 1948. godine i prati sudbinu Jože Maleka koga su u toku rata zarobili Nemci da bi on potom prebegao u Rusiju u pridružio se Crvenoj armiji. Posle povratka kući dočekuje ga agrarna reforma koja mu kao siromašnom seljaku donosi nekoliko hektara zemlje, posle čega on ne shvatajući svoju ideološku zabludu počinje da se ponaša kao „socijalistički kulak” Naročiti problemi nastaju posle raskida sa Informbiroom kada se postavlja pitanje njegove prošlosti u Crvenoj armiji.

Film se dakle u duhovitom tonu ticao ne samo sukoba iz 1948. nego i nacionalizacije, kolektivizacije i agrarne reforme, i predstavljao kako to piše na početku originalne drame „Želosnu komediju o agraru”⁵⁶ Međutim kada je film konkurisao za festival u Krlovim Varima, sudeći prema nepotpuno razjašnjenim zakulisnim radnjama umešala se

56 Tone Partljič, *Moj tata socijalistički kulak*, pristupljeno 3. V 2023, URL: <http://sr.scribd.com/doc/111704286/Tone-Partljic-Moj-Tata-Socijalisticki-Kulak>.

državna birokratija. U to vreme uobičajen postupak je bio da kopiju filma koji konkuriše na neki od festivala na istoku ide preko Jugoslavija filma. Kako je preneo Zagrebački *Vijesnik* predstavnici Jugoslavija filma, kopiju filma, dostavili su festivalu, slučajno ili namerno, sa punih mesec dana zakašnjenja, umesto 14. aprila, oni su je poslali 15. maja zbog čega film nije uvršten u takmičarsku konkurenciju⁵⁷ zbog čega je ovaj slovenački film postao jedna od poslednjih žrtava partijske nezvanične i vaninstitucionalne cenzure u oblasti filma, koja je u periodu socijalizma

Goli otok i sukob sa Informbiroom predstavljali su, uz revoluciju i Narodnooslobodilačku borbu, kamen temeljac na kome je Komunistička partija zasnivala svoje tumačenje prošlosti i svoje pravo na vlast, zbog čega se partija dosledno suprotstavlja svakom pokušaju tumačenje ovih istorijskih događaja van sopstvenog dogmatizovanog narativa. Opadanje moći komunističke partije, popuštanje cenzure i politička liberalizacija jugoslovenskog društva osamdesetih godina 20. veka, predstavljali su kontekstualni okvir u kome se pojavila šansa za razvoj umetničkog stvaralaštva spremnog da preispita traumatične epizode novije prošlosti ali i da otvoreno kritički govori o partiji, revoluciji i jugoslovenskoj sadašnjici, što, sa izuzetkom jugoslovenskog *Crnog talasa*, do tada nije bio čest slučaj. U ovakvoj društvenoj i političkoj realnosti osamdesetih godina pojavljuju se filmski autori koji svojim delima preispituju partijske narative forsirajući otvorenu kritiku društva. Ipak, država je i dalje nastojala da propagira svoje viđenje istorije, za šta je najbolji primer film *Visoki napon* iza koga je stajao, partiji uvek blizak reditelj,

57 B. Somen, »Rok ili nešto drugo,« *Vijesnik*, 30. VI 1988.

Veljko Bulajić. Ovaj film najbolje ilustruje šta su to bili zvanični normativi u prikazivanju sukoba sa Informbiroom: slavljenje revolucije i socijalističke izgradnje, polarizovana, crno-bela slika informbiroovaca odnosno neprijatelja, glorifikacija autentičnog jugoslovenskog puta u socijalizam, veličanje Tita i partije, ali sa evidentnim izbegavanjem da se prikaže naličje toga, koje je obuhvatalo progone i najsurovije političke obračune sa pristalicama Staljina. Nasuprot ovakvoj slici koju su država i partija nastojala da forsiraju, nezavisni filmski stvaraoci su se trudili da ljudsku tragediju stave u centar istorijske reprezentacije. Svaki na svoj način, filmovi kao što su *Balkanski špijun*, *Otac na službenom putu*, *Srećna nova 49* prikazivali su realnu tragediju, često potpuno nevinih pojedinaca, koji su se našli na udaru represije Komunističke partije. Ovakva vizura, nezamisliva prethodnih decenija, predstavljala je slikovit pokazatelj društvenih tendencija u domaćoj javnosti koja se kretala ka sve većoj liberalizaciji i javnom pluralizmu misli, koji su, između ostalog, u ovom periodu doprineli dekonstrukciji komunističke politike sećanja, ali i razvoju nacionalnog partikularizma i samim tim, postepenoj dezintegraciji socijalističke Jugoslavije.

*Spisak izvora i literature**Arhivski izvori*

Arhiv Jugoslavije (AJ)

Fond 507, Savez komunista Jugoslavije.

Objavljeni izvori

Goran Miloradović. »Lirski osvrt sa ironičnom distancom: intervju sa filmskim rediteljem Mladomirom Purišom Đorđevićem.« *Godišnjak za društvenu istoriju XX*, sveska I (2014): 107 – 131.

Nikodijević, Milan. *Zabranjeni bez zabrane*. Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 1995.

Sidran, Abdulah. *Dječija bolest: Otac na službenom putu. Pozorišni komad u dva dijela sa epilogom i dvostrukim završetkom*. Beograd: JP Zavod za udžbenike, 2011.

Petrović, Aleksandar. *Novi film II (1965-1970): „Crni film“*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.

Internet izvori

»Tajni projekat Veljka Bulajića 'S Orsonom sam pripremao film o Staljinu, Moskva nas je sprečila'«, *Jutarnji list*, 30. 4. 2014, pristupljeno 3. 5. 2023, URL: <http://www.jutarnji.hr/veljko-bulajic---s-orsonom-sam-pripremao-film-o-staljinu--moskva-nas-je-sprijecila-/1187511/>.

Večernja zvona, pristupljeno 3. V 2023, URL: <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/%D0%A0%D0%A2%D0%A1+1/1399274/%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%9A%D0%Bo+%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%Bo.html>.

Partljič, Tone. *Moj tata socijalistički kulak*, pristupljeno 3. V 2023, URL: <http://sr.scribd.com/doc/111704286/Tone-Partljic-Moj-Tata-Socijalisticki-Kulak>.

Štampa

Politika, 1981, 1984, 1985.

Politika ekspres, 1980, 1981, 1985

NiN, 1985.

Novosti, 1981.

Studio, 1988.

Filmovi

Srećna nova '49 (1986), r: Stole Popov.

Balkanski špijun (1984) r: Dušan Kovačević.

Visoki napon, (1981), r: Veljko Bulajić.

Otac na službenom putu (1985), r: Emir Kusturica.

Literatura

Goulding, Daniel J. *Liberated cinema: Yugoslav experience*. Bloomington: Indiana University Press, 2003.

Kusturica, Emir. *Smrt je neprovjerena glasina*. Beograd: Novosti, 2010.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Tom III.* Beograd: Nolit, 1988.

Stipić, Davor. »Antisovjetska filmska propaganda u Jugoslaviji 1948–1952.« *Tokovi istorije*, št. 1 (2018): 101–125.

Tirnanić, Bogdan. *Crni talas.* Beograd: Filmski centar Srbije, 2011.

*“Yugoslavia Is a House Falling
Down”: Depiction of the Dispute
with the Cominform in Yugoslav
Cinematography of the 1980s –
Historical Analysis*

Summary

After the split with the Soviet Union and Cominform in 1948, Yugoslavia charted its own path to socialism, not only in politics and the economy, but in art as well. Until then, the USSR had been the model for the new communist authorities in Yugoslavia in every aspect; until 1948, Yugoslavia had developed different segments of social and public life, from the economy to culture, under Soviet influence. In addition to the struggle for national liberation, the break with the Cominform became one of the most prominent moments in history on which the Communist Party of Yugoslavia built the legitimacy of its authority; accordingly, the creation of memories of 1948, including artistic depictions, was an important segment of the collective consciousness from the start, strictly controlled by the state and party. Addressing the dispute with the Cominform in Yugoslav film of the socialist era appears in three periods: in the first period, from 1948 to 1952, a number of short, now mostly forgotten, films were made, such as *Tajna dvorca I. B.* (Secret of the Cominform Castle) and *Veliki miting* (The Grand Meeting), which are characterised by a satirical and

highly anti-Soviet depiction of events in 1948. Such films were made by order of the ruling communists and under strict Party control with the aim of relativising the image in people's minds of the USSR as the model of every socialist state and Stalin as the infallible leader of the free world, which had been created by previous propaganda. The second period started in the early 1960s, when the Cominform topic was once again trending in domestic cinematography, though its renewed relevance was not inspired by the state and Party, but rather independent film-makers of the Yugoslav Black Wave, who depicted a new image of the not-so-distant past, which largely diverged from the Party's vision, through numerous productions. The third period started with the wave of political and social liberalisation in the 1980s, when the death of Josip Broz Tito was followed by an easing of the Party's restrictions on artistic trends. With films such as *Visoki napon* (High Voltage), which was directed by Veljko Bulajić, the state and Party maintained the ideologically desirable image of the break with the Cominform in the collective consciousness, but such films had little effect on public opinion. But this is also a period when, thanks to artists such as Emir Kusturica, Abdullah Sidran and Dušan Kovačević and films such as *Balkanski špijun* (Balkan Spy) and *Otac na službenom putu* (When Father Was Away on Business), the fates of common people in history's turning points were at the core of creativity in a manner that was provocative and dogmatically undesirable to the Party censors.

*Poročila
s konferenc*

*Parlamentarizem na Slovenskem
v zgodovinski perspektivi:
ob tridesetem jubileju prve
konstitutivne seje Državnega zbora
in Državnega sveta Republike
Slovenije: znanstveni posvet,
Ljubljana, 28. in 29. 11. 2022*

Slovenska pot v samostojnost je bila zaznamovana z mnogimi pomembnimi prelomnicami. Obletnice teh dogodkov v današnjem času niso samoumevne, temveč jih obeležujemo z namenom odpiranja možnosti za nove raziskave, spodbujanjem diskusije med raziskovalci in širšo javnostjo ter porajanja vedno novih vprašanj. V zadnjih treh letih smo v Republiki Sloveniji obeležili kar tri pomembne »okrogle« obletnice, ki so zaznamovale slovensko pot do osamosvojitve. Najprej smo se 23. decembra 2020 spomnili tridesete obletnice izvedbe plebiscita o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Naslednje leto, natančneje 23. decembra 2021, je minilo trideset let od sprejetja ustave Republike Slovenije. Leta 2022 pa smo na isti dan, torej 23. decembra, obeležili trideseti jubilej prve konstitutivne seje Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije. Z izvedbo plebiscita, razglasitvijo samostojnosti, sprejetjem ustave Republike Slovenije, preimenovanjem Skupščine republike Slovenije v Državni zbor, prvimi volitvami in začetkom prvega mandatnega obdobja Državnega zbora

in Državnega sveta se je začelo novo obdobje slovenskega parlamentarizma.

Z namenom obeležitve prve konstitutivne seje Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije sta Študijski center za narodno spravo (SCNR) in Državni svet Republike Slovenije organizirala znanstveni posvet. Glavni cilj znanstvenega posveta je bil osvetliti zgodovinski razvoj parlamentarnega sistema na Slovenskem. Referenti so v dva dni trajajočem posvetu predstavili različne politične, pravne in kulturne izvore sodobnega slovenskega parlamentarizma vse od njegovih zametkov v obdobju srednjega veka naprej. Razvoj takšne oblike političnega življenja na Slovenskem ni potekal konstantno in enosmerno, zato zgodovinarjem ponuja mnogo raziskovalnih vidikov.

Znanstveni posvet sta 28. novembra 2022 z uvodnima nagovoroma odprla dr. Tomaž Ivešič, direktor SCNR, in Alojz Kovšca, predsednik Državnega sveta Republike Slovenije. Prvi dan posveta se je v treh tematskih sklopih zvrstilo deset predstavitev referatov. V prvem tematskem sklopu z naslovom *Temeljne značilnosti slovenskega parlamentarizma* je dr. Peter Jambrek, profesor ustavnega prava in prava človekovih pravic, predstavil slovenski parlament v okviru enotne jugoslovanske skupščinske oblasti in ustavnodemokratske delitve oblasti suverene države. Osredotočil se je na predstavitev sistemskih predpogojev, ki so nujni za demokrasko učinkovitost parlamentarnega sistema. V naslednjem referatu je znanstvena raziskovalka dr. Alenka Jelovšek obravnavala razvoj slovenskih poimenovanj za predstavniška in posvetovalna telesa. Predstavila je pregled razvoja na podlagi različnih virov vse od starejših slovenskih rokopisov, del slovenskih protestantov v 16. stoletju, slovskih virov do konca 19. stoletja in pregled terminov v 20. stoletju. Prvi tematski sklop je s predstavitvijo konflikta med suverenostjo držav in zahtevo po samoodločbi narodov

zaključil zasl. prof. dr. Janko Prunk. Pri tem je izpostavil primera, kjer so večnarodne države zahtevo po ločitvi rešile po parlamentarni poti, na primer razhod med Norveško in Švedsko v letu 1905 ter ločitev Češke in Slovaške v letu 1993, na drugi strani pa primere, kjer jim takšnih konfliktov po parlamentarni poti ni uspelo rešiti.

Drugi tematski sklop znanstvenega posveta, ki je bil naslovljen *Protoparlamentarizem na Slovenskem*, se je osredotočil na politične in pravne izvore parlamentarnega sistema na Slovenskem od srednjeveškega obdobja do revolucionarnega leta 1848. V prvem prispevku je dr. Andrej Nared iz Arhiva Republike Slovenije predstavil delovanje deželnih zborov na Kranjskem, prek katerih so delovali deželni stanovi, ki so do začetka 16. stoletja pridobivali politično moč. Sledila je predstavitev referata znanstvenega sodelavca Zgodovinskega inštituta Milka Kosa dr. Vanje Kočevarja, ki se je osredotočil na kranjski deželni zbor v obdobju od konca 16. stoletja in na začetku 17. stoletja s poudarkom na političnih vidikih katoliške obnove in protireformacije v času vladavine notranjeavstrijskega deželnega kneza in cesarja Ferdinanda II. V nadaljevanju je tematiko oblikovanja kranjskih deželnostanovskih odborov v 16. in 17. stoletju podrobneje razčlenil dr. Matevž Košir iz Arhiva Republike Slovenije. Predstavil je uveljavljena pravila za zasedanja odborov, njihovo sestavo, pristojnosti in vsebino zasedanj deželnostanovskih odborov na Kranjskem. Tematski sklop je s predstavitvijo ustroja in delovanja kranjskih deželnih stanov v obdobju od terezijanskih reform do marčne revolucije sklenil dr. Jernej Kotar iz Narodnega muzeja Slovenije. Kranjski deželni stanovi so v času vladavine Marije Terezije in Jožefa II. izgubili velik del pristojnosti in pravic, nato pa so bili med francosko okupacijo in ustanovitvijo Ilirskih provinc ukinjeni. Avstrijski cesar Franc I. je leta 1818 deželne stanove

sicer obnovil, vendar v zadnjem obdobju delovanja do leta 1848 niso dosegli nekdanje veljave.

V tretjem tematskem sklopu so avtorji referatov predstavili slovenski parlamentarizem v obdobju habsburške monarhije. Znanstveni svetnik v pokoju, dr. Stane Granda, se je v svoji predstavitvi osredotočil na parlamentarno zastopstvo Slovencev v dunajskem parlamentu med letoma 1848 in 1849. V nadaljevanju se je ddr. Igor Grdina iz Inštituta za kulturno zgodovino v prispevku z naslovom *Parlamentarizem v senci perutnic črnega orla* posvetil celostnemu pregledu razvoja parlamentarizma med letoma 1848 in 1918, od marčne revolucije do propada habsburške monarhije. Prvi dan znanstvenega posveta je sklenil dr. Teodor Domej z referatom, v katerem je predstavil volitve in parlamentarno zastopstvo na študiji primera Slovencev na Koroškem med letoma 1861 in 1918 s poudarkom na omejitvah in narodnostnih konfliktih med slovenskim in nemškim narodnopolitičnim taborom.

Drugi dan znanstvenega posveta, 29. novembra 2022, se je v treh tematskih sklopih zvrstilo deset predstavitev prispevkov. Četrty tematski sklop je začel dr. Andrej Rahten iz Zgodovinskega inštituta Milka Kosa. V referatu je predstavil delovanje slovenskih poslancev na državni ravni od šestdesetih let 19. stoletja do druge polovice tridesetih let 20. stoletja. Sledil je referat dr. Aleša Mavra s Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, ki je v svojem prispevku izpostavil vprašanje ohranjanja in zamenjave političnih elit v prelomnem obdobju prve polovice 20. stoletja. Znanstveni svetnik dr. Jurij Perovšek se je v svojem prispevku osredotočil na obdobje parlamentarizma na Slovenskem med obema svetovnima vojnoma. Čeprav se je (proto)parlamentarna misel začela razvijati že v času Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, se je nato v večji meri uveljavila v obdobju med letoma 1927 in 1929, ko sta delovali oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti. Po uvedbi

diktature kralja Aleksandra v letu 1929 je na območju Dravske banovine sicer deloval banski svet, ki pa ni postal izvoljeno predstavništvo s širokimi zakonodajnimi pristojnostmi. V nadaljevanju je dr. Renato Podbersič s SCNR natančneje predstavil delovanje pomembnih slovenskih parlamentarcev v italijanskem parlamentu med obema vojnama, in sicer s poudarkom na državnih volitvah leta 1921 in leta 1924. Izpostavil je delovanje naslednjih slovenskih parlamentarcev, ki so pripadali različnim strankam na Primorskem: Josipa Lavrenčiča, Karla Podgornika, Virgila Ščeka, Josipa Vilfana, Jožeta Srebrniča in Engelberta Besednjaka.

Peti tematski sklop z naslovom *V iskanju novih parlamentarnih konceptov* je zajemal obdobje v času druge svetovne vojne in po njej. Predavatelji so se lotili različnih tematik, in sicer dr. Damjan Hančič s SCNR je predstavil dva ključna dogodka, ki sta oblikovala slovensko povojno državnost. Gre za Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju v oktobru 1943 in prvo zasedanje SNOO/SNOS v Črnomlju, ki je potekalo v februarju 1944. Avtor se je v prispevku osredotočil na njun simbolni pomen, na drugi strani pa pojasnil problematiko obeh dogodkov tako v političnem kot pravnem smislu. Naslednja referentka dr. Helena Jaklitsch je v referatu predstavila dogajanje, ki je spremljalo poskus vzpostavitve slovenskega demokratičnega parlamenta v Ljubljani na Taboru 3. maja 1945. Dr. Marjetka Rangus s Fakultete za turizem Univerze v Mariboru je v svojem prispevku skozi teoretski model petih pogojev parlamentarizma in razvoja modelov ter parlamentarnih praks predstavila analizo zvezne skupščine jugoslovanske socialistične države med letoma 1945 in 1991. Sledil je referat dr. Jelke Piškurič s SCNR, v katerem je avtorica predstavila skupščinski sistem v takratni Ljudski republiki Sloveniji, ki se je do leta 1990 vseskozi spreminjal.

Zadnji, šesti tematski sklop je bil namenjen parlamentarizmu na poti osamosvojitve Republike Slovenije. Dr. Irena Selišnik s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in mag. Lea Vrečko s Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani sta predstavili podatke o prisotnosti žensk v slovenski skupščini in parlamentu, ki nam kažejo smeri razvoja zastopanosti žensk v politiki, pa tudi širši družbeno-politični kontekst. Avtorici sta zajeli podatke o prisotnosti žensk v skupščini Ljudske republike Slovenije, Socialistične republike Slovenije ter v Državnem zboru in Državnem svetu po osamosvojitvi. Sklepni referat znanstvenega posveta je podal dr. Željko Oset iz Muzeja slovenske osamosvojitve. V prispevku z naslovom *23. december 1992 – ognjeni krst za poslance* je avtor orisal preoblikovanje skupščine v dvodomni parlament, v jedru pa se je osredotočil na vtise, občutke in spomine poslancev na ustanovno zasedanje Državnega zbora.

Glavni namen znanstvenega posveta je bil dosežen, saj je referentom uspelo podati celosten razvoj parlamentarizma na Slovenskem skozi zgodovinsko perspektivo in obenem predstaviti dolgotrajen proces ter njegove manj znane vidike.

Špela Chomicki, Petra Grabrovec

R e c e n z i j e

*Zoran M. Jovanović, Nadbiskupija
beogradska u misiji spasavanja
Jevreja i Jevrejki od Holokausta –
Prilog za biografiju Josipa Ujčića i kao
natpastira, Beogradska nadbiskupija,
Beograd 2022, 365 strani*

Ob koncu novembra 2022 so v Beogradu predstavili novo monografijo srbskega umetnostnega zgodovinarja, publicista in univerzitetnega profesorja dr. Zorana M. Jovanovića. Avtor, sicer rojen Beograjčan in pravoslavne vere, se je že v preteklosti večkrat izkazal s strokovno-znanstveno obdelavo katoliške prisotnosti na področju današnje Srbije in delovanju številnih Slovencev v Srbiji, pri tem pa ga je vsestransko podpiral msgr. Stanislav Hočevar, donedavni beograjski nadškof.

Tokrat se je avtor osredotočil na vlogo rimskokatoliške beograjske nadškofije pri reševanju Judov in Judinj med holokavstom v okupirani Srbiji. Avtor se je v več poglavjih knjige posvetil predvsem delovanju dr. Josipa Ujčića (1880–1964), po rodu Hrvata iz Istre, od leta 1936 pa do smrti beograjskega nadškofa.

Raziskovalci in zapisovalci preteklosti se dobro zavedajo, da imajo arhivski dokumenti neizčrpno vrednost in da pogosto lahko že samo eden med njimi, morda le beseda ali dve, vpliva na ustaljene interpretacije zgodovine, s tem pa na oceane pomembnih dogodkov in njihovih akterjev. Splošno znano je, da je preučevanje arhivskega gradiva ključna usmeritev k

dostojnemu razumevanju zgodovine 20. stoletja, v tem primeru tistega, katerega središče je čas druge svetovne vojne. Zato so arhivski zapisi predmet posebne pozornosti: bili so skrbno hranjeni, pogosto skriti, včasih ponarejeni, torej uničeni ali preračunljivo napačno interpretirani, da bi olajšali utemeljitev t. i. nadzorovano zgodovino, s tem pa tudi zgodovinsko (ne)zavest.

Monografijo dr. Jovanovića odlikuje prav uporaba bogatega arhivskega gradiva, tudi marsikaj doslej širši javnosti dokaj nepoznanega, izpostaviti velja Arhiv beograjske nadškofije (Arhiv Ordinarijata Nadbiskupije beogradske) ter arhive nekaterih katoliških župnij v Srbiji (Beograd, Kraljevo, Niš). Poleg tega se je avtor pri snovanju tokratne monografije naslonil na raznovrstno domačo in tujo literaturo.

Knjiga opisuje vlogo in poslanstvo nadškofa Josipa Ujčića in njegove duhovščine v težkih časih napada na Kraljevino Jugoslavijo, razkosa države, nemške okupacije ožje Srbije, preganjanja nasprotnikov okupacije, prihoda beguncev iz različnih delov države in lova na Jude. Nadškof Ujčić se je od prvega dne vojne aprila 1941 soočal z vsem, kar je Srbiji prinesla okupacija, pa tudi s poskusi srbskih kvizlinških oblasti, da bi civilnemu prebivalstvu omogočile kolikor toliko znosno življenje, pri tem so se posluževali različnih sredstev, tudi manipulacij. Velja poudariti, da so se številni duhovniki hrvaškega in madžarskega rodu, ki so dotlej delovali v Srbiji, ob začetku vojne v Jugoslaviji vrnili v matične škofije. Ostali pa so številni slovenski duhovniki, njihove skrbi so se še povečale ob prihajanju številnih slovenskih izgnancev, predvsem iz Štajerske in Gorenjske.

V knjigi je posebej obdelano zavzemanje nadškofa Ujčića in njegovih duhovnikov za reševanje Judov v Srbiji med drugo svetovno vojno. Ob tem avtor popiše tudi nadškofovo zavzemanje za preganjane Srbe na ozemlju ustaške NDH in njegove tovrstne intervencije v Vatikanu. Pomoč katoliške duhovščine v Srbiji za preganjane Jude se je izkazovala tako pri skrivanju kot tudi pri

izdajanju dokumentov o njihovem prehodu v katoliško vero oz. krščevanju (konverzija). Avtor je izbrskal tudi prvo Judinjo, Vero Nehaus, ki je dokumente za prestop v katoliško vero predložila 21. aprila 1941, cerkvena birokracija je mlela zgolj en dan in že 22. aprila 1941 je prejela ustrezne dokumente, ki so ji omogočali tudi cerkveno poroko s katoličanom iz Mostarja. V nadaljevanju monografije je avtor na podlagi ohranjenih arhivskih dokumentov podrobno opisal usode nekaterih Judov s področja Srbije, predvsem pa tvegano in nesebično delovanje krajevnih katoliških duhovnikov pri njihovem reševanju.

Kako pomembno in nevarno je bilo tovrstno početje, si danes lahko zgolj predstavljamo, še posebej ob upoštevanju dejstva, da so nemške okupacijske oblasti 30. maja 1941 sprejele odredbo, ki je prepovedovala pomoč in skrivanje Judov. Žal je tovrstna človekoljubna dejanja nadškofa Ujčića in njegovih duhovnikov v povojnem obdobju neupravičeno zasenčila zgodovinska pozaba.

V nadaljevanju monografije je avtor podrobneje predstavil tiste duhovnike iz Beograjske nadškofije, ki so sodelovali pri reševanju Judov med holokavstom (Valentin Bertonec, Ljudevit Česlar, Janez Jenko, Ferdinand Kobi, Marijan Kremžar, Krunoslav Ladan, Jože Mlakar, Matija Petlić, Ivan/Janez Rojc, Andrej Tumpej, Anton Zupančič). Velika večina predstavljenih je bila slovenskega rodu, med njimi velja izpostaviti Janeza Jenka (1910–1994), poznejšega koprškega škofa, in lazarista Andreja Tumpeja (1886–1973), ki je bil zaradi svoje vloge pri reševanju treh Judinj iz družine Kalef v medvojnem Beogradu leta 2001 prištet med pravičnike med narodi (angl. *Righteous among the Nations*).

Knjiga pomembno zapolnjuje vrzel pri proučevanju holokavsta in reševanj Judov v Srbiji med drugo svetovno vojno ter nezanemarljive vloge tamkajšnje katoliške duhovščine pri tem.

*Teofil Simčič, Bili so žalostni časi,
a mi smo bili polni upanja.
Izbor spisov ob 25-letnici smrti,
Goriška Mohorjeva družba,
Gorica 2022, 287 strani*

V dragoceni zbirki Goriške Mohorjeve družbe *Naše korenine* je v »knjižnem daru« za leto 2023 izšla knjiga, ki z osebnim pričevanjem in zanesljivimi podatki osvetljuje zanimiv presek naše polpretekle zgodovine ob zahodnem robu slovenskega narodnostnega prostora. Tržaški šolnik in zgodovinar prof. Tomaž Simčič je v knjigi, v kateri je kot avtor naveden njegov rajni oče dr. Teofil Simčič, zbral in uredil očetove neobjavljene spomine in referate, nekaj člankov in govorov, vse to pa obogatil še s svojim 55 strani obsežnim esejem. Knjigo je opremil z opombami, osebnim kazalom in številnimi dokumentarnimi slikami. Spremno besedo je prispeval Ivo Jevnikar.

Zbirka *Naše korenine* se je v Gorici rodila leta 1990, od takrat z zelo redkimi izjemami vsako leto v njej izide eno delo, tako da je Simčičeva že 31. knjiga zbirke. Vsaka po svoje prispeva k poznavanju Primorske, kot se je v slovenski zavesti oblikovala po načrtanju rapalske meje. Gre za objave izvirnih spominov, dnevnikov, biografij, a tudi za zbirke razpršenih zapisov pomenljivih avtorjev.

Tomaž Simčič (Trst, 1958) je že uredil ali sooblikoval več monografij in zbornikov ter ima za sabo vrsto zgodovinskih esejev, referatov in člankov, zlasti o cerkveni in krajevni zgodovini (v slovenščini in italijanščini), ter knjigi *Jakob*

Ukmar (1878–1971), Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu (1986) in Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje (1992). Novo knjigo je ob 25-letnici smrti posvetil svojemu očetu.

Teofil, za prijatelje Filč, Simčič se je rodil v verni in zavedni družini 6. septembra 1902 v Biljani v Brdih očetu učitelju in mami, ki je po četrtem porodu umrla, stara 26 let. Tudi dve sestrici je kmalu izgubil. Preživela je Anica, ki se je kasneje poročila s politikom dr. Jankom Kraljem in se po vojni uveljavila kot kulturna delavka med Slovenci v Argentini. Sam je doštudiral pravo in kljub težavam z režimom postal odvetnik. Po vojni je bil časnikar na slovenskem oddelku tržaškega radia. Umrl je v Trstu 9. novembra 1997.

V prvem delu knjige, ki obravnava čas do konca druge svetovne vojne, so objavljeni Simčičeva avtobiografija od rojstva do julija 1945, daljši referat o Primorski pod fašizmom, spomini na prijatelja, mučeniškega glasbenika Lojzeta Bratuža in časnikarski popis fašističnega divjanja na Tolminskem junija 1922, torej še pred uradnim nastopom Mussolinijevega režima.

Za obdobje fašističnega preganjanja Primorcev imamo sicer že obsežno literaturo, vendar neposredna pripoved razgledanega človeka, ki je ne le doživljal prelomna desetletja, temveč dogajanje v danih razmerah po svojih močeh sooblikoval, vsakokrat odkriva nove podrobnosti, zlasti pa avtentično obnavlja duha časa ter predstavlja razmišljanja in čustvovanje naših ljudi.

V avtobiografiji zaživijo nekoč zelo revna Brda, malo raziskano begunstvo tistega dela goriškega prebivalstva, ki je moralo globoko v italijansko, ne v avstro-ogrsko zaledje, dijaška in študentska leta, slovenski odvetniki in sodniki, upor proti raznarodovanju in diktaturi, zapori in konfinacije. Omenjajo se tudi stiki z dvoumnim prijateljem preganjanih Slovencev Virginiem Trojanijem, s sotrpini v zaporih med pripravami na II. tržaški proces, z obveščevalcem Jožetom

Golcem, pa tudi partizanstvo in domobranstvo na Goriškem. Avtor je sodil v najožji krog ilegalnega političnega vodstva tistih katoliško usmerjenih Slovencev in Hrvatov pod Italijo, ki so se ob sporu Kralj – Besednjak opredelili za dr. Kralja, ki je bil, kot omenjeno, Simčičev svak in je svoje politično delo opravljal v Simčičevi pisarni. Fašistične oblasti so ga večkrat zaprle in konfinirale.

Simčičevi idejni in narodnopolitični pogledi so razvidni tudi iz drugega dela knjige, v katerem je izbor njegovih povojnih političnih govorov. Simčič je od leta 1945 do smrti živel v Trstu, kjer je postal časnikar na slovenskem radiu, si ustvaril družino in se politično udejstvoval. Vedno je zagovarjal samostojno politično nastopanje Slovencev, demokratične vrednote in krščansko etiko. Do konca sedemdesetih let, ko se je umaknil iz javnega življenja, je bil v vodstvu tržaške katoliške politične skupine, prej Udruženja slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev (1947–48), nato Slovenske krščansko-socialne zveze (SKSZ), po novem, tržaškem sporu v katoliških vrstah z Besednjakovo skupino pa Slovenske katoliške skupnosti (SKS), ki se je pozneje preimenovala v Slovensko ljudsko gibanje in bila v letih 1962–65 med ustanovnimi skupinami tržaške narodnoobrambne in zbirne stranke – Slovenske skupnosti.

Kose je po drugi svetovni vojni v Trstu med Slovenci obnavljalo politično življenje, je bilo med katoliško usmerjenimi domačini precej volivcev, a malo izpostavljenih vodilnih osebnosti. Za politično emancipacijo tržaških katoličanov so poskrbeli zlasti trije goriški javni delavci, pa tudi politični begunci iz osrednje Slovenije. Ti so bili kot nedržavljeni vidnejši v prosveti, manj v politiki. Trije »tržaški Goričani« so bili pobudnik in dolgoletni politični tajnik omenjenega *udruženja*, SKSZ ter SKS duhovnik Peter Šorli s Tolminskega, ravnatelj Anton Kacin z Idrijskega, ki je sicer sočasno še aktivneje politično deloval v Gorici, ter časnikar Teofil Simčič iz Brd.

V *udruženju* je bil Simčič predsednik, v SKSZ član razsodišča, v SKS pa od začetka več mandatov strankin predsednik. Kot prvi neizvoljeni kandidat Slovenske liste, ki sta jo oblikovali tržaška narodnjaško-liberalna Slovenska demokratska zveza (SDZ) in SKS, je leta 1960 v tržaškem občinskem svetu nasledil sredi mandata umrlega svetovalca iz vrst SDZ odvetnika Josipa Agneletta. Na naslednjih volitvah (1962) pa je bil na to mesto neposredno izvoljen. Takrat je tudi nastala Slovenska skupnost.

Pri tem je treba bralce opozoriti na razliko med tržaško in goriško SDZ, ki jo marsikdo prezre. Goriška SDZ je bila kot narodnoobrambna stranka paritetna zveza Slovenske demokratske skupnosti in Slovenske katoliške skupnosti. Tržaška SDZ pa je bila ena izmed štirih samostojnih nekomunističnih skupin, ki so po vojni nastale v Trstu in so kasneje osnovale omenjeno stranko Slovenska skupnost. Pa še to: v okolju, kjer prevladuje italijanski vpliv, je glavna politična funkcija tajniška, ne predsedniška.

V knjigi objavljeni govori iz let 1962–70 plastično opisujejo takratne probleme Slovencev na Tržaškem; razočaranja ob prizadevanjih za izpolnitev obveznosti, ki jih je Londonski memorandum naložil italijanski državi, nato pa za osnovanje do Slovencev pravične avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine (njen posebni statut iz leta 1963 Slovencev sploh ne omenja ...); politične odnose med Slovenci, ki so se delili zlasti na »demokrate«, ki so zagovarjali samostojno politično nastopanje v okviru Slovenske skupnosti, in »kominformiste« ali »vidalijevece«, ki so se vključili v Komunistično partijo Italije, ter »titovce«, ki so imeli prej svojo stranko, pozneje pa so se njihovi kadri vključili v Italijansko socialistično stranko; negativna stališča do slovenskih pravic takratnih vodilnih pri Krščanski demokraciji.

Tretji del knjige z naslovom *Moj oče* je napisal sam urednik, ki je s pomočjo lastnega znanja, pričevanj drugih protagonistov

in ohranjene očetove korespondence podrobno dopolnil zgodovinski okvir obravnavanega obdobja, saj je oče osebne spomine sklenil s koncem druge svetovne vojne. Zelo iskreno je pri tem analiziral tudi očetovo delo, značajske poteze in njegove poglede.

Ivo Jevnikar

*Špela Chomicki, Atletika –
kraljica športa na Ptuj:
zgodovinski razvoj med letoma 1908
in 2022, Pokrajinski muzej Ptuj -
Ormož, Ptuj 2022
[elektronska izdaja], 226 strani*

V decembru preteklega leta je Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož izdal elektronsko obliko znanstvene monografije mlade raziskovalke Študijskega centra za narodno spravo Špela Chomicki z naslovom *Atletika – kraljica športa na Ptuj: zgodovinski razvoj med letoma 1908 in 2022*. Izdana monografija je avtoričino razširjeno magistrsko delo z naslovom *Zgodovinski razvoj atletike na Ptuj med letoma 1908 in 2018*, ki ga je izdelala pod mentorstvom red. prof. dr. Darka Friša in za katero je prejela Miklošičevo priznanje za najboljšo zaključno nalogo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru za leto 2021.

V uvodnem poglavju je avtorica na kratko predstavila zgodovinski razvoj atletike na Slovenskem, kasneje pa delo sistematsko prikazuje zgodovinski razvoj atletike na Ptuj vse od njenih zametkov na začetku 20. stoletja z delovanjem društev *Sokol* in *Orel*, ki se nista ukvarjali zgolj z atletskimi disciplinami. Ustanovitev *Ptujskega Sokola* sovпада z znanimi *septembrskimi dogodki* na Ptuj v letu 1908, kar kaže tudi na narodnoobrambni značaj organizacije, in se je kasneje precej

izpostavljalo v letih pred drugo svetovno vojno. Nekaj let kasneje se je *Ptujskemu Sokolu* pridružil tudi *Telovadni odsek Orel*, ki pa ni bil tako množično razširjen. Avtorica je v začetnih poglavjih predstavila razvoj obeh društev in ju sočasno postavila v širši družbeni kontekst. V obdobju pred Veliko vojno je na Ptuju delovalo tudi nemško telovadno društvo *Turnverein*, kar odraža dvonarodnostni značaj mesta Ptuj. Ker je avtorica v začetnih poglavjih celostno obravnavala tematiko zametkov atletike na Ptuju v obdobju do druge svetovne vojne, je v delo zajela tudi delovanje *Športnega kluba Ptuj* (1918–1941), ki je bil pronemško usmerjen.

Med drugo svetovno vojno je bil razvoj atletike prekinjen, zato je avtorica v delu nadaljevala s prikazom razvoja atletike v letih po koncu druge svetovne vojne, in sicer z ustanovitvijo in razvojem *Telesno-vzgojnega društva Ptuj*. Kljub temu da je bil vzpon atletike največji v Mariboru, Celju in Ljubljani, je v tem obdobju ponovno oživel tudi društveno življenje na Ptuju. V poglavju avtorica izpostavlja cilje *Telesno-vzgojnega društva*, ki so bili eden izmed pomembnih elementov v povojni obnovi Ptuja in so sočasno stremeli k izobraževanju in razvoju atletskih disciplin na ptujskem območju. V okviru tega so predstavljeni športni dosežki vidne ptujske atletinje Mire Šentjurg, katere uspehi so pripomogli k razvoju ženske atletike. Od petdesetih let prejšnjega stoletja do leta 1980 je bil nosilec športnega in s tem tudi atletskega razvoja *Telesno-vzgojno društvo Partizan*, ki ga je avtorica predstavila v obsežnem poglavju. Pri tem je dodobra orisano delovanje društva in prostorske stiske, ki so jih bili deležni ptujski atleti, a so kljub temu dosegali vidne rezultate tudi na republiški ravni. V obdobju po koncu druge svetovne vojne se je torej začel na Ptuju proces vse večje specializacije in profesionalizacije v atletiki kot tudi športu na splošno, kar je razvidno v delu skozi tematsko ustrezno razdeljena poglavja.

Jedro pričujoče monografije je predstavitev delovanja *Atletskega kluba Ptuj*, ki je leta 2020 obeležil 40. jubilej delovanja. Avtorica je v obsežnem poglavju izpostavila ustanovitev kluba, njegov pomen, štiri desetletja dolgo delovanje in vidnejše rezultate ptujskih atletov vse do današnjih dni. Pri prikazu delovanja je avtorica sledila programski usmeritvi kluba, in sicer področju množičnosti in področju razvoja kakovostne atletike. *Atletski klub Ptuj* je imel in ima kot nosilec razvoja atletike na širšem območju Spodnjega Podravja še danes uspešne atlete (Mirko Vindiš, Miki Prstec, Nina Kolarič, Kristjan Čeh idr.), ki jih je avtorica monografije uspešno vpeljala v predstavitev delovanja kluba. Natančno je opredeljeno tudi delovanje kluba po posameznih letnih intervalih, in sicer v obdobju med letoma 1980 in 1985, med letoma 1986 in 1990, med letoma 1991 in 1995, med letoma 1996 in 2000, med letoma 2001 in 2005, med letoma 2006 in 2010, med letoma 2011 in 2015 ter med letoma 2016 in 2022. V podrobni razdelitvi letnih intervalov je avtorica podala pregledno študijo rezultatov ptujskih atletov, ki jih je uvrstila na državni in mednarodni nivo ter pri tem upoštevala tudi družbeno-politične spremembe, ki so se dogajale v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja v Sloveniji in Jugoslaviji.

Skozi razvoj atletike na Ptuju je v znanstveni monografiji pregledno prikazan razvoj infrastrukture, ki je predpogoj za uspešno atletske udejstvovanje. Kot avtorica izpostavlja, je bil infrastrukturni razvoj počasen in se ni mogel kosati z vidnejšimi atletskimi klubi na Slovenskem, vendar to ni omejevalo razvoja atletike na Ptuju. Razvoj infrastrukture je avtorica oplemenitila z bogatim fotografskim gradivom, od izgradnje prvega stadiona z atletske stezo, pokrito s premogovnim pepelom, do pridobitve današnjega stadiona z vso sodobno infrastrukturo (predvsem atletske steze, prevlečeno s tartanom).

Monografija *Atletika – kraljica športa na Ptuju* je celostna študija s področja veje športa – atletike na lokalni ravni. Avtorica

je na podlagi obsežnega arhivskega gradiva, ki ga je zbrala v Zgodovinskem arhivu Ptuj, v arhivu *Atletskega kluba Ptuj*, v arhivu Zavoda za šport Ptuj, v arhivu Atletske zveze Slovenije, v Pokrajinskem arhivu Maribor, v Muzeju športa, v Muzeju novejših in sodobne zgodovine Slovenije in v osebnih fondih, predstavila obsežno obdobje razvoja atletike in posameznih športnih organizacij na Ptuj. Za celostni prikaz so uporabljeni tudi sekundarni viri, predvsem ptujsko časopisje, ki je redno spremljalo in poročalo o športnih uspehih ptujskih atletov in delovanju športnih organizacij. Dodano vrednost predstavljajo ustni viri posameznih akterjev, ki so soustvarjali zgodovino atletike na Ptujskem. Poleg obsežne in natančne raziskave je monografija opremljena z bogatim fotografskim gradivom, ki prikazuje razvoj atletike na Ptuj skozi različna zgodovinska obdobja.

Znanstvena monografija Špele Chomicki z naslovom *Atletika – kraljica športa na Ptuj: zgodovinski razvoj med letoma 1908 in 2022* je vzorna študija lokalne zgodovine skozi dolgo periodo 20. in 21. stoletja, ki do sedaj v slovenskem zgodovinopisju za območje Ptuja še ni bila obravnavana, a hkrati pušča odprta vrata za nadaljnje raziskovanje. Zaradi konstantnega razvoja športnih udeleževanij ptujskih atletov je ta monografija dober temelj za nadaljnje raziskovanje zgodovine športa na mikro nivoju, kot pravi tudi avtorica: »Upam, da bo knjiga služila kot navdih tako mlajšim generacijam ptujskih atletov kot tudi širši javnosti, ki lahko z zavedanjem preteklosti še bolj odločno zrejo v prihodnost športne panoge.«

Petra Grabrovec

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme (in Eng., *Dilemmas*) are a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed. The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednjo podatkovno bazo/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).